

Кириш

Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши республикамизнинг бугунги кунинигина эмас, балки истиқболлини ҳам белгилаб берувчи асосий омилдир. Ўзбекистон Республикасининг истиқлол йўли аждоқларимизнинг тарихий анъаналари ва маънавий меросига суянган ҳолда танлаб олинган. Зотан, мустақиллик йўли Ўзбекистон халқларининг тарихий анъаналари ва маънавий бойликларини қайта тикловчи, янги мазмун билан бойитувчи йўлдир. Бу эса тарих ўқитишни миллий асосга қуришни, халқимизнинг меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳмондўстлик, маърифатпарварлик каби анъаналари, имон, инсоф, меҳр-оқибат, андиша, ор-номус, Ватанга ҳамда халққа садоқат каби олийжаноб фазилатларини чуқур ўрганишни, уларни асраб-авайлаб, ёшлар қалбига, қон-қонига сингдириш, ўзини англашга кўмаклашиши, республикамиз истиқлоли учун астойдил хизмат қиладиган фаолларни етиштиришни асосий вазифа қилиб қўяди. Ўзбекистон тарихини ўрганиш ўқувчиларнинг бу тарихий анъаналар ва олийжаноб фазилатлар манбаларини, улар мустақам заминга эгаллигини, тарихан таркиб топганлигини, авлоддан-авлодга ўтиб, мазмунан бойиб борганлигини, жамиятнинг равнақи ва фаровонлиги, инсонларнинг маънавий камолоти учун хизмат қилиб келганлиги, уларни бундан кейин ҳам асраб-авайлаб давом эттириш, аждоқларимизнинг инсоний фазилатларига содиқ бўлиш ўзларининг муқаддас бурчлари эканлигини англаб олишларига ёрдам беради.

“Тарих ўқитиш методикаси” ўқув қўлланмасида тарих ўқитиш методлари системаси, методик усул ва воситаларни ўқитишнинг мақсад ва вазифалари, ўқитишнинг оғзаки методи, унинг ўқувчиларга таълим-тарбия беришдаги етакчи роли, босма текстлар билан ишлаш методи, кўрсатмали метод, тарих ўқитишда педагогик ва ахборот технологияларни қўллаш, тарих ўқитишнинг самарадорлигига қаратилган, ўқувчиларнинг билиш ва мустақил фикрлаш фаолиятини фаоллаштириш билан боғлиқ бўлган масалаларга алоҳида эътибор берилади. Шунингдек, тарих дарсига қўйиладиган замонавий талаблар, дарс турлари, уни тузилиши, тарих бўйича синфдан ташқари ишлар, уларни ташкил этишнинг шакл ва методлари, тарих ўқитиш самарадорлигини ошириш каби муҳим масалалар ёритилади.

Ўзбекистон тарихини ўрганиш ўқувчиларни аждоқларимизнинг кўп минг йиллик маданий ва маънавий мероси, уларни жаҳон илмий тафаккури ва маданияти тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси билан таништириш, маданиятимизнинг беназир алломалари номларини ҳурмат билан тилга олиш, улар билан фахрланишга, миллий ифтихор руҳини сингдиришга ёрдам беради.

Шундай қилиб, Ўзбекистон тарихи ўқувчиларнинг миллий онгини ўстиришда, ўзлигини англашда, улар сиёсий маданиятини оширишда, мустақил республикамизнинг ижтимоий фаол ва маънавий баркамол кишилари бўлиб етишишида, уларни ҳақиқий инсон, ватанпарвар қилиб тарбиялашда катта имкониятларга эгадир. Лекин, ҳозирга қадар бу имкониятлардан етарли даражада фойдаланмасдан келинди.

Ўзбекистон ва жаҳон тарихини ўқитишнинг бу имкониятларидан самарали фойдаланиш ўқитувчига, унинг мазкур тарихнинг янгиланган мазмунини, уни ўқитиш услубиятини мукамал билишига, таълим ва тарбия ишларини илмий асосда уюштириш олишига боғлиқдир.

Педагогика олий ўқув юртларининг тарих факультетлари талабаларига мўлжалланган ушбу қўлланма ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ўқитиладиган “Ўзбекистон тарихи” ва “Жаҳон тарихи” фанларининг янги дастурига мувофиқ тайёрланди.

1-мавзу. Тарих ўқитиш методикасининг предмети, мақсад ва вазифалари.

Режа:

1. Тарих ўқитиш методикасининг предмети ва унинг вазифалари.
2. Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги алоқалар.
3. Тарих ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги.

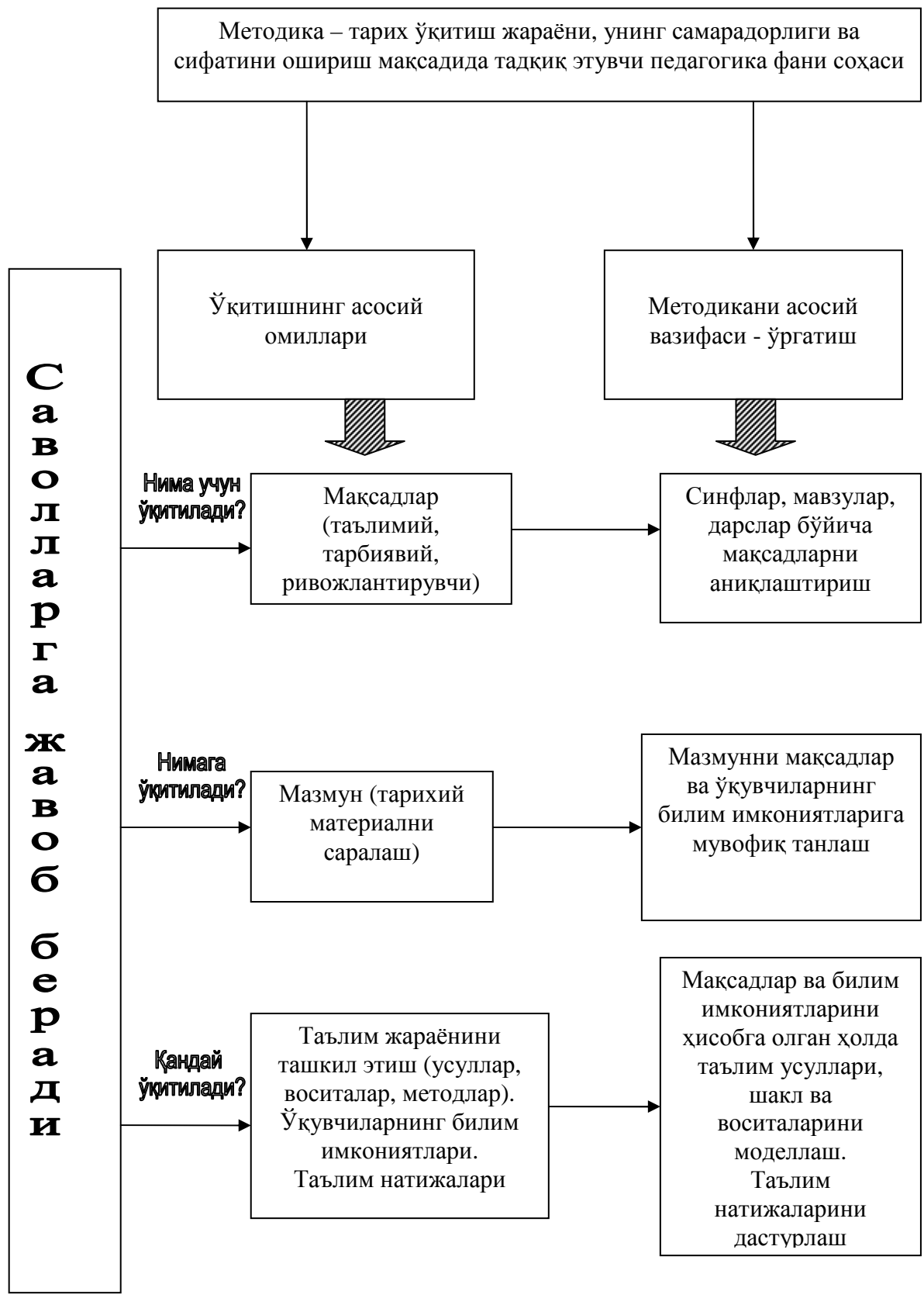
Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимларда тарих фанининг асосий мақсади энг қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган Ватанимиз ва жаҳон тарихига оид энг муҳим воқеалар билан ўқувчиларни таништириш, уларни Ўзбекистон ва жаҳон халқларининг маданий ва маънавий меросига, илғор анъаналарига, миллий ва умумбашарий қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, буюк меросимизнинг давомчилари ҳамда уни бойитувчилари бўлмиш муносиб ворисларни тарбиялашдан иборат.

Тарих ўқитиш методикаси илмий педагогик фан бўлиб, у ўқувчиларга тарихдан пухта билим бериш, уларни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялаш ва камол топтиришда ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ўқитиладиган тарих курсининг мақсадини, таълим-тарбия вазифалари, мазмуни, метод ва усулларини ҳамда тарих ўқитишнинг энг муҳим воситаларини белгилаб беради.

Тарих ўқитиш методикасининг асосий фан сифатида олий ўқув юртларидаги тарих факультетларининг ўқув режасига киритилиши ва уни ўрганишдан кўзда тутилган мақсад, келгусида ўқитувчи бўлиб чиқадиган талабаларни ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг илмий асослари билан қуроллантиришдан иборат.

Тарих ўқитиш методикаси ўзининг мустақил текшириш предметиға эға. *Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих фанининг ўқитилиши ва ўқитиш жараёнининг ўрганилиши тарих ўқитиш методикасининг предметиға ташиқил этади.* Ўқитиш жараёнининг объектив суратда амал қиладиган ўз қонуниятлари бор. Уларни билиб олиш ва таълим-тарбия жараёнида бу қонуниятларға амал қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишни илмий асосда олиб боришнинг муҳим шартидир.

Тарих ўқитиш методикаси тадқиқ этадиган, талабаларнинг пухта ва мукамал билим олиши ва амалда суяниши керак бўлган тарих ўқитишнинг умумий қонуниятлари нималардан иборат ва улар таълим жараёнида қандай намоён бўлади?

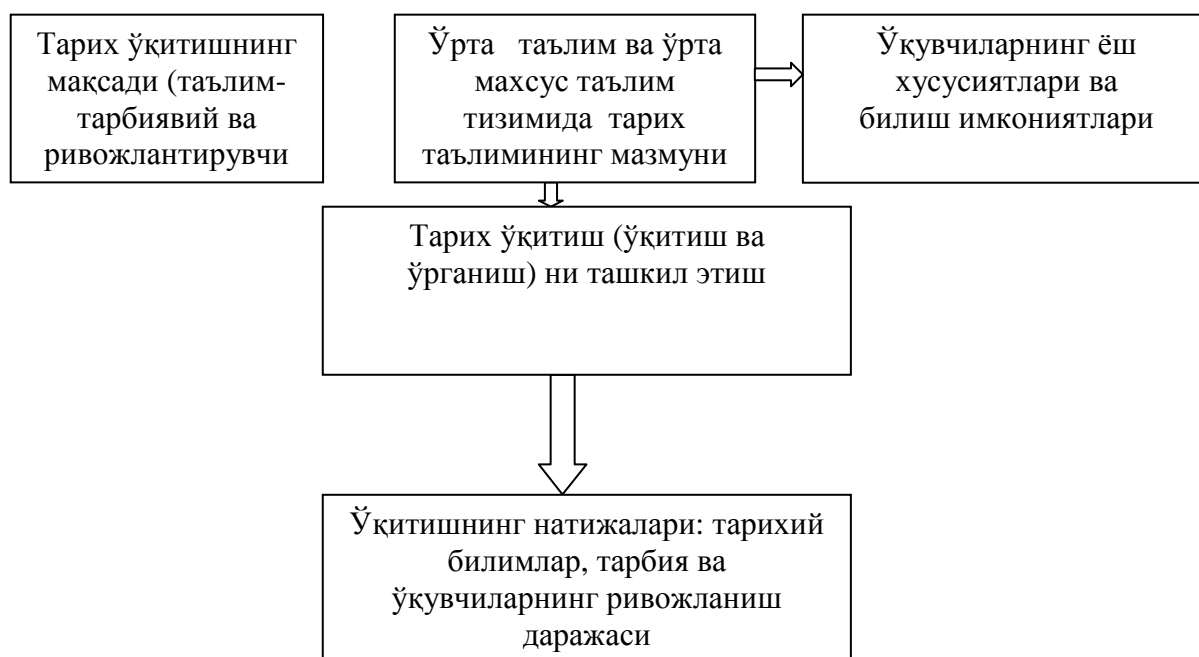

Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги алоқалар. Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари (мақсади, мазмуни, ўқитишнинг метод ва усуллари, натижалари) ўртасидаги қонуниятли алоқалар қуйидагича намоён бўлади: ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида мақсади, таълим-тарбия вазифаларининг

муваффақиятли амалга оширилиши ўқитишнинг мазмунига, ғоявий-сиёсий ва назарий жиҳатдан пишиқ бўлишига боғлиқ бўлганидек, ўқувчиларнинг тарих курсини ўзлаштириш даражаси ҳам ўз навбатида ўқитишнинг ўрганиладиган мавзунинг мақсади, таълим-тарбия вазифалари ва мазмунига мос келадиган таълим шакллари, ўқитиш метод ва усуллари ҳамда воситаларидан қай даражада мақсадга мувофиқ фойдалана билишига боғлиқдир.

Шунингдек, ўқитишни натижалари ўқитувчининг ўқитишдан кўзлаган мақсади, унинг таълим-тарбиявий вазифаларини аниқ белгилай олишига, курснинг мазмунига мос тарзда амалга оширишга ёрдам бера оладиган метод ва усуллардан илмий асосда фойдалана билишига боғлиқдир. Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари ўртасидаги бу ўзаро диалектик боғланиш натижасида улар бир-бирига узлуксиз таъсир кўрсатиб боради. Тарих ўқитишда ана шу қонуниятларга суянмасдан, уларни эътиборга олмасдан туриб яхши натижага эришиб бўлмайди.

Проф П.В.Гора тарих ўқитиш методикаси дастури ва маъруза курсининг илмий асосларига бағишланган маърузасида ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих таълими жараёнининг умумий қонуниятларини қуйидаги чизмада ифодалаб, уларнинг ҳар қайсисига изоҳ беради:

Тарих ўқитиш деганда, тарихий материал воситасида ўқувчиларга билим бериш, уларни миллий истиклол руҳида тарбиялаш ва камол топтириш вазифаларини амалга ошириш зарур бўлган жараён, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ақлий (ички) ҳамда ўқув ҳаракатлари (ташқи) жараёни тушунилади.

Тарих курсининг мазмуни деганда, биринчи галда тарих дастурида белгилаб берилган тарихий билимлар кўлами, ўқув материали, унинг асл мазмуни, ўқувчиларнинг тарихий материалларни ўзлаштириши натижасида олган билимларидан фойдалана билиш соҳасидаги ўқув усуллари, кўникма ва малакалари тизими, шу жумладан, уларни илмий тадқиқ қилиш ишларининг энг оддий шаклларини эгаллашлари кўзда тутилади.

Тарих ўқитишни ташкил қилиш деганда, тарихни ўқитиш ва ўқувчиларни уни ўрганишни ташкил этиш, уларнинг ўрганиш фаолиятини ўқитувчи томонидан бошқарилишига ёрдам берадиган метод ва методик усуллар, ўқувчилардаги мавжуд билимлари ишга солиш, уларни ижодий билишга йўналтирадиган топшириқлар

тизимини ҳамда таълимнинг турли хил кўринишлари (дарс, семинар машғулотлари ва бошқалар) тушунилади.

Ўқитишнинг натижалари деганда эса, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини, мазмунини муваффақиятли равишда амалга оширилиши - ўқувчиларнинг тарих фани асосларини, тарихий материалга мос самарали метод ва усулларни билишлари ва билимлардан фойдалана олиш малакаларини пухта ўзлаштиришлари, шу асосда ўқувчиларнинг тарихий тафаккурини, тасаввури ва нутқини, махсус ва умумий қобилиятларини ўстириш кўзда тутилади.

Шундай қилиб, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих таълими жараёнининг юқоридаги умумий қонуниятлари қуйидаги объектив ва қатъий такрорланадиган алоқаларда намоён бўлади: ўқитишнинг мақсади унинг мазмуни билан белгиланади; мақсад ва мазмунига мос келадиган ўқитиш методи ва усуллари танланади; ўқитишнинг самараси эса ўқитишда эришилган ижобий натижалар билан текширилади, яъни тарихий билимларнинг сифати, ўқувчиларнинг камол топиш даражаси билан ўлчанади.

Таълимни муайян педагогик мақсадга йўналтирмоқ учун ўқитувчи ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсадини, унинг асосини ташкил қилган таълим-тарбия вазифаларини аниқ белгилаб олиши керак. Бироқ, тарих ўқитиш олдида турган умумий мақсад билан таълим-тарбия вазифаларини билиб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Шу билан бирга, умумий вазифаларни амалга оширишда ҳар бир синфда ўқитиладиган тарих курсининг ўрни, вазифалари, ўз навбатида мазкур курсни ўқитишнинг таълим-тарбия вазифаларини амалга оширишда унинг ҳар бир бўлими, бўлимдаги мавзулар, хатто ҳар бир дарсда ўтиладиган мавзунинг ҳам жузбий вазифалари олдиндан белгилаб олиниши керак. Чунки, ҳар бир тарих дарсининг бутун тарих курсининг умумий дарслар тизимида тутган ўрни бор, бу дарсда ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш олдида қўйилган умумий вазифанинг қандайдир элементи ёки бўлаги хал этилади.

Тарих ўқитиш мақсадларини белгилашда, аввало таълим ва тарбиянинг узвий бирлигини, ўқитиш давомида ўқувчиларнинг ғоявий-сиёсий савияси муттасил ўсиб боришини, уларда кўникма ва малакалар ҳосил қилишни ҳамда ижодий фаолиятга тайёрланишларини назарда тутмоқ керак. Таълимдан кузатилган мақсадларнинг муваффақиятли равишда амалга ошмоғи учун, улар илмий асосда белгиланмоғи лозим. Бу мақсадлар тарих таълимининг мазмуни ва вазифалари билан белгиланади. Шунингдек, бунда таълимнинг бошқа шарт-шароитлари: ўқувчиларнинг савияси, билими, кўникма ва малакалари; дарс учун ажратилган вақт, дарсни ўтиш имкониятлари ва бошқалар ҳам назарда тутилади. Таълим мақсадларининг илмий асосда белгиланиши уларнинг реаллигини таъминлайди. Таълимдан кўзланган мақсадларни ўқитувчи қанчалик чуқур англаб олган бўлса, тарих ўқитиш мазмунан шунчалик ғоявий ва тарбиявий натижа беради. Бинобарин, тарих ДТС асосида ўқувчиларга ўргатиладиган тарих таълимидан кўзда тутилган мақсад, таълим-тарбиявий вазифалар олдиндан аниқ белгиланиши ўқувчилар билимининг ривожланиб, чуқурлашиб боришига, воқеаларнинг моҳиятини пухта тушуниб олишларига ёрдам беради, зарур кўникма ва малакаларни юзага келтиради, ўқувчиларнинг мустақил ишлаш қобилиятини ўстиради.

Тарих ўқитишнинг самарали бўлишида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш муҳим роль ўйнайди. Дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчиларнинг билиш фаолиятининг фаол бўлишлиги жуда кўп омилларга, аввало, машғулот мазмунининг ғоявий ва илмий-назарий жихатдан юқори савияда бўлишига,

Ўқитувчининг энг муҳим жонли ва ишонарли тарзда очиб бера олишига ва бу воқеаларни чуқурроқ ўрганиб олишнинг муҳимлигини ўқувчиларнинг тушуниб олиши ҳамда уларда ўрганишга иштиёқ уйғотишга боғлиқдир. Бу ўринда ўқитувчининг ўқувчиларни машғулот мазмунини ўзлаштириб бориши устидан қилган назорати, ўқувчилар ўрганишини бошқара билиши, шунингдек, уларнинг янги билимларини ўзлаштириш учун ўзларидаги мавжуд билим ва малакалардан фойдалана билиши, яъни ўзлаштирилган билим ва эгалланган малакаларини актуаллаштирилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси мазмунан жуда бой ва хилма-хилдир. Тарих курсининг мазмуни ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида уни ўқитиш ва ўқувчиларнинг ўрганиш фаолияти орқали уларнинг онгига, тарбияси ва тафаккурига таъсир кўрсатади, уларнинг камол топишига ёрдам беради. Демак, машғулотнинг мазмуни ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг сифати ва самарадорлигини ошириш ҳамда ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришнинг ҳам асосий омили бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун, ўқитувчи билиш фаолиятини фаоллаштиришга ижобий таъсир этувчи ва умуман ўқитишнинг самарадорлигини таъминловчи методик усул ва воситаларни танлашда ҳам ўрганилаётган тарихий материалнинг мазмунини назарда тутмоғи лозим.

Тарих ўқитиш методикаси жараёнининг таркибий қисмлари ўртасидаги катъий тақдорланадиган ўзаро алоқа ва боғланишларда намоён бўладиган қонуниятларни очиб беради ва тарих ўқитиш жараёнини такомиллаштиришда улардан фойдаланиш йўл-йўриқларини ҳам кўрсатиб беради. Демак, тарих ўқитиш методикаси бўлажак ўқитувчиларни ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг илмий-назарий асослари билан қуроллантиради. Шунингдек, методика уларни тарих ўқитиш жараёнини ўрганишнинг текшириш методлари билан ҳам қуроллантиради. Тарих ўқитиш жараёни икки йўл билан ўрганилади. Биринчиси - *кузатиш методидир*. Бу методдан фойдаланганда, турли хилдаги ўқув-методик адабиётлар, ўқувчиларнинг ёзма ишлари, маърузалари, уларнинг жавоблари, ўқитишга берилган баҳо ва хулосалар билан танишиб чиқилади, дарслар қузатилади, ўқувчиларнинг билими ва малакалари ўрганилади.

Шундай қилиб, қузатиш методидан фойдаланганда, тадқиқотчи тарих ўқитишнинг мавжуд тажрибаси доирасидан четга чиқмайди, уни табиий равишда қузатади ва ўрганади.

Иккинчиси - *тажриба методи*. Ўқитувчи ўқитиш жараёнини ўзи хоҳлаганича уюштиради. Хуллас, ижодий иш қилади ва унинг бу иши илмий тажрибага ўхшаб кетади. Бироқ, ўқитувчи қилган ижодий изланишларнинг илмий тажрибадан фарқи, аввало шундаки ўқитувчи дарсда амалий вазифани ҳал қилади, унинг хулосалари эса ўз фаолиятининг натижаси бўлади. Илмий тажрибада кўпчилик ўқитувчиларнинг иши учун умумий бўлган қонуниятлар тадқиқ этилади, чиқарилган хулосалар илмий асосда расмийлаштирилади. Шунинг учун ҳам, тарих ўқитиш жараёнини тадқиқ этишдаги қузатиш методини экспериментал тадқиқотдан фарқ қила билиш керак.

Тарих ўқитиш методикаси тарих фани билан узвий боғлиқдир. Тарих ўқитиш ўқувчиларга тарихий воқеликни билдиришдан иборат. Шу жиҳатдан ўқувчиларнинг тарихий воқеликни билиш йўллари тарихий тадқиқотга ўхшаб кетади. Ўқувчилар тарихни ўрганишда олимлар томонидан илмий жиҳатдан текширилиб кўрилган ва таҳлил қилиб чиқилган фактлар ҳамда илмий хулосаларга асосланиши билан бирга, баъзан фактларни янада аниқлаш, тарихий фактлардан умумий хулосалар чиқариш, умумий хулосалардан янги фактларни ўрганиш учун фойдаланишлари мумкин. Бироқ, ўқувчиларнинг тарихни ўрганиши илмий текширишдан фарқ қилади. Ўқитиш

жараёнида ўқувчилар тарих фани ва унинг баъзи тадқиқот методларини билиб оладилар.

Шундай қилиб, тарих фани ва тарих ўқитиш методикаси ўзининг алоҳида ўрганиш объекти, вазифаси ҳамда тадқиқот методига эга. Тарих фани кишилиқ жамиятининг тараққиёти жараёнини ўрганади. Кишилиқ жамиятининг тараққиёт қонунларини билиш ўтмиш ва ҳозирги замонни яхшироқ тушуниб олишга, келажакни олдиндан кўришга имкон беради.

Методика ўқитувчиларни ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари ва улар ўртасидаги қонуниятли алоқаларни очиб бериш билан бирга ўқитишнинг самарадорлигини ошира бориш мақсадида тарих ўқитиш жараёнини тадқиқ этиш методлари билан ҳам қуроллантиради. Методика тарих фани асосларини очиб бериш мақсадида тарихий манбалар, фактлар ва умумий хулосалардан фойдаланади. Ўқитиш методикаси тарих фанининг баъзи бир текшириш методларидан фойдаланар экан, ўқувчиларнинг билимларини яхшироқ ўзлаштиришларини ва уларни тарих фанининг баъзи тадқиқот методлари билан таништиришни кўзда тутди. Ўқувчиларнинг янги фактларни таҳлил этиш ва улардан зарур хулосаларни чиқариш пайтида ўрганган билимлари жуда ҳам мустақкам ва ишонарли бўлади, шунингдек, ўқувчилар мустақил фикрлашга ўрганади, бу уларни тадқиқот олиб боришнинг дастлабки усуллари билан таништиришга ёрдам беради.

Шундай қилиб, ўз предмети, вазифалари ва тадқиқ этиш методларига эга бўлган тарих ўқитиш методикасини тарих фанлари қаторига киритиб бўлмайди.

Тарих ўқитишда ўқувчиларнинг ёши, билими, фикрлаш қобилияти ва умуман психик фаолиятини эътиборга олмасдан туриб, уларнинг ўқув фаолиятига самарали таъсир этиб бўлмайди. Шу сабабли методика психология фани билан чамбарчас боғлиқдир.

Тарих ўқитиш жараёнида устод ва шогирдлар ўртасида маънавий яқинлик, соғлом ва эстетик кайфият вужудга келтириши ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини фаоллаштиради, дарснинг самарадорлигини оширади.

Психология фани ўқувчилардаги психик фаолиятнинг умумий қонуниятларни ўрганади, методика эса ўқувчиларнинг психик фаолиятини уларнинг тарихий материални ўзлаштиришлари билан боғлиқ бўлган томонларинигина тадқиқ қилади. Шунингдек, унинг ўқувчилардаги психик фаолиятни тадқиқ этиш методларидан ҳам қисман фойдаланади. Психология психик фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўрганади, методика эса тарих ўқитишнинг мазмуни ва методик усуллар билан психик фаолият орқали эришиладиган натижалар ўртасидаги қонуниятли боғланишларни ўрганади.

Демак, ҳар иккала предметнинг ўрганадиган объектлари қисман ўхшаш бўлса-да, вазифалари бошқа-бошқадир.

Шундай қилиб, тарих ўқитиш методикаси ўқитишда яхши натижаларга эришиш, ўқувчиларнинг тарихий материални пухта ўзлаштириши билан фаолияти ўртасидаги қонуниятли боғланишларни ҳам ўрганади, ўқувчиларга таълим-тарбия беришда психология фанига суянади, ўқувчиларнинг психик фаолиятини ўрганишда психологик текшириш методларидан фойдаланиш йўлларни ҳам кўрсатиб беради.

Методика таълим-тарбия ҳақидаги педагогика фани, унинг таркибий қисми бўлган дидактика билан чамбарчас боғланган, унинг мустақил бир тармоғидир.

Методика педагогик жиҳатдан яхши натижаларга эришиш мақсадини ҳам, тарих ўқитиш жараёнининг педагогик жараён ўқитишда яхши натижаларга эришишини ҳам кўзда тутди. Ўқитиш жараёнининг ўргатиш методлари педагогик методлар бўлиб, ўқитиш натижаларининг кўрсаткичлари ҳам педагогик кўрсаткичлардир. Шундай

қилиб, тарих ўқитиш методикаси педагогика фанининг мустақил бир тармоғи бўлиб, у ўзининг мустақил текшириш предметига эга.

Методика фанининг назарий қисмини эгаллаш тарих ўқитиш жараёнининг умумий қонуниятларини ёш авлодга таълим-тарбия бериш ва камол топтира бориш ишини янада такомиллаштириш мақсадида фойдаланишга ёрдам беради.

Тарих таълимининг мазмуни ва синф ўқувчиларининг умумий савиясига қараб билишнинг умумий қонуниятлари турлича намоён бўлади. Тарих ўқитиш методикаси ўрганадиган энг муҳим қонуниятлардан бири ўқитиш жараёнининг ривожланиш қонуниятларидир. Бу ривожланиш таълим жараёнида ўқувчиларнинг қизиқиши, билими, кўникма, малакалари ҳамда тафаккурининг ўсиб боришида намоён бўлади, айти бир вақтда ўқувчиларнинг ҳар томонлама янада камол топишини таъминлайди. Тарихнинг ҳар бир курси, унинг бўлими ва ҳар бир мавзуси ўқувчиларнинг билим олиши, кўникма, малакаларга эга бўлиши ва камол топишида муҳим бир босқич бўлиб хизмат қилади. Бинобарин, ўқитувчи тарих ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг билим ва малакаларни эгаллаши, камол топиши соҳасида босиб ўтилган босқичларни, бундай кейин босиб ўтиладиган босқичларни олдиндан кўра билиши лозим. Бунга фақат тарих

Асосий тушунчалар

Тарих ўқитиш деганда - тарихий материал воситасида ўқувчиларга билим бериш, уларни миллий истиқлол руҳида тарбиялаш ва камол топтириш вазифаларини амалга ошириш зарур бўлган жараён, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ақлий (ички) ҳамда ўқув ҳаракатлари (ташқи) жараёни тушунилади.

Тарих курсининг мазмуни - тарих дастурида белгиланган тарихий билимлар кўлами, ўқув материали: унинг асл мазмуни, ўқувчиларнинг тарихий материалларни ўзлаштиришда олган билимларидан фойдалана билиш соҳасидаги ўқув усуллари,

кўникма ва малакалари системаси, шу жумладан, уларни илмий тадқиқ қилиш ишларининг энг оддий шакллари эгаллашлари кўзда тутилади.

Тарих ўқитишни ташкил қилиш - тарихни ўқитиш ва ўқувчиларнинг уни ўрганишни ташкил этиш, уларнинг ўрганиш фаолиятини ўқитувчиларнинг бошқаришига ёрдам берадиган метод ва методик усуллар, ўқувчилардаги мавжуд билимларни ишга солиш, уларни ижодий билишга йўналтириладиган топшириқлар системаси ҳамда таълимнинг турли хил формалари (дарс, семинар машғулотлари ва бошқалар) тушунилади.

Ўқитишнинг натижалари - ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини, мазмунини муваффақиятли равишда амалга оширилиши; ўқувчиларнинг тарих фани асосларини, тарихий материалга мос самарали метод ва усулларни билиш ва билимлардан фойдалана билиш малакаларини пухта ўзлаштиришлари шу асосда ўқувчиларнинг тарихий тафаккурини, тасавури ва нутқини, махсус ва умумий қобилиятларини ўстириш кўзда тутилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих ўқитиш методикасининг мақсади.
2. Тарих ўқитиш методикасининг предмети.
3. Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари
4. Тарих ўқитиш жараёнининг таркибий қисмларининг алоқалари.
5. Тарих курсининг таълимий вазифалари.
6. Тарих ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан алоқалари.

2-мавзу. Давлат Таълим Стандартлари, дастур ва дарсликларнинг тузилиши ва мазмуни

Режа:

1. Тарих бўйича ДТС тузилиши ва мазмуни.
2. Умумий ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимлари учун яратилган ўқув дастурлари тузилиши, мазмуни.
3. Ўрта таълим тизими ва ўрта махсус таълим тизимида тарихий билимлар структураси

Таълим тараққиётининг барча жабҳаларида кўзланган бош мақсад ўсиб келаётган ёш авлод таълим-тарбиясини миллий истиқлол ғоялари, талаблари асосида ташкил этиш; жамиятимиз қадам кўйган XXI аср таълимини тараққиёт, маънавий-маданий қарашлар руҳида бўлишини, энг муҳими, жаҳон андозаларига жавоб бера оладиган даражада бўлишини таъминлашдир. Шу мақсадларни амалга ошириш йўлида бажарилган дастлабки ташкилий тадбирларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

Авваламбор, бу икки Қонунни таълим муассасалари амалиётига тадбиқ қилиш мақсадида алоҳида истиқбол дастури ишлаб чиқилиб, Вазирлик ҳайъати мажлисида тасдиқланди. Бу ҳужжатларнинг мақсад ва моҳияти барча воситалар орқали таълим муассасаларида, ота-оналар, аҳоли ўртасида кенг тушунтирилди. Таълимга оид меъёрий ҳужжатлар: концепциялар, давлат таълим стандартлари талаблари, ўқув режалари ва дастурлари, Низомлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар юқоридаги икки Қонун моддаларига мувофиқлаштирилди. Республикада узлуксиз таълим тизими узил-кесил шакллантирилди.

“Таълим тўғрисида”, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонунларнинг қабул қилиниши мамлакатимиз салоҳиятининг беқиёс ривожланиши, мустақил Республикаимизнинг жаҳонга кенг қамров билан чиқиши учун улкан омилдир. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV

сессиясида ҳаётимизга самарали таъсир этувчи жабҳалар қаторида таълим-тарбия тизимини тубдан ўзгартириш вазифалари ҳам устувор соҳа сифатида кўриб чиқилганлиги бежиз эмас.

Президент Ислом Каримов мазкур сессиядаги нутқида бу масалага фавқулодда катта аҳамият бериб, таълим-тарбия соҳасидаги ютуқ ва камчиликларни таҳлил этар экан, тизимда янгиликка интилиш бўлмаса, тараққиёт ҳам бўлмаслигини таъкидлади. Бугун замон талаби, эртага бажарилиши керак бўлган долзарб вазифалар халқ таълими тизимини тубдан ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этаётганини кўрсатди. Маълумки, соҳанинг асосий бўғини узлуксиз таълимдан иборат. Давлатимиз раҳбари узлуксиз таълимни ташкил этишда унинг жаҳон талаблари даражасида бўлиши ҳамда унинг юксак маънавият заминида қурилишига катта аҳамият бериш кераклигини таъкидлар экан, давлат таълим стандартларини жорий этиш ва унинг механизминини ишлаб чиқиш нақадар муҳимлигига эътиборини қаратди. Хўш, таълимда давлат стандарти нима? Таълимни стандартлаштириш инсониятнинг ижтимоий онгида рўй берган туб ўзгаришлар туфайли келиб чиққан заруратдир. Чунки, ахборотлар алмашинуви максимал чегарага етган давримизда дунёнинг бир бурчагида яшаётган киши иккинчи қутбда содир бўлаётган воқеаларни билибгина қолмай, уларнинг не боисда айнан шу тарзда рўй берганини англаши ва ҳис қилиши зарурдир. Бир сайёрада бир вақтда яшаб туриб, бир-бирини тушунмаслик баъзан инсонлар ўртасидаги муносабатларни боши берк кўчага киритиб қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳам иқтисодий аҳволи ва тараққиёт даражаси турлича бўлган давлатларда яшовчи барча кишиларнинг фикрлаш даражасини иложи борича бир хил ҳолатга келтириш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бу ҳолат таълим стандартлари деб аталмиш тушунчани юзага чиқарди.

Стандарт — таълимда яратилган меъёрий режа, дастур, дарсликларни ўзлаштириш эквиваленти, яъни таълим мазмунини ўзлаштириш даражасидир. Стандартни ишлаб чиқишда ўқувчини ҳаддан ташқари зўриқтириб юбормаслик талабларига риоя қилиш, яъни у ўқувчи ёшига мос, уни бажаришга қурби етадиган даражада бўлиши керак. Бунда, албатта, таълим олувчининг қизиқиши, хоҳиши, эҳтиёжи ҳисобга олиниши лозим. Таълим стандартларини ўзлаштиришда шахсга муҳим аҳамият берилиши, унга яқка тартибда ёндашилиши мақсадга мувофиқдир. Стандартларни ўқув жараёнига татбиқ этишдан олдин ўта пухталиқ билан тажриба-синовдан ўтказилади ва шу асосда босқичма-босқич ўқув жараёнига киритиб борилади.

Давлат ва жамият таълим муассасалари олдига муайян ижтимоий буюртмалар қўяётган экан, ўша муассасалар томонидан тайёрланадиган кадр эгаллаши лозим бўлган ижтимоий сифатларнинг минимал чегарасини ҳам кўрсатиб бериши табиийдир. Тарбияланувчи ёки таълим олувчилар эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма, малака ёхуд маънавий сифатларнинг энг қуйи миқдори илмий асосларда белгилаб берилган расмий педагогик ҳужжат — давлат таълим стандарти ҳисобланади. Стандартларда белгиланган натижаларга эришилмаса, ё ўша кўрсаткичларни эгаллай олмаган бола, ёхуд ёшларда муайян миқдордаги билим, кўникма, малака ва маънавий сифатларни шакллантира олмаган педагогикани мукамал деб бўлмайди. Бундан кўриниб турибдики, давлат таълим стандарти (ДТС) назорат воситаси, айни вақтда, таълим муассасаларида кўзланган кўрсаткичларни қўлга киритиш учун зарур бўлган шароитни белгилаш ўлчови ҳамдир. Давлат таълим стандартларининг кўрсаткичлари амалдаги мавжуд таълим мазмунидан эмас, балки шакллантирилаётган ўқувчига сингдириши лозим бўлган сифатларнинг жаҳон бўйича зарур деб ҳисобланган миқдоридан келиб чиқади.

Давлат таълим стандартларининг икки асосий вазифасини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин. Бундай стандартлар умумий ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ўқувчиларга бериладиган таълим мазмунининг мажбурий минимумини ҳамда битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар мажмуасини белгилаб беради. Таълим мазмунининг мажбурий минимуми ўқув дастурлари ва дарсликларда тўлиқ ўз ифодасини топиши шарт. Битирувчиларнинг тайёргарлик даражасига кўра ўқувчи муайян босқичда эгаллаши шарт бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг минимал миқдори белгиланади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари талаблари бошланғич таълим ҳамда умумий ўрта таълим битирувчиларига қўйилади. 9-синфни битирувчи ҳар бир ўқувчи давлат таълим стандартларида белгиланган билим, кўникма ва малакаларга эришган бўлиши шарт.

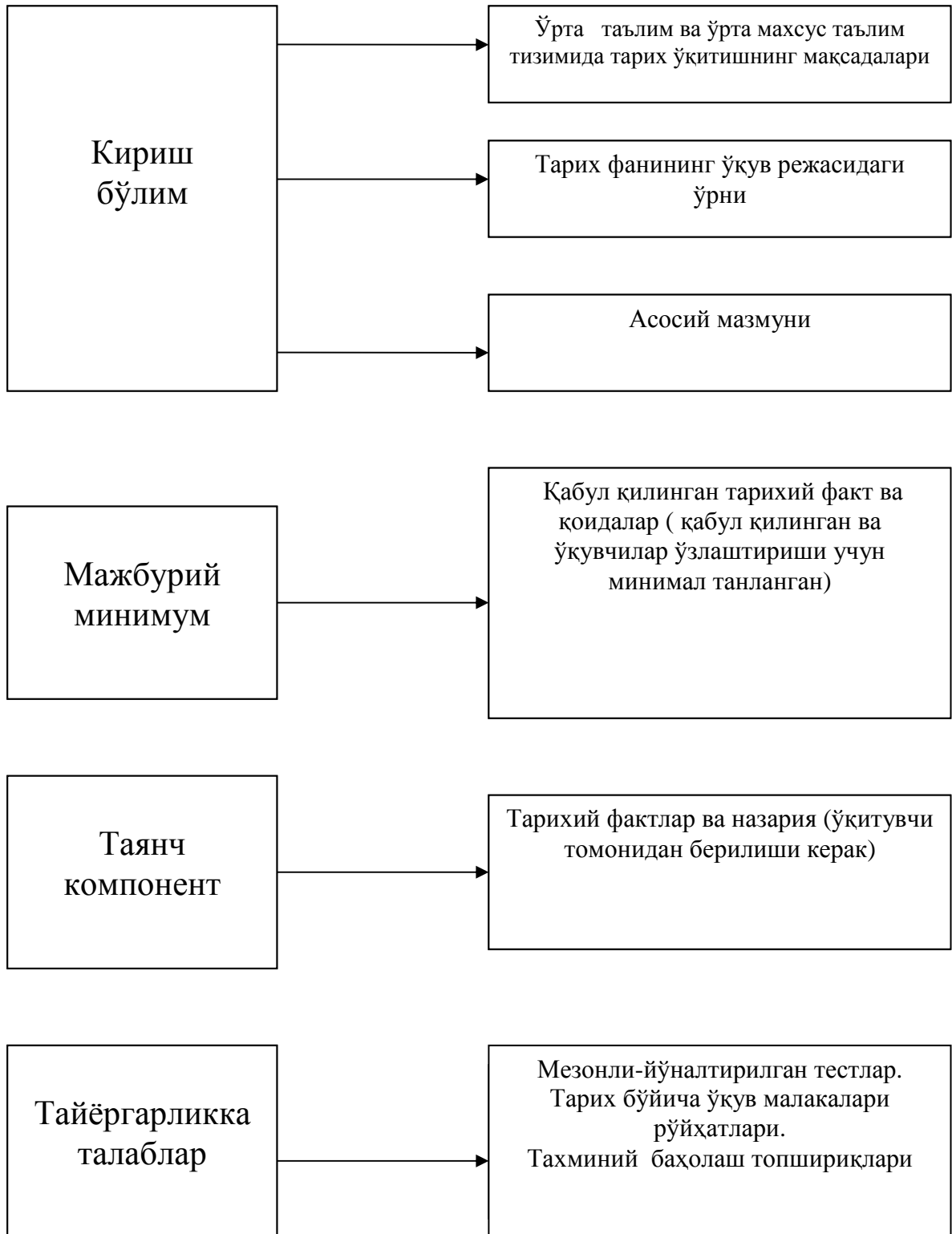
Таълим стандартлари жорий қилинса, давлат буюртмачи сифатида таълим муассалари олдида вазифа қўяди. Мазкур муассасалар эса ана шу вазифаларни яхшироқ удалаш учун ўқувчиларга қайси босқичда қанча билим, кўникма, малака ёки маънавий сифатлар сингдириш лозимлигини аниқ белгилаб олган ҳолда иш кўради. Шу тариқа таълим-тарбия жараёни таваккалчиликдан, кўр-кўрона фаолият кўрсатишдан қутулади, илмий асосланган меъёрий талаблар асосида фаолият кўрсатади.

Таълим-тарбия жараёнига ДТСни жорий этиш талаблари ривожланган Ғарб мамлакатлари тажрибасига асосланади. Аммо, шуни ҳам айтиш керакки, ҳали дунёдаги бирорта жамиятда таълимни стандартлаштириш кенг кўламда амалга оширилаётгани йўқ. Чунончи, мазкур юмушга биринчи бўлиб қўл урган Францияда бу иш ҳанузгача синов даражасида, АҚШда эса ДТС яратишга эндигина киришилмоқда. Япония ва Германия таълим муассасаларида мазкур муаммони ҳал этиш режалаштириш босқичида турибди. Ўзбекистонда таълим стандартлари масаласига давлат миқёсида ёндашилди ва уни илмий йўсинда ҳал этишдан ташқари, таълим-тарбия амалиётига жорий қилиш мақсадида узоқ вақт изланишлар олиб борилди, тажриба-синовлар амалга оширилди.

Шуни айтиш керакки, давлат таълим стандартлари атамаси XX асрнинг 70-йилларида туғилган ва эндигина амалга оширила бошлаган бўлса-да, аслида у бугун пайдо бўлган янгилик эмас. Негаки, таълим-тарбия тушунчаси олдида муайян талаблар қўйила бошлаган замонлардан буён шундай меъёрлар мавжуд. Фақат қадимда улар стандарт деб аталмаган. Лекин, моҳият эътибори билан ҳар қандай жамият тарбия муассасалари давлатга қарашли бўлмаган замонларда ҳам ўз талаблари тизимида эга бўлган. Чунки, таълим-тарбия муассасасини битирувчиси муайян жамиятда яшаши, фаолият кўрсатиши лозим. Бинобарин, у ўша жамият талаблари даражасидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллаши шарт ҳисобланган.

Мамлакатимизда педагогика илми ҳам, амалиёти ҳам янгиланиб бормоқда. Маълумки, ҳар қандай миллатнинг янгиланиши ёшлар тарбиясидан бошланади. Ёшлар эса бугунги кунда оилада ва асосан таълим-тарбия муассасаларида шакллантирилади. Шунинг учун ҳам, мустақил давлатимиз ва унинг раҳбарияти ана шу муассасалар фаолияти имкон қадар замон талаблари даражасида бўлишига эътиборини қаратмоқда. ДТС баркамол шахсни шакллантиришга йўналтирилган педагогика фаолиятидаги самарадорликни назорат қилиш воситасидир. Ҳозир яратилаётган барча дидактик воситаларнинг ана шу стандартларга мувофиқ бўлишига катта эътибор берилмоқда.

Тарих бўйича стандартлар структураси ва мазмуни

Ўрта умумтаълим, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимлари учун яратилган ўқув дастурлари тузилиши, мазмуни

Ўрта умумтаълим ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимлари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун яратилган дарсликларимиз тили равон, содда, ихчам, ўқувчи ҳаёти, фаолиятига яқин матнлардан ташкил топгандагина, у болаларнинг севимли китоби бўлади, ўқувчилар мустақил ҳолда ўрганиши мумкин бўлган «иккинчи ўқитувчи» вазифасини бажаради, тўла маънодаги билим манбаига айланади.

Кези келганда шуни айтиш керакки, дидактиканинг семантик жиҳатларини аниқлаш кам ўрганилган соҳаларга киради. Ҳанузгача тушуниш муаммоси (моҳияти) олимлар томонидан турлича талқин қилинади, дидактлар семантик жиҳатдан мураккаб матнлар ва ғояларни баён қилиш усуллари устида кам бош қотирмоқдалар. Илмий концепциялар мураккаблашиб, чуқурлашиб бораётган ҳозирги даврда семантик муаммолар ўқув материалларини баён қилиш, ўқувчиларни фан ривожининг янги даврини ташкил қилувчи назарияга эртароқ олиб кириш, таълимда далиллар билан назария муносабатларини ҳал қилишга ўтиш муҳим аҳамиятга эга. Бу масала ҳам тезроқ ўз ечимини топиши керак.

Яна бир муаммо устида тўхталишни лозим топдик. Гап шундаки, биз қўпинча «таълим мазмуни» билан «ўқув фани мазмуни» тушунчаларини бир хил деб қараймиз. Аслида ундай эмас. Олдинги тушунча кенгрок, яъни ўқув фани мазмуни фақат шу фанга оид билимларни — тушунча, ҳукм, хулосаларни ўз ичига олади. Таълим мазмуни эса бундан ташқари, илмий билиш методлари, усуллари ва амаллари, яъни ўқувчиларда мустақил билиш малакаларини ҳосил қилувчи методологик билимларни (таъриф, исбот, таҳлил, синтез, индукция, дедукция, таснифлаш, системалаштириш, умумлаштариш ва бошқаларни) ҳам ўз ичига олади. Бу борада ҳам дарсликларимизда анчагина камчиликлар мавжуд.

Ўқувчиларда билим олишга интилиш ва билим олишга эҳтиёж бўлиши, ўқиш мақсадлари ички заруратга айланиши керак. Ўқувчи реал ҳаётга кириб бориши, унда фаол иштирок этиши учун билим, кўникма ва малакалар билан бирга, илмий билиш методларига эга бўлиш кераклигини онгли равишда тушуниб етиши лозим. Чунки, очиқ жамиятнинг асосий белгиси — бу дунёни англаб етиш ва унда ўзининг муносиб ўрнини топиши учун эркин изланишдир. Ўқувчиларда ташаббускорлик ва мустақилликни, билимларни пухта ва чуқур ўзлаштиришни, зарур малака ва кўникмаларни, уларда кузатувчанликни, тафаккур ва боғланишли нутқни, хотира ва ижодий тасаввурни тарбиялашга имкон берувчи дидактик принцип — бу таълимдаги фаоллик. Фаоллик мезонлари онглилик принципи билан бевосита алоқадор. Чунки, фаоллик бор жойда онглилик бўлади.

Бундай тизимда ўқувчи ҳам, ўқитувчи ҳам таълим-тарбия жараёнига биргаликда масъулдирлар. Улар биргаликда ҳар бир ўқувчининг билим ва қобилиятини, индивидуал эҳтиёжларини аниқлайдилар. Бундай ҳолатда ўқитувчи фақат «баҳолавчи» эмас, балки янги билимлар етказувчи манбага айланади.

Жаҳон педагогик лексикони қаторидан аллақачонлар «**инновация**» тушунчаси кенг ўрин олган. Бу тушунча «янгилик», «ислох» тушунчаларини англатади. Кенг маънода қараганда таълим тизимидаги ҳар қандай ўзгариш — бу педагогик инновация. Дастлаб бу тушунчалар ижтимоий-иқтисодий ва технологик жараёнларга нисбатан қўлланар эди, сўнгра таълим тизимидаги ҳар қандай янгиликларга нисбатан ишлатиладиган бўлди. Педагогик янгиликларнинг технология деб аталиши боиси ҳам шунда. Ҳозирги даврга келиб педагогик инноватика фани шаклланди. **Педагогик инноватика** — педагогик янгиликлар, уларни баҳолаш ва педагогик жамоа томонидан ўзлаштириш, ниҳоят, уни амалиётда қўллаш ҳақидаги таълим сифатида қаралади.

Бу таълимот уч йўналишни ўз ичига олади. Биринчиси - педагогик неология (юнонча «нео» — «янги» ва «логос» — «таълим», яъни янгилик ҳақидаги таълимот) дейилиб, бунда педагогика соҳасидаги ҳар қандай янгиликлар ўрганилади, умумлаштирилади.

Таълим воситалари ўқувчиларнинг руҳий, жисмоний, генетик ва минтақавий ўзига хосликларини тўлиқ ҳисобга олгандагина юқори самарадорликка эришиш мумкин. Аммо, узоқ йиллар мобайнида биз ана шу ҳақиқатга амал қилмаган ҳолда дастур, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишга мажбур бўлдик. Ҳозирда яратилаётган ўқув-методик воситаларда айни шу жиҳатлар ҳисобга олинмоқда. Лекин, очиқ тан олиш керакки, бу осон кечаётгани йўқ. Чунки педагогикамиз ўнлаб йиллар мобайнида миллий илдишлардан жуда йироқда эди. Шўро замонининг ўша эски қолипларидан ҳамон тўла кутула олганимизча йўқ. Биз бу ҳақида юқорида батафсилроқ тўхталиб ўтдик. Шунинг учун ҳам дастур ва дарсликлар янгича фикрлай оладиган, миллий дидактикамиз хусусиятларини билладиган кишилар томонидан яратилишига алоҳида эътибор берилмоқда. Дарслик ёзишга талаб меъёрлари ишланди. Ҳар қандай дастур ва дарслик бевосита вазирлик қошида ташкил этилган махсус эксперт гуруҳи томонидан кўриб чиқилгандан кейингина нашрга тавсия этилади.

Ҳар бир ўқув фанидан ўқув-методик мажмуалар яратишга алоҳида аҳамият берилмоқда, яъни муайян ўқув фани бўйича таълим концепцияси, стандарти, дастури, дарслиги, методик қўлланмаси тўлиқ яратилиши лозим. Ҳозирги даврда яратилаётган дарсликларнинг асосий камчилиги миллатимиз болаларининг психологик ўзига хосликларини, фикрлаш тарзини тўлиқ ҳисобга олишга эриша олинмаётганида деб биламиз. Бизнинг мутахассисларимиз дидактик воситалар орқали ўқувчиларга ҳамма гапни айтиб беришга одатланиб қолишган. Ҳолбуки, ўқувчини ўқитиш керак эмас, уни ўзи ўқийдиган ҳолатга олиб келиш лозим. Токи боланинг ўзи изланмас экан, таълимда ютуққа эришиш мумкин эмас. Демак, яратилаётган дидактик воситалар жумбоқли характерга эга бўлиши, ўқувчиларни ўйланишга, изланишга, синаб кўришга даъват қилладиган тарзда тузилиши лозим.

Кўпчиликка маълумки, Президент Ислом Каримов ўзининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси XIV сессиясида «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» мавзусидаги маърузасида таълимда давлат стандартларини синовдан ўтказиш ва жорий этиш бўйича мутасаддилар олдига қуйидаги вазифаларни қўйган эди:

«Янги ўқув йили бошлангунга қадар мазкур тажриба қандай ўтаётганлигини ва унинг дастлабки натижаларини чуқур таҳлил этиб, таълим андозалари, ўқув режалари ва дастурлари мазмунига ислохотларнинг бош мақсадидан келиб чиққан ҳолда, яъни ёш авлодни камол топтиришга қаратилган зарур тузатишлар киритиш зарур.»¹

Хўш, республикамизда Президентимизнинг топшириғини бажариш бўйича нима ишлар қилинди, нималарга эришилди, таълимий стандартлаштиришни оммавий жорий этиш учун яна нималарга эътибор бериш керак? Энди мана шу масалаларни баён этишга киришамиз.

Давлат таълим стандартларини қўллаш ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганидек, уни яратиш ҳам тасодифий бир ҳол эмас.

Вазирлик, таълимда ислохотларни амалга ошириш бошланган дастлабки йилларданок таълим дастурларини янги мақсадлар йўлида қайта яратиш, таълим концепцияларини, стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга, уларни тажриба-

¹ И. Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1999 йил, 37-бет.

синовдан ўтказиш, таълим стандартлари асосида фаолият кўрсатадиган мактаблар сонини кенгайтириб бориш йўлидан борди, хорижий давлатларнинг бу соҳадаги тажрибаларини ўрганиш, уларни халқимизнинг этник хусусиятлари, миллий шарт-шароитига мослаштирилган ҳолда жорий этиш масаласига алоҳида аҳамият берди.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишининг асосий вазифаси – ўқувчиларга тарих фанидан пухта билим бериш, шу билимларни амалиётда қўлланиш кўникмалари ва малакасини ҳосил қилишдан иборатдир. Тарихни ўргатиш ёшларга миллий ғояни сингдириш ва уларда илмий дунёқарашни шакллантириш, ҳозирги замон тараққиётининг асосий тенденциялари ва зиддиятлари моҳиятини тўғри тушунишга тайёрлашнинг муҳим воситасидир.

Тарих курсининг таълимий вазифалари:

1. Ўқувчилар тарихий жараёни ва тарихий ривожланишнинг ҳамма босқичларидаги ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини характерлаб берувчи муҳим тарихий фактларни пухта ўзлаштириб олган бўлишлари зарур.

2. Тарихий фактларни ўзлаштириш натижасида ўқувчилар тарихдаги асосий воқеаларни, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳамда уларнинг ривожланиб боришини акс эттирувчи аниқ тарихий тасаввурлар системасини ҳосил қилишлари лозим.

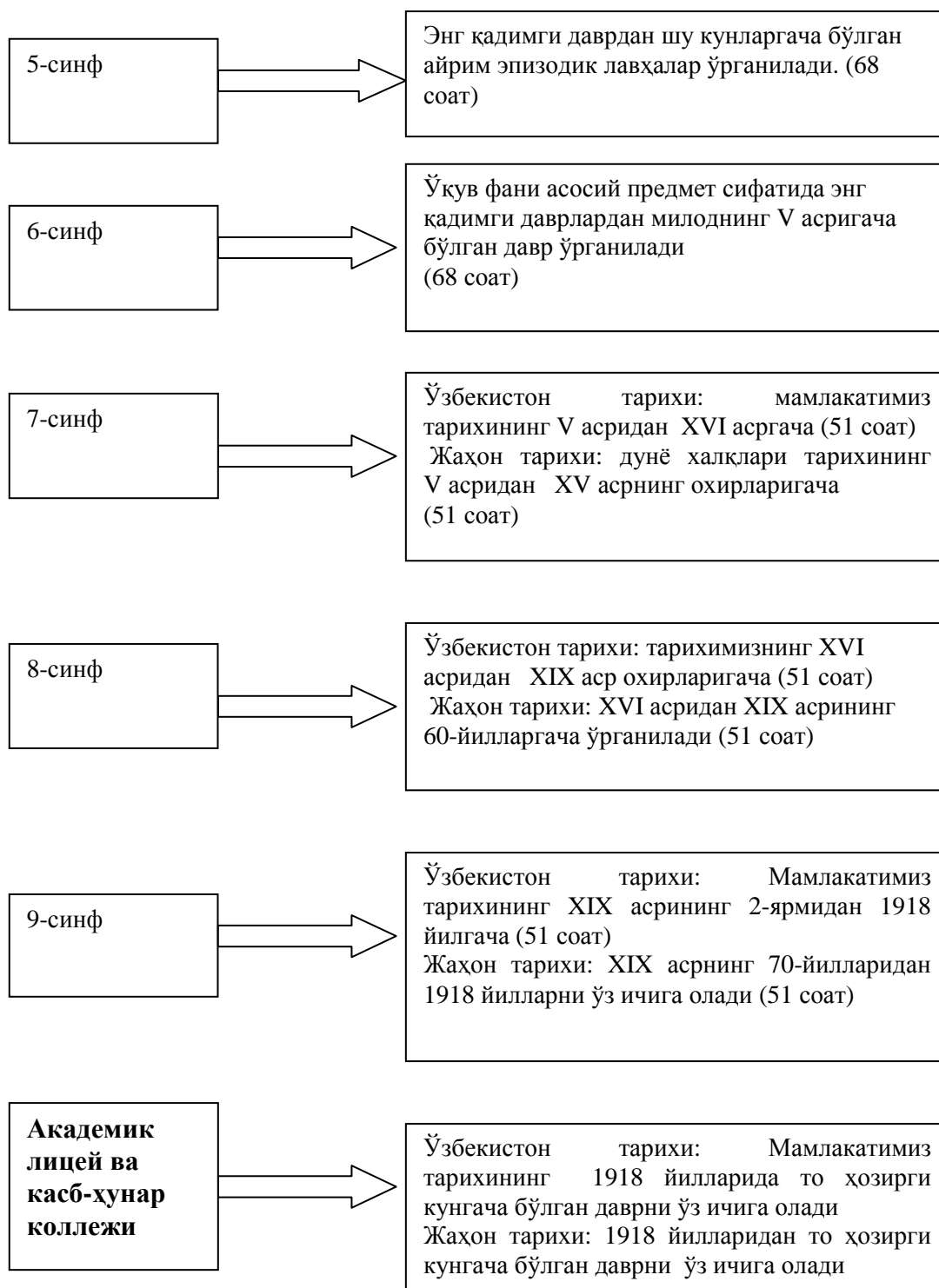
3. Ўқувчилар тарих курсидаги муҳим тарихий тушунчаларни пухта ўзлаштириши, жамиятнинг ижтимоий ривожланиш қонуниятларини мукамал тушуниб етиши, тарихни ўз ёшига қараб илмий асосда тушуниши лозим.

4. Ўқувчилар тарих курсидан олган билим ва малакаларини янги тарихий материалларни ўрганишда, ўтмиш ва ҳозирги замон воқеаларини тушунишда, кундалик ижтимоий ишларда, ҳаётда қўллай билишлари лозим.

5. Ўқувчилар тарихий материал билан, ҳар хил матнлар (дарслик, тарихий ҳужжатлар, илмий-оммабоп адабиёт, сиёсий рисолаалар, газета ва журналлар), харита ва иллюстрациялар билан ишлай билиши, режа туза билиши, маърузани ёза билиши, тарихий материални системали ва асосли равишда баён қила билиши айрим тарихий мавзуларда ахборот бера олиши, докладлар қила олиши лозим.

Тарихий фактларни ўзлаштириш таълим-тарбия жиҳатидан ҳар қанча муҳим бўлса ҳам, фактларни билишнинг ўзи ўқувчиларнинг тарихни билиш жараёнидаги биринчи босқичдир.

Тарихни ўрганиб, билиб олишнинг анча юқорироқ босқичи тарихий фактлар ўртасидаги муҳим боғланиш ва муносабатларни билиб олиш, уларни амалда тадбиқ эта олишдан иборатдир.

Асосий тушунчалар:

Давлат таълим стандарти - узлуксиз таълимнинг муайян босқичида шахс (мутахассис)нинг тайёргарлик даражаси ва мазмунига қўйиладиган минимум талаблар.

Тарих бўйича стандартлар структураси ва мазмуни - кириш, мажбурий минимум, таянч компонент, тайёргарликка талаблар

«Инновация» - «янгилик», «ислоҳ» яъни таълим тизимидаги ҳар қандай ўзгариш

Педагогик инноватика - педагогик янгиликлар, уларни баҳолаш ва педагогик жамоа томонидан ўзлаштириш, ниҳоят, уни амалиётда қўллаш ҳақидаги таълимот сифатида қаралади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Давлат таълим давлат стандарти нима, уни мақсад ва вазифалари.
2. Ўрта таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсад ва вазифалари.
3. Ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсад ва вазифалари.
4. Ўрта таълим тизими ва ўрта махсус таълим тизими структураси.
5. Тарих ўқитиш жараёнини ўрганиш йўлларини аниқланг.

3-мавзу. Тарих дарсларида тарихий тасаввур ва тушунчаларни шакллантириш.

Режа:

1. Тарихий тасаввурлар ва унинг турлари.
2. Тарихий тушунчаларни шакллантиришнинг усул ва воситалари
3. Ўқувчиларни тарихий қонуниятларни тушунишга олиб келиш

Тарихий тасаввур ва тушунчалар бир-бири билан узвий боғланган. Ўқувчиларда ҳодисалар тарихий жараёнлар ҳақида етарли даражада тўлиқ ва аниқ тасаввурлар мавжуд бўлгандагина тушунчалар ҳосил бўла олади. Тарих ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг тасаввурлари чуқурлашиб бориши натижасида тушунчаларни шакллантириш учун замин яратилади. Тушунчалар ўз навбатида тасаввурларни мазмунан бойитиб, аниқлашиб боришига ёрдам беради. Тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиш методик усуллари ҳам кўпчилик ҳолларда бир-бирига ўхшаб кетади.

Тасаввурлар ҳосил қилишнинг асосий усул ва воситалари. Тарих ўқитишда ўқувчиларнинг кўз ўнгида ўтмишдаги ижтимоий ҳаётнинг яхлит манзараларини шакллантиришда жонли ва ёрқин образлардан фойдаланишнинг аҳамияти каттадир. Шунга эришиш керакки, баён қилинган ҳар бир тарихий факт, географик ном ва шахс фаолияти образли бўлсин. Образлилик – ўқувчиларнинг тарихдан оладиган билимларини илмий ва пухта бўлишининг зарур шартларидан бири, тарихий вақеаларни модернизация қилишнинг олдини олиш омили, тарихга қизиқишини уйғотиш ҳамда тарихий фактларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишнинг муҳим воситасидир.

Тасаввурларни шакллантиришда тарихий ҳодисалар образларини ўқувчилар актив суратда идрок этишига қаратилган усуллардан фойдаланади. Ўқитувчи ҳикоясининг мазмунан кўрғазмали ва образли бўлиши, дарслик матнидаги, тарихий ҳужжатлардаги воқеалар ва тасвирий элементлар, бадиий адабиёт асарлари ўқувчиларда тарихий тасаввурларни шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчи материални баён қилаётганда, тарихий ҳужжатлардан, илмий оммабоп ва бадиий адабиёт асарларидан олинган ёрқин тафсилотларга ҳамда ўқувчилардаги тарихга қизиқишининг ортиши, уларнинг муҳим тафсилотларни ажратиш олиши ва хотирада сақлаб қолишларига ёрдам беради. Бироқ, ўқувчиларда аниқ ва пухта тасаввур ҳосил қилиш учун ўқитувчи баённинг жонли ва эмоционал бўлишини ўзи кифоя қилмайди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг фаол фикрлашини ташкил қилиши ва унга раҳбарлик қилиши лозим. Ўқитувчи кўрғазмали қуролни шундайгина кўрсатиб, унинг мазмунини тушунтириб, ҳужжатларни ўқиб қўя қолмай, балки ҳикоядаги энг муҳим жойларни алоҳида интонация билан таъкидлаши, кўрсатмали

куролларни, матнларни ўқувчиларнинг фаол иштирокида таҳлил қилиб, ундаги энг муҳим элементларни ажратиб чиқиши, ўрганилган ҳужжатлардаги у ёки бу жиҳатларга улар диққатини жалб қилиши лозим.

Тарих бўйича ҳар бир синф дастурларининг охирида асосий тушунчалар мазмуни белгилаб берилган. Бу тушунчалар курснинг илмий мазмунини, ғоявий-назарий асосларини аниқлаб олиши, конкрет тарихий материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш бўйича иш усуллари белгилаб олишга ёрдам беради. Тарихий тушунчаларни ҳосил қилиш деганда ўқувчиларнинг тарихий фактларнинг энг муҳим белгиларини иккинчи даражали белгиларидан ажрата билиш; уларни гуруҳларга бўла олишни, тарихий воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш муносабатларни чуқур англаб тушуниб олиши кўзда тутилади. Ана шу таҳлитда шаклланган, мукамал тарихий тушунчалар илмий билимлар системасини вужудга келишида бамисоли занжир вазифасини ўтайди.

Тарихий ўқитиш жараёнида тарихий тасаввурлар билан тушунчаларни шакллантириш узвий боғланган бўлиб, бир вақтнинг ўзида амалга ошади. Юқорида таъкидланганидек, тарихий тушунчаларни шакллантиришда ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларини рағбатлантириш ва унга раҳбарлик қилиш муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчилар ҳодисани фикран бир неча қисмга бўлиб, унинг муҳим белгиларини ажратиб олиб, муҳим бўлмаган белгилардан айирадилар ҳамда бир турдаги ҳодисаларнинг энг муҳим белгиларини умумлаштирадилар. Ўқувчиларда тарихий тушунчалар ҳосил бўлишига олиб келадиган бу мантиқий фаолият, кўпинча тарихни ўқитиш давомида тарихий тасаввурлар ҳосил қилиш учун хизмат қиладиган янги материални идрок этиш билан қўшилиб кетади. Ўқитувчи расмни ёки дарсликдаги суратларни таҳлил этиб, уларнинг мазмунини анализ ва синтез қилганда, ўқувчиларда ўрганиладиган ҳодисаларнинг муҳим белгиларини акс эттирувчи ёрқин, аниқ тасаввурлар ҳосил қилишга қаратилган иш олиб бориш билан бирга, ҳодисаларнинг ўша белгиларини умумлаштирувчи тушунчалар ҳосил қилишга қаратилган иш ҳам олиб боради. Лекин тушунчалар ҳосил қилишга қаратилган иш ўқувчилар томонидан ҳатто илгарироқ ўзлаштириб олинган материал асосида олиб борилаётган тақдирда ҳам, бу иш ўқувчилардаги мавжуд тасаввурларни актуаллаштириб, ҳодисалар билан биринчи бор танишилган пайтда уларнинг пайқалмай қолган ёки ажратиб олинмаган белгиларни кўра билишга ва ажратиб олишга ёрдам беради. Ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар қанчалик кўпроқ ва ҳар томонлама очиқ берилиб, уларнинг маъноси қанчалик чуқурроқ тушуниб етилган сари, умуман, тарих билимлари шунчалик юқорироқ даражада системалашиб, ҳар бир ҳодисанинг тарихий жараёндаги ўрни ва роли шунчалик аниқроқ аниқлаб олина боради.

Тарих ўқитишда тушунчаларни шакллантиришнинг усул ва воситалари хилма-хил бўлиб, аввало у тушунчаларнинг мазмуни мураккаблигига боғлиқ. Масалан, моддий буюмлар (гарпун, ооч, кема) тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш учун бир ёки бир неча соат дарс кифоя қилса, социологик тушунчалар (ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, синфий кураш, идеология ва бошқа) ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда барча тарих курсларини ўрганиш давомида ўзлаштирилади. Ўқувчилардаги тушунчаларни чуқур ва мустаҳкам бўлиши, асосан, ўқитувчининг ўқувчилар фикрлаш фаолиятини қанчалик уйғота олиши ва унга қай даражада раҳбарлик қила билишига боғлиқ. Тарихий тушунчалар ҳосил қилишда ўқувчиларнинг воқеа ва ҳодисаларни анализ, синтез қила олиш қобилиятини ўз ичига олган фикрлаш фаолиятини кучайтиришда таълимнинг фаол методлари – муаммоли таълим, эвристик суҳбат методларидан

фойдаланиш, ўқувчиларнинг кўрсатмали қуроғлар, таълимнинг техника воситалари, тарихий ҳужжатлар билан ишларини уюштириш, уларга тарихни чуқур ўрганиш билан боғлиқ бўлган турли амалий характердаги ишларни топшириш алоҳида аҳамиятга эга.

Бир турдаги воқеа ва ҳодисалар, тарихий жараёнлар ҳамда сабаб-оқибат боғланишлар мазмунини таққослаб ўрганиш жамият тараққиётининг айрим ва баъзи бир умумий қонуниятларини тушуниб олиш имконини беради. Ўқитувчи воқеа ва ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатлари ўртасидаги алоқа ҳамда боғланишларни, кўпинча, дастлаб бир мамлакат тарихини ўрганиш пайтида илгари ўрганилган ҳодисаларга ўхшаш ҳодисаларга дуч келганда ўқитувчи ўқувчиларга бир-бири билан ўхшаш сабаб-натижали боғланишлар тўғрисидаги билим малакаларини ўрганилаётган ҳодисаларни изоҳлаб беришга дедуктив суратда таққослаб бориш ўқувчиларни: ҳодисалар ўртасидаги бу боғланишлар тасодифий бўлмай, балки барқарор ва зарурий қонуният эканлиги тўғрисида хулоса чиқаришга олиб келади. 6-7 синфларда Қадимги дунё ва Ўрта асрлар тарихини ўрганиш жараёнида қонуният термини қўлланилмасида, ўқувчиларни қонуният нималигини тушунишга олиб келади. Қадимги дунё тарихида “Қадимги Миср” мавзуси материали асосида ўқувчилар меҳнат қуроғларининг такомиллашиши, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ортиқча маҳсулотни ишлаб чиқарилиши, кишини киши томонидан эксплуатация қилиш учун имконият яратилганлиги, синфларни ва давлатни пайдо бўлишига сабаб бўлганлигига тушуниб оладилар.

Сабаб натижа алоқалари. Ҳар бир фактнинг сабаблари ундан олдинги фактларда мавжуд бўлади ва шу фактнинг ўзи ҳам, ўз навбатида, кейинги фактларнинг сабаби бўлмоғи мумкин. Ҳар бир йирик тарихий факт ижтимоий ҳаётнинг кўпинча турли соҳаларида мавжуд бўлган бир қанча сабаблар натижасида вужудга келади. Тарихий ривожланишнинг қонунларини чуқур ўрганишда таққослашнинг аҳамияти каттадир. Масалан, ўқитувчи Қадимги дунё тарихини охирларида “Қадимги Ҳиндистон” ёки “Қадимги Хитой” мавзуларини ўтаётганда, ўқувчиларга Қадимги Ҳиндистон, Қадимги Хитой давлатининг пайдо бўлишини ўзларидаги худди шу ҳақидаги билимлар билан таққослаб ўрганишни тавсия қилади.

Миср, Икки дарё оралиғи, Ҳиндистон ва шарқий Хитойнинг географик ўрни, иқлими, тупроғи ва ўсимликлари, аҳолининг машғулотларини таққослаб ўрганиш, бу мамлакатларнинг ҳаммаси иқлими иссиқ, ҳосилдор ерларда, катта дарёларнинг водийларида жойлашганлиги, уларда деҳқончилик ва чорвачилик эрта ривожланишига сабаб бўлганлиги тўғрисида хулоса чиқаришга, ғоят қулай шароит туфайли, одамлар ибтидоий меҳнат қуроғларидан фойдаланишига қарамай, ортиқча маҳсулот ишлаб чиқарилгани, баъзи одамларни бошқалар ҳисобига яшаши учун имконият туғилганини аниқлаб олишларига ёрдам беради.

Қадимги Шарқ мамлакатларидаги деҳқончилик системасини таққослаб ўрганиш, улардаги умумий хусусиятларни, яъни сунъий суғориш ва ерларнинг сувини қочириш йўли билан мўл ҳосил олиш мумкинлигини, меҳнат унумдорлигининг ошиши ва ортиқча маҳсулотнинг пайдо бўлишининг натижаси ўлароқ эксплуатация, синфлар ва давлатлар вужудга келганлигини тушуниб олиш имкониятини беради. Табиат билан бирга, уни авайлаб сақлаши, атроф-муҳитни муҳофаза қилиши зарурлиги ҳақидаги хулосага олиб келинади.

Шундай қилиб, ижтимоий ривожланиш қонунларини ўрганиш узоқ муддатли жараён бўлиб, у ўқувчиларда умумий назарий билимлар ва илмий дунёқарашни шакллантириш ишларининг муҳим таркибий қисмидир.

Асосий тушунчалар:

Баён қилиш - ўқитувчи томонидан ўрганилаётган материал мазмунини изчил сўзлаб бериш методи.

Билиш фаолияти - идрок қилиш ҳисси, назарий фикрлаш ва амалий фаолият бирлиги.

Кузатиш - бирор педагогик ҳодиса бўйича аниқ фактик материал олиш мақсадини кўзлаган идрок этишнинг шакли.

Кўникма - ўрганиш натижасида қўлга киритилган, беихтиёр, автоматик тарзда бажариладиган ҳаракат, кўникмалар бирор ҳаракатни назоратсиз, автоматик тарзда бажариш қобилиятларидир.

Кўрсатма - эҳтиёжнинг мавжудлиги ва объектив вазият ҳамда уни қондириш билан боғлиқ равишда олдиндан шахсларнинг маълум фаоллигини тайёрлаш, уларни жойлаштириш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарихий тасаввур ва унинг турларини айтинг.
2. Ўқувчиларда тасаввурларни шакллантириш усул ва воситаларини айтинг.
3. Тушунчаларни шакллантиришнинг усул ва воситаларини айтинг.
4. Тушунчаларни шакллантиришда ўқувчиларнинг ёш – психологик хусусиятларини ҳисобга олишга оид мисоллар келтиринг.

4-мавзу. Тарих дарсликлари ва уларга қўйиладиган замонавий талаблар

Режа:

1. Тарих дарслиги билим манбаи ва таълим воситаси сифатида.
2. Тарих дарслигининг асосий таркибий қисмлари.
3. Ўқувчиларнинг дарслик матни ва иллюстрациялар билан ишлаш усуллари.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишда қўлланиладиган матнларга - дарслик матни, тарихий ҳужжатлар, асарлар, илмий -оммабоп ва бадиий, тарихий адабиётлар ва бошқалар киради. Босма матнлар ўқувчилар тарихий билимларининг асосий манбаи бўлгани каби ўқитувчининг билим манбаини, баёнининг асосини ташкил этади. Табиийдирки, ўқитувчи шу манбалардан турли ва унумли фойдаланган тақдирдагина, унинг баёни замон талабларига, умуман ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимидаги тарих таълимининг талабларига жавоб бериши, ўқитувчи баёнининг ўқувчиларга тушунарли, мазмундор, мароқли ва илмий жиҳатдан ишонарли, образли ва таъсирли бўлиши мумкин. Шунингдек матнларлар устида ишлаш ўқувчилар, билимини кенгайтиради, тарихий факт ва ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг қонуниятларини чуқурроқ тушуниб олишларига ёрдам беради, миллий истиқлол тарбияси шаклланади, тарихий фикрлаш ҳосил бўлади, улар тарихий воқеаларга баҳо беришга ўрганадилар. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ўқувчилар ҳар хил матнлар устида ишлаб мустақил иш кўриш малакасини ҳосил қиладилар ва тарихий тадқиқот ишларининг дастлабки методлари билан амалий равишда танишадилар.

Ўқитувчи ўқув дастур талабига мувофиқ тарих дарслиги матнини мазмунига дарслик матнини асос қилиб олади. Ўқитувчи ўзининг баёнини бошқа матнлар асосида янада аниқлаштиради ва бойитади. Дарслик матни ўқувчиларнинг дарсда ва дарсдан ташқари тарихни ўрганиш, ўзлаштириш ва уни эсда сақлаб қолишининг, билиш фаолиятининг, ижодий изланиш ишларини олиб боришнинг муҳим манбаидир. Матн ва улардаги саволлар, топшириқлар тарих курсининг мазмунини ижодий ўзлаштиришга ва олинган билимларни ҳаётда қўллашга ўргатади.

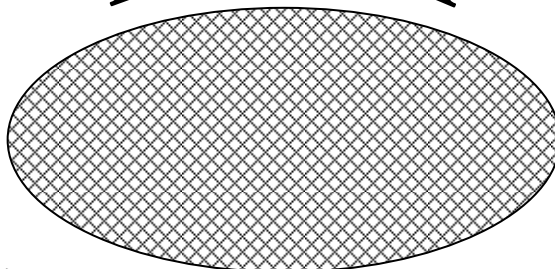
Дарслик матни устидаги ишлаш ўқув материални ўзлаштириш ва уни эсда сақлаб қолиш, ўқув текстини таҳлил қилиш ва ундан тарихий воқеа, ҳодисаларнинг муҳим белгиларини топиш, фактик материалларни ва тарихий фактларнинг муҳим белгиларини бир-бирига такқослаш, аниқлаштириш ва умумлаштириш каби турли хил мақсадларда олиб борилади. Шунингдек, матн устида ишлашда хронологияни тайёр тарихий тушунчалар таърифни ўзлаштириш ва уларни мустақил аниқлаш, дарсликда баён қилинган воқеа ва ҳодисаларнинг ривожланишини кузатиб бориш, аниқ тарихий фактлар ва статистик маълумотлар асосида ижтимоий ривожланиш тенденцияларини билиб олиш, маҳаллий, вақтли, сабаб-натижали ва тарихий алоқаларнинг қонуниятларини ўзлаштириш ва аниқлаштириш, луғат ишларини мазмунли ва суратли режалар, жадваллар тузиш ва бошқа шу каби унча мураккаб бўлмаган

ёзув ва графика ишларини олиб бориш, матн устида дастурлашган таълим элементларини амалга ошириш каби вазифалар ҳам кўзда тутилади.

2. Тарих дарслигининг асосий таркибий қисмлари

ҚЎШИМЧА	АСОСИЙ	ИЗОҲЛОВЧИ
<p>Ҳужжатлар</p> <p>Бадий адабиётлардан парчалар</p> <p>Биографик маълумотлар</p>	<p>Баён қилувчи</p> <p>Тасвирловчи</p> <p>Тушунтирувчи</p> <p>Муаммоли умумлаштирувчи</p>	<p>Атамалар таърифи</p> <p>Иллюстрациялар изоҳлар</p> <p>Қавс ичида берилган изоҳлар</p>

М А Т Н

Матндан ташқари компонентлар

<p>Савол ва топшириқлар</p> <p>Матнда ажратиб кўрсатишлар</p> <p>Параграфлар бандлари</p> <p>Саналар, атамалар жадваллар</p> <p>Йўриқнома-методик материаллар</p>	<p>Фотосуратлар ва суратлар репродукциялари</p> <p>Даврнинг ишончи тасвирлари</p> <p>Карта-схемалар, хариталар, схемалар</p>	<p>Мундарижа</p> <p>Рукнлаш</p> <p>Сигнал-символлар</p> <p>Кўрсаткичлар тавсия этиладиган адабиётлар</p>
--	---	--

**Ўқувчиларнинг дарслик матни ва безак материали билан ишлаш
усуллари**

1. Матнни тушунтириш ва изоҳлаш билан ўтиш	5-6
2. Параграф мазмунини айтиб бериш, саволларга жавоб бериш	5-9
3. Матн юзасидан суҳбат	6-8
4. Дарс хулосаларини дарслик матнидан жумлалар билан тасдиқлаш	5-6
5. Атоқли отлар ва хронологик саналарни кўчириб ёзиш	6-11
6. Безаклар бўйича ҳикоя тузиш	5-9
7. Матн бўйича хронологик ва синхрон жадваллар тузиш	5-9
8. Турли халқларнинг турли даврлардаги меҳнат қуроллари, қурол-яроғлари безакларини қиёслаш	5-9
9. Безак мазмунини тушунтириш	5-9
10. Қилинган хулосага далиллар танлаш	5-9
11. Дафтарда расмлар ишлаш	6-9
12. Дарсликдаги икки матнни қиёслаш	8-11
13. Параграфлар ва мавзу режалари турларини қиёслаш	6-11
14. Матнда фактлар баёнини биринчи манбалар билан қиёслаш	10-11
15. Дарслик материали асосида мавзунини мустақил ўрганиш	10-11
16. Аввалги йиллар дарсликлари бўйича рефератлар тайёрлаш	10-11
17. Жумлалар, хулосалар ва атамалар устида ишлаш	5-11
18. Дарсликдаги луғат ва ориентировкалаш аппарати билан ишлаш	5-11

С И Н Ф Л А Р

Дарслик матни устида ишлашнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

1. Тушунтириб ва изоҳлаб ўқиш. V синфда Ўзбекистон тарихидан ҳикояларни ўрганишда ва VI синфда Қадимги дунё тарихини ўқитишнинг дастлабки ойларида ўқитувчи бутун мавзу ёки унинг бирор бўлимини гоҳ баён қилади ва гоҳ дарслик матнини ўқиб, тушунтириб беради. Ўқитувчи матнни мураккаб жойларига келганда ҳикоясини тўхтатиб, матнни овоз чиқариб охишта ўқиб беради, ўқувчилар эса матнга қараб кузатиб боришади, тушуниш осон жойларни ўқувчиларнинг ўзларига ҳам ўқитиш мумкин. Матнни ўқиш жараёнидаёқ унинг мазмунини ўқувчилар томонидан тушуниш даражаси текширилади. “Қани Рустам айтиб бергинчи, мана бу абзацдаги “энг қадимги одамлар жамоаси - одамлар тўдаси” — деган жумлани қандай тушунасан? Энг қадимги одамларнинг ҳозирги одамлардан фарқини-чи?” Ўқитувчи ана шу тарика саволлар бериб ўзининг баёни давомида дарслик матнига тез-тез мурожаат қилиб, ундаги янги иборалар, терминларни, қийин жумлалар мазмунини тушунтириб беради. Бу билан ўқитувчи ўқувчиларни дарслик матнини эътибор бериб, тушуниб ўқишга ўргатади, уларнинг дарслик матнини пухта ўрганиб олишнинг аҳамиятини англаб олишларига ёрдам беради, уйда дарслик устида мустақил ишлашларига тайёрлайди. Ўқувчилар тарихий материални тушуниб, матнни ўқишда маълум даражада малака ҳосил қилганларидан кейин матннинг энг муҳим ва қийин жойларини и з о ҳ л а б ў қ и ш г а ўтилади. Изоҳли ўқиш ҳам ўқитувчининг баёни билан бирга олиб борилади.

2. Ўқитувчининг ўз баёнида ўқувчилар диққатини дарслик матнидаги айрим жумлалар ва ибораларга жалб этади. Масалан, ўқитувчи Қадимги дунё тарихидаги «Чорвачилик ва деҳқончиликнинг бошланиши» — деган мавзунини ҳикоя қилиб бераётганда, ўқувчилар диққатини дарсликдаги асосий тушунча ва ибораларнинг моҳиятига қаратади. Агар зарур бўлса уларнинг мазмунини тушунтириб беради, ўқувчиларнинг мавжуд билимларига суяниб бу тушунчаларнинг умумий хислатларини, фарқларини, сабаб-натижаларини, улар ўртасидаги боғлиқликларни ҳамда қонуниятларини ўзлаштириб олишларига ёрдам кўрсатади. Бунда ўқувчилар билим олишининг ҳар учала манбаи оғзаки баён, матн устида ишлаш, кўрсатмалилик ва амалий ишлари методи иштирок этади.

3. Дарслик матни мазмунини ўзлаштиришда унинг ҳар бир параграфини таҳлил қилиш ва улар устида ўқувчиларнинг мулоҳазаларини уюштириш катта аҳамиятга эгадир. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга дарсда ўтилаётган параграф матнида қўйилган муаммони ва унинг тематик структурасини ажратиб беришни топширади. Ёки ўқувчилар олдида: «мана бу абзацда нима ҳақда гапирилган?» «унга қандай сарлавҳа қўйса бўлади?» деган савол қўйилади. Бу йўл билан ўқувчилар матнни эътибор билан ўқиб, ундаги бош масалаларни иккинчи даражадали масалалардан ажратиб олишга, улар асосида режа тузишга ўрганади.

4. Ўқувчилар боб, параграф ва ундаги бўлимларни бир-биридан ажрата билишга ўргатилади. Ўқитувчи янги материални баён қилишдан олдин ўқувчиларга шу параграф ичидаги кичик сарлавҳаларни ўқишни тавсия қилади ва дарсни баён қилиш режаси билан таништиради, уларнинг мазмуни ва ифодаланишидаги тафовутларнинг сабабларини изоҳлаб беради. Ўқитувчи ўзининг баёни давомида кичик сарлавҳалар ичидаги мавзуларга такрор-такрор айтиши мумкин.

5. Дарслик тексти мазмунини бевосита ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган ишлар. Бу дарслик матни устида олиб бориладиган ишнинг марказий масаласидир. Бу ишлар матнни таҳлил қилиш, умумлаштириш, тарихий фактларга баҳо бериш, улар ўртасидаги сабаб ва бошқа алоқаларни очиб кўрсатиш ва уларни таққослашдан иборатдир. Бу ишлар қуйидаги методик усуллар билан:

а) ҳар бир параграф ёки темача мазмунининг энг муҳим масалалари юзасидан назорат сўроқлар туздириш йўли билан;

б) ўқитувчи берган саволларга ўқувчиларнинг дарслик матнидан жавоб топиш йўли билан;

в) дарслик матнидан ўқитувчининг хулосасини тасдиқловчи фактларни топтириш йўли билан;

г) дарслик матнида баён этилган воқеаларнинг бир-бирига ўхшашлигини, фарқларини аниқлаш йўли билан;

д) тасдиқлаб беришни талаб қиладиган вазифалар билан амалга оширилади.

6. Дарслик матни устида ишлашнинг муҳим жиҳатларидан бири — ўқувчиларни уйда ишлаш учун бериладиган вазифани бажаришга ўргатишдир. Ўқувчилар бу вазифани муваффақиятли бажариш учун топширилган вазифанинг мазмунини ва уни бажариш йўлини яхши англаб олишлари шарт. Бинобарин, ўқитувчи уй вазифасини топширишда, унинг характерини белгилашда ўқувчиларнинг билим ва малакаларини эътиборга олиши, бериладиган вазифа олдингидан кўра мураккаб бўлиши ва шу билан уларнинг билимлари ва малакалари ошиб боришига хизмат қилиши лозим. Режа тузиш, шунга мувофиқ ҳикоя қилишга ўргатиш, матн юзасидан берилган саволларга жавоб топиш, жадвал, чизма, диаграммалар туздириш ва бошқа хил график ишларни бажариш уй вазифасини ижодий ва мустақил бажариш намуналаридир.

7. Ўқувчиларни дарслик матнидан зарур жойни тез топа билишга ўргатиш ҳам таълимнинг муҳим жиҳатидир.

8. Ўқувчиларнинг фаол ақлий фаолиятининг муҳим методларидан бири, уларнинг ўқитувчи баён қилган янги материални ўзлаштиришда мавжуд билимларни ишга сола билишидир. Ҳар бир дарсада ўқувчиларни мавжуд билимлардан фойдалана билишга ўргатиш лозим. Ўқувчилар олган билимларини эсдан чиқариб юбормасликлари учун вақти-вақти билан уларнинг эътибори дарслик матнига қаратилади.

9. Ўқувчилар дарслик матнидаги маълумотларни кичик гуруҳларга бўлиб муҳокама қилишади.

10. Уйда ишлаб келиш учун берилган топшириқларни ўқувчилар қандай бажарганликларини текширишда, оғзаки ёки тест жавобларидаги хатоларни, аниқсизликларни тўғрилаш учун дарслик матнига мурожаат қилинади.

Шундай қилиб, дарслик матни устидаги ишлар турли хил методик усуллар ёрдамида, ўқитиш жараёнининг барча босқичларида — материални ўзлаштириш, билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштириш даражасини текшириш пайтларида олиб борилади ва ҳоказо.

Дарслик матни устида олиб бориладиган ишлар ўқитувчи баёнини мазмунан бойитади, долзарблигини оширади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради ва уларнинг дарслик матнини осонроқ ва пухта ўзлаштириб олишларига ёрдам беради.

XIX асрнинг 60-йилларида Россияда М.М.Стасюлевич ва бошқа илғор ўқитувчи ва методистлар ўтмишни тарихий ҳужжатлар асосида мустақил ўрганишнинг реал методикасини таклиф этиб, уни ўша вақтдаги дарсликлар асосида ўқитиш усулига қарама-қарши қилиб қўядилар.

XX аср бошларига келиб, тарихий ҳужжатларни мустақил ўрганиш ғоясини методист Н.Рожков давом эттириб, тарихни манбалар асосида ўрганишнинг «лаборатория» методини олға сурди. Мавжуд дарсликларни ёд олдириш системасига қараганда бу ҳаракатлар прогрессив қадам эди. Бироқ, бу методларнинг тарафдорлари ҳам ўқувчиларнинг тарихни мустақил ўрганиш фаолиятларига ортикча баҳо бериб юборган эдилар.

1920—1930 йиллар мактабларида тарихий воқеалар системали баён қилиб берилган дарсликлар ўрнига «ишчи китоблар» тавсия этилди.

1934 йилдан кейингина методика «лаборатория» ва «тадқиқот» методларини ўқитишнинг бош методи қилиб қўйишни инкор этиш билан бирга, тарихий ҳужжатлар билан ишлаш тарих ўқитишнинг усуллари билан бири эканлигини таъкидлади.

Тарихий ҳужжат аввало, ўқитувчининг баённи аниқлаштириш, чуқурлатиш ва унга аниқлик киритиш учун хизмат қилади, баённинг ишончли ва эмоционал бўлишини таъминлайди, ўтмишнинг ёрқин образларини, тарихий воқеаларнинг яхлит манзарасини гавдалантиришга, ўрганилаётган давр хусусиятларини англаб олишга ёрдам беради. Ҳужжат устида ишлаш ўқувчиларни фактлар ва ҳодисаларни мустақил равишда аниқлашга, уларни пухта англаб олиб, хулосалар чиқаришга ўргатади. Шу билан бирга ҳужжат маълум вазиятни аниқлашга, аҳамиятини билиб олишга, тарихни объектив нуқтаи назардан тушунишга ёрдам берадики уларнинг билиш фаолиятини, фикрлашини фаоллаштиради, ўқув ишлари фаолиятининг янги усуллари билан қуроллантиради, зарур бўлган малака давримизнинг ижтимоий-сиёсий характердаги ҳужжатларини ўқиб, тушуниб олиш малакасини ҳосил қилади.

Тарихий ҳужжатлар билан ишлашнинг яна бир муҳим томони шундаки, бу иш ўқувчиларни тарихий тадқиқот методининг элементлари билан таништиради ҳамда уларни тарихий ҳужжатларга танқидий қарашга ўргатади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълимнинг янги мазмуни амалга ошиши муносабати билан тарих ўқитишда тарихий ҳужжатларнинг аҳамияти янада ошди. Янги дастур асосида ёзилган дарсликлар мазмунининг асосий қисмини тарихий ҳужжатлар ташкил этади. Дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ҳам тарихий ҳужжатлар билан ишлаш зарурий бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам бу иш ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тажрибасида оммавий тус олди.

Дарсликлардаги тарихий ҳужжатлар ҳар бир синфдаги ўқувчиларнинг ёши, билим савияси, ўша синфда ўрганиладиган тарих курсининг хусусиятларига қараб киритилган. Шу сабабдан дарсликлардаги тарихий ҳужжатлар ўзларининг характери, кўлами ва мазмуни жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

VI синф ўқувчиларининг ёши, билими ва уларнинг тарихий ҳужжатлар билан деярли биринчи марта танишишларини эътиборга олиб, дарсликка асосан ҳикоя ва тавсифлаб бериш характердаги ҳужжатлар киритилган. Тарих дарслигига киритилган ҳужжатли манбаларни асосан уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) моддий маданият буюмлари, 2) тасвирий санъат асарлари, 3) ёзма манбалар.

1) *Моддий маданият буюмларига* — бизгача сақланиб келаётган ёки илмий асосда қайта тикланган бурунги меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари, уй-рўзғор анжомлари, турар жойлар, кўрғонлар, макбаралар, қадимги шаҳар харобалари ва бошқалар қиради. Ўқувчилар меҳнат қуроллари ва бошқаларга қараб, одамларнинг машғулотларини, ҳашаматли иморатлар ва пастқам кулбаларга қараб синфий бўлиниш мавжудлигини, диний маросимларга ва кишиларнинг дафн қилинишидаги расм-русумларга доир топилдиқлар асосида ўша замондаги диний эътиқодларини билиб олади.

2) *Тасвирий санъат асарларига* — моддий воқеликни, одамлар ва уларнинг бир-бирига муносабатини ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги нарсаларни — ҳар хил буюмларни, географик муҳитни бевосита тасвирлаб берувчи асарлар, одамларнинг ҳар хил руҳлар, арвоҳлар, жинлар, алвастилар, афсонавий қахрамонлар, девлар ва ҳоказолар ҳақидаги хаёлий тасаввурларини акс эттирувчи асарлар қиради.

3) *Ёзма манбалар* — қонунлар, буйруқлар, хўжалик ишларига доир ёзувлар, шартномалар, хизмат вазифасига оид ёзишмалар, сиёсий нутқлар, суд ҳукмлари, йилномалар, хроникалар, мемуарлар, шаҳар ва мамлакатлар тасвирлаб ёзилган асарлар,

хатлар ва ёзувлар киради. Қадимги дунё тарихида берилган бу ҳужжатли материаллар ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашда муҳим ўрин тутади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг ҳар бир янги босқичида дарсликлардаги ҳужжатли материалларнинг характери ўзгариб, кўлами ортиб ва мураккаблашиб боради. Бу дарсликларда ҳикоя ва тасвирий характердаги ҳужжатлар камайиб, хўжалик ва юридик характердаги ҳужжатларнинг салмоғи кўпайтирилган.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш тажрибасида тарихий ҳужжатлар билан ишлашнинг қуйидаги икки усули, яъни тарихий ҳужжатлардан ўқитувчининг баёнида фойдаланиш усули билан ўқувчиларнинг матн устида ишлаш усули қўлланилади.

Ўқитувчи ўзининг баёнини конкретлаштириш ва унинг эмоционаллигини ошириш мақсадида ҳужжатлардан олинган парча, жумла, ифодалардан, ёрқин образлар ва характеристикалардан фойдаланади. Фойдаланилган ҳужжатларнинг ҳаммасининг ҳам манбаларини айтиш шарт эмас, «солномачилар», «замондошларининг» маълумотларига қараганда деган умумий иборалар билан чегараланилса kiffoя.

VIII — IX синф ўқувчиларини кўпроқ мемуар характеридаги материаллар, тарихий воқеаларнинг замондошлари ва қатнашувчилари берган маълумотлар қизиқтиради. Фойдаланилган тарихий ҳужжатнинг кўрсатмаси бўлиши керак бу кўрсатма ўқитувчи баёнининг кўрсатмали ва ифодали бўлишини таъминлайди.

Тарихий ҳужжат ўқитувчи баёнини, баёндаги характеристика ва чиқарилган хулосаларни тасдиқлайди.

Ўқитувчи дарслик ёки хрестоматиядан олинган ҳужжатнинг мазмуни ва ўқувчиларнинг тайёргарлигига қараб уни таҳлил қилиши, синф ўқувчиларига ҳужжат юзасидан саволлар бериши ёки умумлаштирувчи аналитик суҳбат ёрдамида таҳлил қилиши мумкин. Тарихий ҳужжатлар устида ишлашда ўқувчилар уларни нима учун хизмат қилишини, танишилаётган ҳужжатлар қачон ва кимлар, қайси табақа намояндalари томонидан яратилганини, улардан нималарни билиб олиш мумкинлигини, қандай масалаларни билиб олишда ҳужжатларга муружаат қилиш кераклигини англаб, тушуниб олишлари лозим. Агар ҳужжатларда тушуниш қийин бўлган терминлар учраб қолса, улар доскага ёзиб тушунтирилади, ўқувчилар луғат дафтарчасига ёзиб олади.

V — VII синф ўқувчиларини ҳам ҳужжатлар билан ишлашга қизиқтириб бориш керак.

Тарихий ҳужжатлар устида ишлашнинг турли усуллари бор.

1. Ўқитувчи тарихий ҳужжатни ўзи таҳлил қилиб бериши мумкин.
2. Тарихий ҳужжатларни ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида ўқувчилар дарсда таҳлил қилиши мумкин.
3. Ўқитувчи ўқувчиларга маълум ҳужжатларни уйда мустақил таҳлил қилиб келишни топшириши мумкин.

Тушуниш қийин бўлган мураккаб тарихий ҳужжатларни ўқитувчининг ўзи ўқийди, таҳлил қилиб изоҳлаб беради. Ўқувчилар матнни кузатиб боришади ва ўқитувчининг тушунтиришларини диққат билан тинглайдилар. Юқори синфларда ҳужжат изоҳ бериб ўқилади. Ўқитувчи ҳужжат юзасидан ўқувчиларга саволлар бериб, проблемалар қўйса, ўқувчиларнинг билиш ва фикрлаш фаолияти активлашади. Ўрта таълим таълим тизимида ўқитувчи ҳужжатни ўзи таҳлил қилиб беради, аммо шу билан бирга ўқувчиларни ҳужжатлар билан ишлашга ҳам ўргатади.

Ўқитувчи ҳужжатлар билан ишлашнинг яна бир усулини, яъни ҳужжатларни ўқувчилар билан бирга таҳлил қилиш усулини қўллади. Ҳар бир матнда ҳам осон ва мураккаб жойлар бўлади. Матндаги мураккаб жойларни ўқитувчининг ўзи ёки суҳбат

ёрдамида савол - жавоб йўли билан тушунтиради. Осон жойларини ўқувчиларга мустақил ўқиб ўрганишни вазифа қилиб топшириш мумкин.

Ўқувчиларга уларнинг билим ва малакаларига яраша тушунарли ҳужжатлар танлаб берилган ва ҳужжатлар устида мустақил ишлашни илгари ҳам машқ қилиб кўрган бўлсалар ўқитувчи вазифа қилиб берган ҳужжатларни мустақил ўқиб, пухта тушуниб олишлари мумкин. Лекин бунда ҳам ўқитувчи бу ишга раҳбарлик қилади, қийин жойларини ўқитувчи раҳбарлигисиз, осон жойларини ўқувчиларнинг ўзлари мустақил ўрганадилар. Хўжалик, юридик ва шу каби бошқа қийинроқ характердаги ҳужжатлар ўқитувчи раҳбарлигида таҳлил қилинади.

VIII синфлардан бошлаб баъзи дарслар соатининг бир қисми ёки бутун дарс ҳужжатлар устида ишлашга бағишланади. Ўқувчиларнинг дарсда ва уйдаги мустақил ишларига талаб ортиб боради. Тарихий ҳужжатлар асосида қисқача ахборот ва рефератлар тайёрлаш, ҳикоя қилишга тайёрланиш, схематик план ва бошқа графика ишларини бажариш, иншо ёзиш ва ҳ. қ. Ўқувчиларнинг ҳужжатлар устидаги мустақил ижодий ишлари қаторига киради. Ўқувчиларни ҳужжатларни ўрганишга қизиқтириш, бунга уларда иштиёқ уйғотиш керак. Бунинг учун уларга ҳужжатлар маълум даврнинг моддий ёдгорлиги ва янги билимларни эгаллашнинг муҳим манбаларидан бири эканлигини алоҳида уқтириш лозим. Ҳужжатни ўрганишда унинг ким томондан, қачон, қайси синф манфаатини кўзлаб ёки нуқтаи назаридан яратилганини, ўша вақтдаги мамлакатнинг ички ва ташқи аҳволини тушунтириб бериш зарур.

Ўқувчилар қадимги дунё тарихининг кириш қисмида ёзма манбалар ҳақида маълум тушунча ҳосил қиладилар. Кейинчалик бу тушунчалар ҳар хил ёзма ёдгорликларни ўрганиб бориш, турли музей ва архивлардаги ёзма ёдгорликлар билан танишиш жараёнида конкретлашиб, бойиб, кенгайиб боради.

Шундай қилиб, тарихий ҳужжатлар ўқитувчи баёнини аниқлаштиради, мазмунини чуқурлаштиради, унга аниқлик киритади, ишонарли ва эмоционал бўлишини таъминлайди, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини, фикрлашини фаоллаштиради, билимлари пухта ва мустахкам бўлишига ёрдам беради, билим олишнинг янги усуллари, илмий тадқиқот шакллари билан таништиради.

Асосий тушунчалар:

Моддий маданият буюмларига — бизгача сақланиб келаётган ёки илмий асосда қайта тикланган бурунги меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари, уй-рўзғор анжомлари, турар жойлар, кўрғонлар, мақбаралар, қадимги шаҳар харобалари ва бошқалар киради.

Тасвирий санъат асарларига — моддий воқеликни, одамлар ва уларнинг бирига муносабатини ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги нарсаларни — ҳар хил буюмларни, географик муҳитни бевосита тасвирлаб берувчи асарлар, одамларнинг ҳар хил руҳлар, арвоҳлар, жинлар, алвастилар, афсонавий қаҳрамонлар, девлар ва ҳоказолар ҳақидаги ҳаёлий тасаввурларини акс эттирувчи асарлар киради **Кўникма** - ўрганиш натижасида қўлга киритилган, беихтиёр, автоматик тарзда бажариладиган ҳаракат, кўникмалар бирор ҳаракатни назоратсиз, автоматик тарзда бажариш қобилиятларидир.

Ёзма манбалар — қонунлар, буйруқлар, хўжалик ишларига доир ёзувлар, шартномалар, хизмат вазифасига оид ёзишмалар, сиёсий нутқлар, суд ҳукмлари, йилномалар, хроникалар, мемуарлар, шаҳар ва мамлакатлар тасвирлаб ёзилган асарлар, хатлар ва ёзувлар киради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих дарслиги билим манбаи сифатида.
2. Тарих дарслигини асосий компонентлари.

3. Матн ва матндан ташқари компонентларни аниқланг.
4. Дарсликнинг асосий матнига нима киради?
5. Дарсликдаги методик компонентларни аниқланг.
6. Ўқувчиларнинг дарслик матни ва безак материали билан ишлаш усуллари.

5-мавзу. Тарих ўқитишнинг ташкилий шакллари. Дарс, унинг турлари ва тузилиши.

Режа:

1. Дарс - ўқув ва тарбиявий ишнинг асосий ташкилий шакли.
2. Замонавий тарих дарси, унга қўйиладиган талаблар. Тарих дарслари мавзуларининг узвийлиги ва дидактик жиҳозланиши.
3. Дарс турлари.

Тарих курси олдига қўйилган таълим – тарбия вазифаларини амалга оширишнинг энг муҳим шартларидан бири ҳар бир синфда ўқитиладиган тарих курсининг тутган ўрни, унинг таълим-тарбиявий вазифалари, ҳар бир бўлим ва бўлимдаги мавзулар, ҳатто ҳар бир дарсда ўтиладиган мавзунинг ҳам жузъий вазифалари олдиндан аниқ белгилаб олингандан кейингина тарих ўқитишга киришиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш биринчи навбатда ўқитувчининг ҳар бир дарснинг таълим-тарбия вазифаларини олдиндан аниқ ва тўғри белгилаб ола билишига боғлиқдир. Бу ҳам, ўз навбатида, ўқитувчининг дарснинг таълим-тарбия вазифаларини тўғри белгилаш методи ва усуллари ҳақидаги назарий билим ва малакаларининг даражасига боғлиқдир.

Дарс – ўқув ишининг асосий ташкилий шакли бўлиб, унда ўқитувчи аниқ белгиланган дарс доирасида ўқувчиларнинг доимий таркиби билан қатъий жадвал бўйича шуғулланади, жамоавий билиш фаолиятига раҳбарлик қилиб, ўқув дастурига ўзи белгилайдиган дидактик ва тарбиявий вазифаларга эришиш учун хилма-хил методлардан фойдаланади.

Дарс ўқув ишини ташкил қилишнинг асосий шакли, аммо у таълимнинг бошқа шакллари: лекция, практикумлар, лаборатория машғулотлари, семинарлар, консультациялар, уй вазифалари, кўшимча машғулотларни ривожлантиришни истисно этмайди.

Таълимни ташкил этишнинг ёрдамчи шакллари факультатив машғулотлар саналади. Улар ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида ташкил этилади: тўғараклар, клублар, олимпиадалар, викториналар, кўрғазмалар, экспедициялар ва ҳоказолар.

Дарс ўқувчиларнинг доимий таркиби, машғулотларнинг аниқ белгиланган рамкага эгаллиги (ҳар бир дарс мактабда 40 минут, академик лицей ва коллежда 80 давом этади); жадвал олдиндан тузиладиган ва ўқув ишлари бирор аниқ мавзуда ташкил этилиши каби ўзига хосликларга эга бўлган таълимнинг жамоа шакли ҳисобланади.

Дарсда ўқитувчи билан ўқувчининг ўзаро муносабат жараёни шахсий алоқага асосланган. Ўқитувчи дарсда истисносиз барча ўқувчиларнинг фаолиятларини йўллайди ва назорат қилади, шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлари орасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро контролни қўллаб қувватлайди. Ўқитувчининг дарсдаги иши барча ўқувчиларнинг дарснинг ўзидаёқ ўрганилаётган билим асосларини эгаллашлари, зарур кўникма ва малакаларни ҳосил қилишлари учун замин яратади.

2. Дарсларнинг типлари ва структураси. Дарс – дарсларнинг бутун тизимидаги звено бўлиб, улардан ҳар бири ўзининг маълум вазифасини ҳал қилади. Бу вазифа

ўқитиш звеноларидан келиб чиқади. Бундай айрим дарслар барча звеноларни, бошқалари фақат айримларини, учинчилари фақат биттасини қамраб олиши мумкин. Дарслар қанча звенони қамраб олиши ва қандай вазифаларни ҳал этишига кўра турлича структурага эга бўлган типларга бўлинади. Структура – бу дарс қисмларининг нисбати ва ўзаро боғланиши бўлиб, улар ўз вазифаси ва ўқитувчи билан ўқувчилар фаолияти характери билан фарқ қилади.

Демак, етакчи дидактик вазифа ва структурага кўра дарслар қуйидаги типларга бўлинади:

1) комбинацион дарслар (ўқитувчи янги материални тушунтиради, мустаҳкамлайди, такрорлайди, контрол қилади);

2) янги материални ўрганиш дарслари;

3) билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш дарслари

4) машқлар ва амалий ишлар дарслари;

5) умумлаштирувчи такрорлаш дарслари;

6) лаборатория дарслари;

7) ўқувчилар билимини назорат қилиш, текшириш ва баҳолаш дарслари, бундан ташқари стандарт бўлмаган, инновацион дарс шакллари ҳам кенг қўлланилади: семинар-дарслар, конференция-дарслар, ролли ўйинлар, интеграллашган дарслар.

Аралаш ёки комбинацион дарс ўзида ўқув ишларининг турли мақсад ва турларини акс эттиради

- ўтилган материал устида ишлаш

- янги мавзуларни англаш ва ўзлаштириш

- амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш

Шу билан боғлиқликда аралаш дарсда одатда қуйидаги структуравий компонентлар ажралади.

- ўқувчиларни дарсга тайёрлаш

- такрорлаш-умумлаштириш ишлари

- янги материални англаш ва ўзлаштириш ишлари

- билимларни амалиётда қўллаш кўникма ва малакаларини шакллантириш ишлари бўйича ишлар

- уйга вазифа

Янги материални баён қилиш дарслари. Ўқитувчи томонидан ўқувчиларни янги материал устида ишлашдан хабардор қилади ва ўрта ва юқори синфларда катта ҳажмли ва мураккаб материалларни ўрганишда муваффақиятли қўлланилади.

Бундай дарс структураси: ўқувчиларни дарсларга жалб этиш, дарс мақсадларини қўйиш; қисқа текшириш, уйга вазифа.

Ўрганилган материални мустаҳкамлаш ва амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш дарслари унинг янада чуқурроқ англаш ва ўзлаштириш, амалий кўникма ва малакаларни амалиётда қўллаш мақсадидан келиб чиқиб, ҳамма синфларда алоҳида мавзунини ёки бўлимларни ўрганилгандан кейин ўтилган материални такрорлашга йўналтирилиб ўтказилади.

Такрорлаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш дарслари ўқув дастурининг катта бўлимларини такрорлаш билан боғлиқ ва дарҳол мавзуларни ўрганилгандан кейин ёки ўқув йили охирида ўтказилади.

Дарс тузилиши замонавий дарс амалиёти ва назариясида принципиал, аҳамиятга эга, худдий шундай таълимда самарадорлиги ва натижа эгаллигини аниқлаб беради.

Дарс элементлари сифатида қуйидаги таркибий қисмлар ажратилади:

- янги материални ўрганиш;

- уйга вазифа;

- билимларни назорат қилиш;
- билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш;
- ўрганилган материалларни мустаҳкамлаш.

Дарсни тайёрлаш ва ўтказиш. Замонавий дарсга қўйилаётган юксак талаблар ўқитувчини ҳар бир дарсга жуда ва пухта ўйлаб тайёрланишга мажбур қилади. Ҳар бир дарсга пухта тайёрланишнинг сабаби ўқувчилар таркибининг ўзгараётганлиги, акселератция жараёнларининг кучаюви, информацияларнинг “сел”дек оқиб келаётганлиги, турли мафкуравий полигонларнинг пайдо бўлаётганлиги, иш шароитларининг ҳам ўзгараётганлиги, таълимда янги инновацион ва ахборот технологияларидан кенг фойдаланилаётганлигидадир. Аммо, ўқитувчининг ҳар бир алоҳида дарсга тайёрланиш, унинг ўз ўқув ишига тайёрланиш тизимининг бир қисми, холос.

Бу тизим: 1) ўқитувчининг ўз предмети бўйича ДТС ўзлаштириш; 2) ўқув дастурининг ҳар бир мавзусига тайёрланиш; 3) ҳар бир дарсга тайёрланишни ичига олади.

Ҳар бир алоҳида дарсга тайёрланишда ўқитувчи қўйидаги ишларни амалга оширади: мавзунини аниқлайди ва дарс вазифаларини конкретлаштиради;

Ўқув материали мазмунини ажратади ва уни дидактик жиҳатдан ишлаб чиқади (этакчи тушунча, қонуният, факт ва амалий маълумотларни ажратади); илгари ўрганилган билан боғланишни, мазмунни жойлаштириш мантиқини назарда тутаяди;

Ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятлари характерини аниқлайди, яъни қандай кўникма ва малакалар шаклланишини, репродуктив ва изланиш фаолияти, мустақил иш ва ўқитувчининг роли ўртасидаги нисбат қандай бўлишини ўйлаб қўяди. Шу шаклларни ишлаб чиқади, дарс қисмларини ажратади.

Ўқитиш методлари: масала, машқ, муаммоли саволлар, топшириқларни танлайди ва аниқлайди. Ўқитишнинг ТВ танлайди ва текширади.

Бутун дарс жараёнини режалаштиради.

Яхши тайёрланган дарсни яна уюшган ҳолда аниқ ва самарали ўтказиш билиш ҳам керак. Бунда қўйилаги қоидаларга амал қилиш лозим:

1) дарсни аниқ ва уюшган ҳолда бошлаш, бунинг учун эса дарсга ҳамма нарса олдиндан тайёрланган бўлиши керак;

2) ўқувчилар эътиборини дарс мазмунига қарата билиш ва уни бутун дарс давомида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини активлаштириб сақлай билиш.

3) дарсда вақтдан оқилона фойдаланиш;

4) ўз хатти – ҳаракатини кузатиш. Ҳаявий эътиқод, юксак ахлоқийлик ва маданият, гапириш ва талаб қилиш, рағбатлантириш, ўқувчиларга мурожаат қилиш услуби буларнинг барчаси ўқитувчи фаолиятининг услубини белгилайди, ҳамда ўқувчиларнинг зўр бериб ишлаши ёки ўта эмоционал қўғолувчанлигини истисно қилади.

5) дарсда тадбиркорликни намойиш қилиш юзага келган шароитни дарсни ўтказиш шароитларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш зарур.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси олдида қўйилган таълим-тарбия вазифаларини амалга оширишнинг энг муҳим шартларидан бири ҳар бир дарснинг таълим-тарбия вазифаларини, шунингдек, унинг бошқа дарслар системасида тутган ўрнини аниқ белгилаш ва шу вазифаларни амалга оширишдан иборатдир. Лекин ҳар қандай тарбиявий вазифани ҳам, бир ёки бир неча дарсда ёки синфдан ташқари машғулотларда ўтказиладиган айрим тадбирлар воситасида батамом мукамал ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳар бир тарих дарсида ва дарсдан ташқари машғулотларда тарих ўқитиш олдида қўйилган ғоявий ва тарбиявий вазифаларнинг қандайдир бир элементи амалга оширилади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ҳар бир тарих дарсига тайёрланишда бу дарс олдин ўтилган дарсларнинг давоми, бу дарсда ҳал қилиниши керак бўлган таълим-тарбия вазифалари эса олдинги ёки келгуси дарсларда бажариладиган таълим ва тарбия вазифаларининг ажралмас бир таркибий қисми эканлигини унутмаслиги керак.

Илмий дунёқарашнинг асосини ташкил этувчи муҳим тушунчаларни ўқувчилар аста-секинлик билан, бир қанча дарслар давомида ўзлаштириб боради, янги тушунчалар кейинги дарс материаллари асосида конкретлашиб, янги мазмун билан бойийди. Кейинги дарс ўқувчиларнинг аввалги дарсларда олган билими, орттирган малакаларини кенгайтиради, уларда янги тушунчалар ҳосил қилади. Ўқувчилар тарихий жараёнларни кенг ва чуқурроқ тушунадиган бўлиб боради.

Ўқитувчи ҳар бир навбатдаги дарсни режалаштирар экан, бутун тарих курсининг бир қисми бўлган бу дарсда таълим ва тарбия вазифаларининг қайси бўлаги ёки элементи қай даражада, қандай материаллар асосида ва қайси томонини ҳал қилиши, ўқувчиларни қандай умумий хулосаларга олиб келиши, қандай тарихий тушунчаларни аниқлаши ёки кенгайтириши, қандай янги ғоялар тушунтирилиши, уларни қай тарзда таништириши кераклигини пухта ўйлаб олиши зарур.

Ўқитувчи бутун тарих курсининг таълим-тарбия вазифаларини айрим мавзуларнинг таълим-тарбия вазифалари билан боғлаб режалаштирмоғи керак. Мавзулар бўйича режалаштириш мавзуларни ўқитишнинг методик системасини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Мавзулар бўйича режалаштиришда ҳар бир мавзунинг бутун тарих курсида тутган ўрни ва роли аниқлаб олинади.

Ҳар бир дарснинг таълим-тарбия вазифалари ўз-ўзидан эмас, балки ўқитувчининг онгли ва режали иши асосидагина муваффақиятли амалга оширилуви мумкин. Ўқитувчи дарсга тайёрланаётганда ўқув дастурининг ҳажми ва мазмунини ҳисобга олиб материал танлайди, дастур ва дарслик асосида дарс режасини тузади, материални жойлаштиради ва уни баён қилишда ҳужжат ва бошқа кўрсатмали қурооллардан фойдаланиш методларини белгилайди.

Аммо, бу ишлар ўқитувчи дарснинг асосий ғоясини, ундан кўзланаётган таълим-тарбия вазифаларини, дарсда нимага эришиш, ўқувчиларда қандай тасаввур ва тушунча ҳосил қилиш кераклигини аниқ ва тўғри ҳал қилган тақдирдагина ўқитувчи кўзланган мақсадга эришиши мумкин. Дарснинг бош ғояси ва унинг тарбиявий вазифалари тўғри ва аниқ белгиланмай ўтказилган дарс дастурида кўрсатилган фактларни тасодифан, шунчаки санаб ўтишдан иборат бўлиб қолади.

Материал танлаш ва уни изчиллик билан жойлаштириш, дарсда қўлланиладиган бутун дидактик усуллар ва методик воситаларнинг ҳаммаси дарснинг бош ғоясига, унинг таълим ва тарбия вазифаларини ҳал этиш мақсадида бўйсундирилиши керак. Шунинг учун ҳам ҳар бир дарснинг бош ғояси ва унинг таълим-тарбия вазифаларини аниқлаш ўқитувчининг дарсга тайёрланишида энг муҳим босқични ташкил қилади.

Тарих дарсига тайёрланишнинг бу муҳим босқичи энг масъулиятли бўлиши билан бирга, ишнинг энг қийин томони ҳамдир.

Тарих дарсларининг бош ғоясини, унинг таълим-тарбия вазифаларини аниқ белгилаш, айниқса, ёш, тажрибасиз ўқитувчилар учун қийин кўчади. Улар кўпинча дарснинг таълимий вазифалари билан тарбиявий вазифаларини аниқ ажрата олмай, уларнинг бирини иккинчиси билан аралаштириб юборадилар ёки конкрет дарс материални, унинг мазмунини ҳисобга олмай, тарбиявий вазифаларни умумий равишда белгилаш билан чекланиб қўя қоладилар. Бундай ўқитувчилардан кўпинча - шу дарсингизда қандай муҳим тарбиявий вазифаларни ҳал қилишингиз керак эди, -

деган саволга,- ўқувчиларни миллий руҳда тарбиялашни кўзда тутдим,— деган мазмундаги умумий жавоб олинади.

Текшириб кўрилганда, мавзуларнинг ғоявий мазмуни ва таълим-тарбия вазифаларини очиб беришга ожизлик қилган бу талабаларнинг кўпчилиги ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарихдан дарс берувчи ўқитувчилар эканлиги аниқланди. Айни вақтда уларга тарих ўқитиш методикасининг назарий қисми ҳам ўтилган эди.

Кўп йиллик педагогик амалиёт тажрибаси шуни кўрсатадики, ўқитувчилар учун дарсларнинг мақсадини, таълим-тарбия вазифаларини белгилаш энг муҳим, масъулиятли иш бўлиш билан бирга, чуқур билим, малака ва маҳоратни талаб қиладиган жуда мураккаб ишдир. Бинобарин, юқори малакали тарих ўқитувчиларини тайёрлашда бу муҳим масалага алоҳида эътибор бериш талаб қилинади.

Энди мазкур учала мавзунини ўқитишдан кузатилган мақсадлар ва таълим-тарбиявий вазифаларни, улар мазмунидаги умумийликлар билан ўзига

Аввало шуни айтиш керакки, тарих дарсларининг ғоявий мазмуни, таълим-тарбия вазифалари тарих программасида берилган материал мазмунига қараб белгиланади.

Ўқитувчи дарсда тарихий воқеалар ва айрим фактларни баён қилар экан ўқувчилар учун уларни билишнинг қандай аҳамияти борлигини жиддий ўйлаб кўриши, энг муҳим ва характерли тарихий фактларни айниқса кенгроқ қилиб гапириб ва таҳлил қилиб бериши, воқеаларнинг моҳияти, унинг қонуниятлари ва тарихий аҳамиятини очиб кўрсатиши лозим.

Тарих дарсларининг асосий мазмунини ташкил этувчи тарихий воқеанинг моҳиятини, уни келтириб чиқарган сабабларини, унинг қонуниятлари, аҳамияти ва натижаларини чуқур ўрганиш асосидагина дарснинг ғоявий мазмунини, таълим-тарбия вазифаларини тўғри ва аниқ белгилаш мумкин.

Ўқитувчи тарих дарсининг мазмуни, таълим-тарбиявий вазифаларини белгилашда тарихий асарлар ва давлат ҳужжатларига асосланиб иш кўриши керак. Давлат ҳужжатлари тарих ўқитишнинг назарий ва методологик асосини ташкил этади.

Асарлар юқоридаги намуналарда келтирилганидек, баъзи мавзуларнигина эмас, балки бутун тарих курсининг мазмуни, таълим-тарбия вазифаларини белгилашда ўқитувчи учун асосий методологик манба бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, дарсда улардан фойдаланиш ўқитишнинг ғоявий, илмий-назарий савиясини оширишга ёрдам беради. Мавзунини замонага боғлаб ўрганиш унинг мазмунини чуқурроқ англаб олишга ёрдам беради, мавзунини ўрганишга кўпроқ қизиқтиради, уни актуаллаштиради, дарснинг таълим-тарбиявий аҳамиятини оширади.

Тарихни ҳозирги замон билан боғлаш учун аввало, бутун кишилик жамияти тарихини ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва алмашилиб туриши муқаррар эканлиги ҳақидаги баён қили, тарих дарсларининг ғоявий мазмуни таълим-тарбия вазифаларини белгилашда тарих ўқув дастурининг уқтириш хати ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бу хатда тарих курсининг таълим-тарбиядаги роли, вазифалари ва мазмуни аниқ кўрсатиб берилган. Шунинг учун ҳам ҳар бир дарсга тайёрланишда ДТС ва ўқув дастурининг уқтириш хатидаги кўрсатмалар назарда тутилади.

Тарихдан методик қўлланмалар ҳамда махсус методик адабиётлар ҳам катта роль ўйнайди. Ўқитувчи тарих дарсларининг таълим-тарбия вазифаларини белгилашда албатта улардан фойдаланиши керак.

Тўғри, тарихнинг ҳамма бўлимлари бўйича ҳам дарсларнинг таълим-тарбия вазифаларини аниқ белгилаб олишга ёрдам берувчи кўрсатмани топиш қийин. Шунинг учун бу соҳада ҳар бир ўқитувчи шахсан ўз тажрибаси, ижодига таяниши керак бўлади.

Дарсга пухта тайёргарлик кўриш, унинг таълим-тарбия вазифаларини тўғри ва аниқ белгилаб уйғунлаштириб олиб боришнинг ўзи кифоя қилмайди. Муҳим методик восита - дарсда таълим-тарбияни уйғунлаштириб боришга ёрдам берадиган метод ва воситалардан тўғри, ўринли фойдалана билишдир.

Тарих ўқитишда таълим билан тарбияни уйғунлаштириб боришга ёрдам берадиган метод ва воситалар нималардан иборат?

Тарих билимларининг тарбиявий таъсири шу билимларнинг қай даража тарихий фактларга асосланганлиги ва уларни дарсда ишончли ҳамда эмоционал тарзда очиб берилишига боғлиқдир. Ўқувчилар тарихий фактларнинг тўғрилигини тушуниб боришлари ва фактлар асосида чиқарилган хулосалар улар учун ишончли бўлмоғи лозим. Шунингдек, ўқувчилар баён этилган фактларнинг шу жиҳатдан тўғрилигига комил ишонч ҳосил қилишлари ҳам зарур.

Тарих ўқитишнинг муҳим вазифаси — тарихий ҳодисаларга берилган илмий баҳоларни ва ўрганилаётган материал юзасидан чиқарилган бошқа хулосаларни ўқувчиларга ишонарли қилиб тушунтириб беришдан иборатдир. Маъносини яхши тушунмасдан ёдлаб олинган хулосалар ўқувчилар учун ишонарли бўлмайди, тафаккур билан, эмоционал кечинмалар натижасида, тушуниб, би-либ олинган хулосалар ишонарли бўлади.

Тарих илми ўқувчиларнинг тарихий фактларга, халқларнинг фаолиятига, ижтимоий синфларнинг намояндаларига, ижтимоий идеология ва шу кабиларга эмоционал муносабатини уйғотади. Тарихий билимларни ўзлаштиришнинг эмоционаллиги билимларнинг пухта эгалланишида, тарихга қизиқишни оширишда, тарихий фактларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришда, бу билимни ўрганишда, умуман ўқувчиларнинг фаоллигини кучайтиришда муҳим ўрин тутаяди.

Ўқитувчи тарих фанининг бугунги кун талаблари ва ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсад, вазифаларига жавоб берадиган энг муҳим тарихий фактларни танлай билиши, уларни ўқувчилар онгига жонли ва образли қилиб етказа билиши лозим. Ўқувчилар кўз ўнгида ўтмиш ва ҳозирги замон воқеалари тўғрисида жонли ва ёрқин тасаввур ҳосил қила билиш, уларда ҳис-туйғу уйғотиш, ижтимоий ҳаётнинг яхлит манзарасини гавдалантириш, билимларни онгли ва пухта ўзлаштиришнинг муҳим шартларидандир. Шунга эришиш керакки, ҳар бир айрим ва ҳатто қисқача баён қилинган тарихий факт, ҳар бир географик ном ва шахсларнинг фаолияти ҳам аниқ образлар ёрдамида ўрганиладиган бўлсин. Образли тасвир, образли баён ўқувчилар билимининг илмий ва пухта бўлиш шартларидан биридир.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифалари ва мазмунини билиш ташкилий формаси учун тарих ўқитишнинг илмий асосларини эгаллаб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Тарих курсини ўқитиш, уни ўқувчиларнинг ўрганиши ҳам дарсда ва дарсдан ташқаридаги машғулотларда ҳам давом этади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълим-тарбия ишларининг асосий ташкилий формаси дарсдир. Зотан, тарих дарслари тизимида ҳар бир дарснинг тутган ўрни ва аҳамиятини тўғри белгилаш, дарснинг илмийлиги ва ғоявийлигини таъминлаш, билиш қонуниятлари ва мақсадга мувофиқ ўқув шакллари ҳамда ўқувчиларнинг ўқув ишини тури ташкил этишга ёрдам берадиган, унга мос педагогик жараённи илмий асосда ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Тарих дарсларини турларга бўлиш муаммоси тарих ўқитиш методикаси тараққиётининг босқичларида методистлар томонидан турлича ҳал этиб келинди.

Дарсларни турларга бўлиш масаласида икки асосий йўналиш мавжуд эди: биринчи йўналиш тарафдорлари ўқитиш жараёнининг қонуниятларига асосланиб, дарсларни турларга ажратадилар. Уларнинг фикрича, дарсларни турларга бўлишда, уларга характеристика беришда кўпроқ ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курси мазмунини ўзлаштириш жараёнининг у ёки бу звеносига асосланилади. Дарсларни турларга бўлишнинг бу принципини С.В.Иванов бирмунча тўла ишлаб чиққан эди.

Иккинчи йўналишнинг вакилларида бири И.Н.Казанцевдир. У дарс турлари классификациясига асосан дарсни ўтказиш усулларини асос қилиб олади. Тарих ўқитиш методикаси соҳасида проф. В.Н.Бернадский ҳам тарих дарслари классификациясига методик усулларни асос қилиб олади ва тарих дарсларини қуйидаги турларга бўлади: ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида маърузаси, ҳикоя қилиб бериш дарси, тарихий ҳужжатларни таҳлил қилиш, бадиий адабиётлардан фойдаланиш дарси, ўқувчиларнинг маърузаларига асосланган дарс, президент асарларини ўқиш ва таҳлил қилиш дарси, кино дарси, экскурсия материаллари асосида ўтказиладиган дарслар ва ҳоказо. Шунингдек, В.Н.Бернадский турли усуллар ёрдамида ўтказиладиган умумлаштирувчи такрорлаш дарсларини ҳам алоҳида гуруҳларга бўлади. Бироқ, А.А.Вагиннинг ўша асарида асосли равишда таъкидланишича, дарс турлари классификациясига, дарс ўтказишнинг методик усулларини асос қилиб олиб бўлмайди. Чунки дарс ўтказиш методи ҳам, дарс турлари ҳам унинг мазмуни ва таълим қонуниятлари билан белгиланади, танланган ўқитиш методи ва дарс типи ўз навбатида унинг ғоявий мазмуни, таълим-тарбия вазифаларини адо қилишга хизмат этади. Шунга қарамай В.Н.Бернадский томонидан тавсия қилинган дарс турлари, ўша давр учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди, негаки, тарих дарсларини хилма-хил структурада ўтказиш мумкинлигини кўрсатиб берди.

Аммо 60—70- йилларнинг бошларида яратилган тарих дарсликларининг фактик материаллар билан ҳаддан ташқари тўлдириб юборилганлиги ҳамда уларда методик кўрсатмалар йўқлиги дарсда ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ва мустақиллигини оширишга, уларда зарур кўникма ва малакалар ҳосил қилишга катта тўсқинлик қилар эди. Дарсликларда тўлиб-тошиб турган фактик материаллардан ўқитувчи дарс давомида аранг фойдаланиб улгурар эди. Дарс вақти ўтган мавзунини сўраш, янги темани баён этиш, мустаҳкамлаш ва уйга вазифа беришга етарди, холос. Хуллас, таълимнинг ҳамма жараёнлари шошма-шошарлик билан ўтарди. Ўқувчиларнинг материални пухта ўзлаш-тиришни ва малака ҳосил қилишнинг муҳим манбаи ва воситаси бўлган ҳужжатлар ва кўрсатмали қуроқлар устида олиб бориладиган мустақил ишларни қилишга вақт етишмас эди. Айни вақтда ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш учун зарур қўлланмалар ва тарихий ҳужжатлардан иборат тўпламларнинг етарли эмаслиги, дарсликларнинг методик кўрсатмаларида савол ва топшириқлар берилмаслиги ҳам дарсда ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштириш, мустақиллигини ўстириш ишини қийинлаштирар эди. Бунинг устига 40-йилдан то 50-йилларнинг бошларигача, тарих дарслари турлари проблемаси устида махсус тадқиқот ишлари олиб борилмади. Ҳаттоки, тарих ўқитиш методикасидан нашр этилган қўлланмаларда ҳам дарс турлари масаласи махсус муаммо қилиб қўйилмади.

Аммо шундай шароитда ҳам, фанларни ўқитиш, жумладан тарих ўқитиш соҳасида қўлга киритилган прогрессив метод ва усуллардан, хилма-хил дарс турларидан илғор ўқитувчилар муваффақиятли равишда фойдаланиб келди. Улар шаблонга айланиб қолган «аралаш» дарс туридан шунчаки фойдаланмай унга

ижодий ёндашдилар. Илғор ўқитувчилар ва методист олимлар ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишдаги нуқсонларни бартараф қилиш йўллари излай бошладилар.

Ўзлигини англашга интилган ҳар бир халқ ўтмишини билиши зарур. Тарихни ўрганиш умуминсоний қадриятларнинг моҳиятини англаб етиш учун, барча халқларнинг умумжаҳон тарихий жараёнида қатнашиб, жаҳон маданияти ҳазинасига қай даражада ҳисса қўшганлигини билиш учун ҳам муҳимдир.

Ёшларни тарихдан оладиган билимларини такомиллаштиришнинг усуллари турличадир. Жумладан тарих ўқитиш самарадорлигини оширадиган воситалардан бири дарсда архив материалларидан фойдаланишдир. **Дарс** ўқув жараёнининг асосий бўғини сифатида ёшларга фан асосларини ўргатишда муҳим ўрин тутади.

Методист П.С.Лейбенгруб таълимнинг асосий ташкилий формаси бўлган дарс тузилиши жиҳатидан тор схемага, қатъий бир қолипга тушиб қолганлиги тарих ўқитиш олдига қўйилган вазифаларни муваффақиятли амалга оширишни қийинлаштираётганини, айтилган вақтда бу ҳол ўқитишда ҳар хил метод ва усуллардан фойдаланишга тўсқинлик қилаётганини, ўқувчиларнинг дарсга қизиқишини ҳам пасайтираётганини тўғри таъкидлади. Тарих дарсининг қуйидаги 4 та типини тавснэ этди:

1) таълим жараёнининг барча элементларини ўз ичига олган, аралаш дарс;

2) тўлиқ ёки қисман янги темани ўрганишга бағишланган дарс;

3) умумлаштирувчи — такрорлаш дарси;

4) билимларни текшириш ва ҳисобга олиш дарси.

Шуни айтиш керакки, П.С.Лейбенгруб шу масалага бағишланган асарларида ҳам ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимидаги тажрибасида илғор ўқитувчилар қўлланиб келаётган дарс турларининг ҳаммасини кўрсатмаган бўлсада, бу масалани ўртага қўйиб, матбуот саҳифасида мунозара бошлаб бериши ғоят фойдали иш бўлди.

Дарслар моҳиятига қараб турларга ажратилади. Тарих дарсларининг моҳиятини таълим жараёни ташкил қилади. Демак, таълим жараёнининг объектив қонуниятларига асосланиб, тарих дарсларини турларга бўлиниши масаласини тўғри ҳал қилиш мумкин. Дарснинг ҳар хил турларига характеристика беришда ўқувчиларни тарихий воқеаларни идрок қилишга тайёрлаш, материални таҳлил қилишга, асосий тарихий фактлар, тушунчалар ва қонуниятларни англаб олишга, умумлаштиришга, олган билимларидан зарур пайтда фойдаланишга ўргатиш каби таълим жараёнлари эътиборга олинади. Ўқитувчи ўқув материални баён қилиш жараёнида уни таҳлил қилиб боради ва умумлаштиради. Бироқ, баъзи мураккаб мавзулар ва бўлимлар юзасидан махсус таҳлил қилиш дарслари, тарих курсининг ғоявий мазмуни, таълим қонуниятлари билан боғлаб махсус умумлаштирувчи - такрорлаш дарслари ўтказилади. Ҳар бир дарсда, ўқувчиларда харита, ҳар хил суратлар, безаклар устида ишлаш, жадваллар, режа ва конспект тузиш кўникма ва малакалари ҳосил қилиш юзасидан иш олиб борилади.

Демак, ўқитишнинг илмий асосда ташкил қилиниши ўқитувчининг дарсда ҳар хил вазифаларни муваффақиятли бажара билишига боғлиқ. Тарих ўқитиш тарихий воқеаларни баён қилиб бериш ва уни навбатдаги дарсда сўрашдан иборат эмас. Ўқитувчи ўқувчиларни тарихий воқеалар устида мустақил фикрлашга, ўрганилган тарихий материаллардан тегишли хулосалар чиқариб олишга, уни умумлаштиришга, мавзулар ва умуман курснинг асосий масалаларини пухта

ўзлаштириб олишга, турли матнлар, хариталар билан мустақил ишлай билишга, режа, конспект, хронологик ва синхронистик жадваллар тузишга, маъруза ва рефератлар тайёрлашга, диаграммалар мазмунини тушунишга ўргатиши лозим.

Хўш, тарих дарсларини турларга бўлишда нималарни кўзда тутиш керак?

Ўқув материалининг мазмуни, унинг “дарсининг тур” ўзига хос хусусияти, синф ўқувчиларининг умумий тайёргарлиги ҳамда дарсдан кузатилган дидактик мақсадлар дарс турини, унинг структураси ва методларини танлашда асос бўлиб хизмат қилади, танлаб олинган дарс тури ва методи эса унинг мазмунини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради. Дарс турлари масаласини ҳал этишда формализмга ва стандартга йўл қўймаслик керак, ўқитувчи навбатдаги темани режалаштирганда, унинг мазмуни, таълим-тарбиявий вазифаларини изчиллик билан, мантиқан боғлаб ўрганишга ёрдам берадиган дарс турларини олдиндан аниқ белгилаб олиши керак.

Шундай қилиб, тарих V—IX синфларда ва ўрта махсус таълим тизимида ўқитилади. Ўқувчилар синфдан синфга ўтган сари тарихий материалнинг кў-лами ортиб, мазмуни мураккаблашиб, ўқувчиларнинг тарихий билимлари ҳам чуқурлашиб, кўникма ва малакалари ўсиб боради. Шу билан бирга, дарслар тузилиши жиҳатидан ва мазмунан мураккаблашиб, дарсларнинг хилма-хил турларидан фойдаланиш зарурияти туғилади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих таълимининг янги мазмуни ва ўқувчиларнинг билиш фаолиятини янада фаоллаштириш вазифалари тарих ўқитишнинг шакли ва методларини такомиллаштириш учун имкониятлар очиб беради. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш мазмунан бойиди, ўқитишнинг мавжуд шакли ва методлари такомиллашди, янги шакл ва методлар юзага келди. Кейинги йилларда семинар ва бошқа амалий машғулотлар юқори синфларда тарих ўқитишнинг ўзига хос шаклига айланиб қолди.

Дарс турларига характеристика беришда таълим жараёнининг қонуниятлари, унинг асосий босқичлари (ўқувчиларни тарихий воқеаларни идрок этишга тайёрлаш, материал билан таништириш, уни таҳлил қилиш, умумлаштириш, мустаҳкамлаш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, олган билимни ишга солишга ўргатиш ва текшириш) асос қилиб олинади. Тарихни ўрганишнинг ҳар бир босқичи материалнинг мазмунига қараб, ўзига мувофиқ шакл олади. Тарих дарсининг тури ўрганилаётган теманинг ғоявий мазмунига ва ўқув-таълимий ва тарбиявий вазифаларига қараб белгиланади. Бинобарин, таълим қонуниятларини амалга ошириш ва темани ўрганишда фойдаланиладиган дарс турларини унга мувофиқлаштириб боришнинг аниқ усуллари тарих дастури материалининг мазмунига қараб белгиланади.

Демак, тарих дарсларини классификация қилиш, унинг хилма-хил турларидан фойдаланиш ўқитувчининг шахсий хоҳишига эмас, балки ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш заруриятидан келиб чиқадиган тарих таълимининг асосий қонуниятлари билан боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчи дарс турларини танлашда ўрганиладиган мавзунинг мазмуни, характерини ҳамда уни ўқувчиларнинг онгли ва пухта ўзлаштиришини, яъни таълим жараёнининг асосий қонуниятларини асос қилиб олиши лозим. Дарс турини бу йўсинда танлаш эса ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш ҳамда ўқитиш методлари ва усуллари ҳақидаги масалани ижодий ҳал қилишга ёрдам беради.

Асосий тушунчалар

Дарс - ўқув ва тарбиявий ишнинг асосий ташкилий шакли.

Тарих курсининг таълим-тарбия вазифалари - мавзуларнинг таълим-тарбия вазифалари билан боғлаб режалаштириш.

Таълим турлари - суқротча суҳбат методи, анъанавий таълим, изоҳли-намунали (иллюстратив) таълим, билимларни мустақил эгаллаш, дастурлаштирилган таълим, таълимни алгоритмлаш жараёни, табақалаштирилган, яккама-якка таълим ва бошқалар.

Тарбия - 1) шахснинг маънавий ва жисмоний ҳолатига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиш; 2) педагогик жараёнда таълим мақсадларини амалга ошириш учун педагог ва тарбияланувчиларнинг махсус ташкил этилган фаолияти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих ўқитишда асосий ташкилий шакли.
2. Дарсларнинг типлари ва структураси.
3. Анъанавий дарс структураси
4. Тарих дарслари турларини
5. Тарих дарсларининг классификацияси

6-мавзу. Тарих ўқитишнинг методлари ва уларнинг классификацияси

Режа:

1. Тарих ўқитиш методлари ва усуллари.
2. Тарих ўқитиш методлари классификацияси.
3. Кўргазмали методлар.

Ўқитиш методи деганда таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг маълум мақсадга эришишга қаратилган биргаликдаги фаолият усуллари тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, ўқитиш методлари ҳар иккала фаолиятнинг, яъни ўқитувчи томонидан ўқувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш, ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, уларда илмий дунёқарашни шакллантириш ҳамда ўқувчилар томонидан ўша назарда тутилган илмий билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш фаолиятида қўлланиладиган усулларни ўз ичига олади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида таълим мазмунини такомиллаштириш, унинг тарбиявий йўналишини кучайтириш билан бирга, ўқитиш методларини ҳам активлаштириш асосий вазифа қилиб қўйилди.

Эндиликда, таълим мазмуни инсоният тўплаган тайёр билимлар, кўникма ва малакаларни пухта эгаллаш билан бирга, ўқувчиларнинг мустақил фикр юритиш, ижодий ишлаш қобилиятларининг ўсишини таъминлай оладиган ижодий фаолиятни ҳам ўзида бирлаштирмоғи лозим. Таълимнинг ривожланиш тамойилларига кўра, ўқувчиларни мустақил фикрлаш ва ижодий ишлай билишга ўргатиш ва уларда зарур кўникма, малакаларни юзага келтиришда таълим мазмуни билан бирга ўқитиш методлари ҳам муҳим рол ўйнайди.

Ўқитиш методлари мураккаб муаммо бўлиб, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида олдида қўйилган масъулиятли вазифаларнинг ҳал этилиши кўп жиҳатдан унинг тўғри ҳал қилинишига боғлиқдир. Бирок, ҳозирча ўқитиш методикасининг бу муҳим проблемаси, хусусан тарих ўқитиш методлари системаси етарли даражада ишлаб

чиқилмаган. Методик адабиётда методистлар томонидан «Метод», «Методик усуллар» тушунчаси турлича талқин этилади ва классификация қилинади.

Ўқитиш методикасида тарих таълими методлари системасининг етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги ва бу соҳада ягона фикр бўлмаганлиги ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш амалиётида жиддий камчиликларга олиб келди. Кўп ҳолларда ўқитувчилар ўқитиш методлари ва усулларини танлашда дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчиларга фақат тайёр билим бериш, яъни уларни ўқитиш (таълимнинг бир томонини)ни кўзда тутиб, ўқувчиларнинг ўрганиши (таълимнинг иккинчи муҳим томонини)ни уюштириш, унга раҳбарлик қилиш, билиш, малака ва қобилиятларини системали равишда ўстириб бориш каби муҳим жиҳатларини эътибордан четда қолдирадilar. Шунингдек, ўқитишнинг метод ва усулларини танлашда ўқув материалининг мазмунидаги ўзига хосликларни, унинг таълим-тарбия вазифаларини, ўқувчиларнинг билими ва малакаларини эътиборга ола билмаслик ҳоллари ҳам шундай жиддий камчиликлар жумласидан эди. Бу ҳол маълум даражада ўқувчиларнинг тарих предметига қизиқишлари пасайишига, умумий таълим-тарбия ишларининг натижасига салбий таъсир кўрсатди.

Шу билан бирга, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида амалиётда, айниқса кейинги йилларда ўқувчиларни тарих предмети воситасида тарбиялашда, уни ўқитишни илмий асосда олиб бориш, таълим-тарбия ишлари самарадорлигини ошириш соҳасида кўпгина илғор тажрибалар тўпланди ва умумлаштирилди.

Белгилаб берган муҳим вазифа — тарихий билимларнинг самарадорлиги ва сифатини оширишнинг муҳим шарти ва воситаларидан бири бўлган бу ишлар тарих ўқитиш методлари системасини ва методик усулларини ҳам илмий асосда ишлаб чиқиш ва амалда улардан муваффақиятли фойдаланиш имкониятини беради.

Ўқитиш методларини илмий асосда классификациялаш масаласи педагогика фанида ўқитишнинг турли босқичларида турлича ҳал қилиб келинди. Ўқитиш методлари классификациясига баъзан анализ ва синтез, дедукция ва индукция каби мантикий операциялар асос қилиб олиниб, ўқитиш методлари индуктив, аналитик ва бошқа мантикий усуллар сифатида характерланади. Ўқитиш методига бу хил қараш, А.Вагин таъкидлаганидек, тарих ўқитиш методикасида тан олинмади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш тажрибаси шуни исботладикки, юқоридаги мантикий операциялар ўқитиш ва ўрганишнинг барча босқичларида турли характердаги хилма-хил дидактик ва методик вазифаларни ҳал қилишда иштирок этсада, мустақил ўқитиш методлари бўлиб хизмат қила олмайди.

Ўқитиш методларини баъзан ўқувчиларнинг билиш фаолияти, фаоллик даражасига қараб классификациялаш тавсия қилинади.

Бу тарзда ажратиш ўқитиш методларидан кўра, кўпроқ ўқитишнинг умумий характерига тааллуқлидир.

Методист А.И.Стражев қуйидаги ўқитиш методларини тавсия қилади:

- 1) тарихий фактларни ўрганиш методлари;
- 2) хронологияни ўрганиш методлари;
- 3) маҳаллий тарихий воқеаларни ўрганиш методлари;
- 4) асосий тарихий тушунчаларни шакллантириш методлари;
- 5) сабаб-натижа алоқаларни ўрганиш методлари;
- 6) тарихий жараённинг қонуниятларини очиб бериш методлари.

Маълумки, тарих ўқитиш — ўқитиш ва ўрганишни ташкил этиш жараёнидан иборат. Методист А.Стражевининг классификациясидан ҳам кўриниб турибдики, у фақат ўқитувчининг ўқувчиларни ўқитишини кўзда тутуди, ўқувчиларнинг ўрганишини

ташқил этиш ва уларнинг ўрганишига ўқитувчининг раҳбарлик қилишини эътиборга олмайди.

Методист В.Г.Карцев бу масалада бошқача йўл тутди. У методлар системасига ўқув характерига эга бўлган белгилар («Баён қилиш методи», «сўраш методи») ва умумий дидактик вазифалар («материални ўрганиш методи», «мустаҳкамлаш методи», «билишни текшириш методи» ва бошқалар) ни эмас, балки ўқувчиларнинг тарихий воқеаларни билиш қонуниятларини асос қилиб олади. Методлар ҳақидаги назариянинг методологияси асосини, яъни жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга ўтиш ташқил этади. Бинобарин,— деб ҳисоблайди В.Г.Карцев,— ўқувчиларда тарихий тасаввур ва тарихий тушунчаларни шакллантириш методлари ҳақидаги масала методиканинг марказий масаласи бўлиши керак Шу асосда у, ўқувчиларда тарихий тасаввур ва тушунчаларни шакллантиришнинг 4 гуруҳи борлигини айтади:

- 1) тарихий тасаввурлар ва тушунчаларни шакллантириш методлари;
- 2) умумий тушунчаларни шакллантириш методлари;
- 3) вақт ва фазода тарихий ривожланиш диалектикасини очиқ бериш методлари;
- 4) тарихни замонавий воқеалар билан боғлаш методлари;
- 5) тарихий билимларнинг ҳаёт ва амалиётда қўлланилиши.

Методист П.С.Лейбенгруб таълим манбалари, яъни билиш манбалари асосида ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг қуйидаги методларини кўрсатади:

- 1) ҳикоя методи ва ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида лекцияси:

- 2) суҳбат методи;
- 3) кўрсатмали метод;
- 4) дарслик билан ишлаш методи;
- 5) тарихий ҳужжатлар билан ишлаш методи;
- 6) бадиий адабиётлардан фойдаланиш методи.

П.С.Лейбенгруб нимагадир, оғзаки баён қилиш методларининг ҳаммасини ҳикоя ва лекциядан иборат қилиб қўяди. А.Вагин ўзининг тарих ўқитиш методикасига бағишланган китобида ана шу камчиликни тўлдиради. А.Вагин тарих ўқитиш методлари классификациясига билим олиш манбалари билан бирга, билим олиш усулини ҳам асос қилиб олган. У ўқитиш методларини қуйидаги уч гуруҳга бўлади:

- 1) жонли сўз: ҳикоя, тавсифлаш, характеристика, муаммоли баён;
- 2) кўрсатмали методлар: расмлар ва бошқа кўрсатмали қуроллар, доскага чизиладиган график ёзувлар, техника воситалари ва бошқалар;
- 3) матнлар билан ишлаш методлари.

А.Вагин ўқитиш методлари классификациясига билим манбалари ва билиш усулларини асос қилиб олиш билан бирга, билиш манбалари дидактик вазифаларга мувофиқ ўқитиш жараёнининг асосий босқичларида қай тарих аниқ амалга оширилишини жадвал шаклида беради. Бу жадвал ҳар бир дарсда ўтиладиган материалнинг мазмунига қараб ўқитишнинг турли хил метод ва усулларидан фойдаланиш зарурлигини аниқ кўрсатади. Кейинги йиллардаги ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш тажрибаси А. Вагин тавсия этган ўқитиш методларининг жуда реал эканлигини кўрсатди.

Методист П.В.Гора педагогика назарияси ва практикасида эришилган ютуқларга суяниб, ўқитувчининг ўқитиши ва ўқувчиларнинг ўрганиши (билиш фаолияти) билан ўзаро органик боғланган метод ва методик усулларни тавсия қилади. Ўқитиш методларининг шу таҳлилда классификация қилиниши ўқитишчиларни пухта билим ва зарур малакалар билан қуроллантириш имкониятини беради. Шунингдек ўқитувчини

ўқув материалнинг мазмуни, ўқувчиларнинг билими, малакалари ва қобилиятларини ҳам ҳисобга олиш ва раҳбарлик қилишига ёрдам беради.

Ўқитишнинг метод ва усулларини танлашда ўқув материалнинг мазмунини, уни ўрганишнинг мақсадини асос қилиб олиш, масалага тарихий-методик мезон билан ёндошиш ва ҳал этиш зарурлиги кўрсатилади.

Ўқитишнинг метод ва усулларини танлашда шуни назарда тутмоқ керакки, ўқувчилар эсда сақлаб қолиши зарур бўлган билимларни шунчаки баён қилиб қўя қолиш билан мақсадга эришиб бўлмайди. Ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини активлаштириш, уларни амалий фаолиятга тайёрлаш, ўргатиш ҳам лозим. Уларда мустақил ижодий изланиш, янгиликка интилишни кучайтириш, ҳали жамиятга маълум бўлмаган билиш усулларини қидириб топиш ва амалий фаолиятга жорий эта билиш қобилиятини ҳам ривожлантириш керак

И.Я.Лернер ўқитиш методларини 5 гуруҳга бўлади.

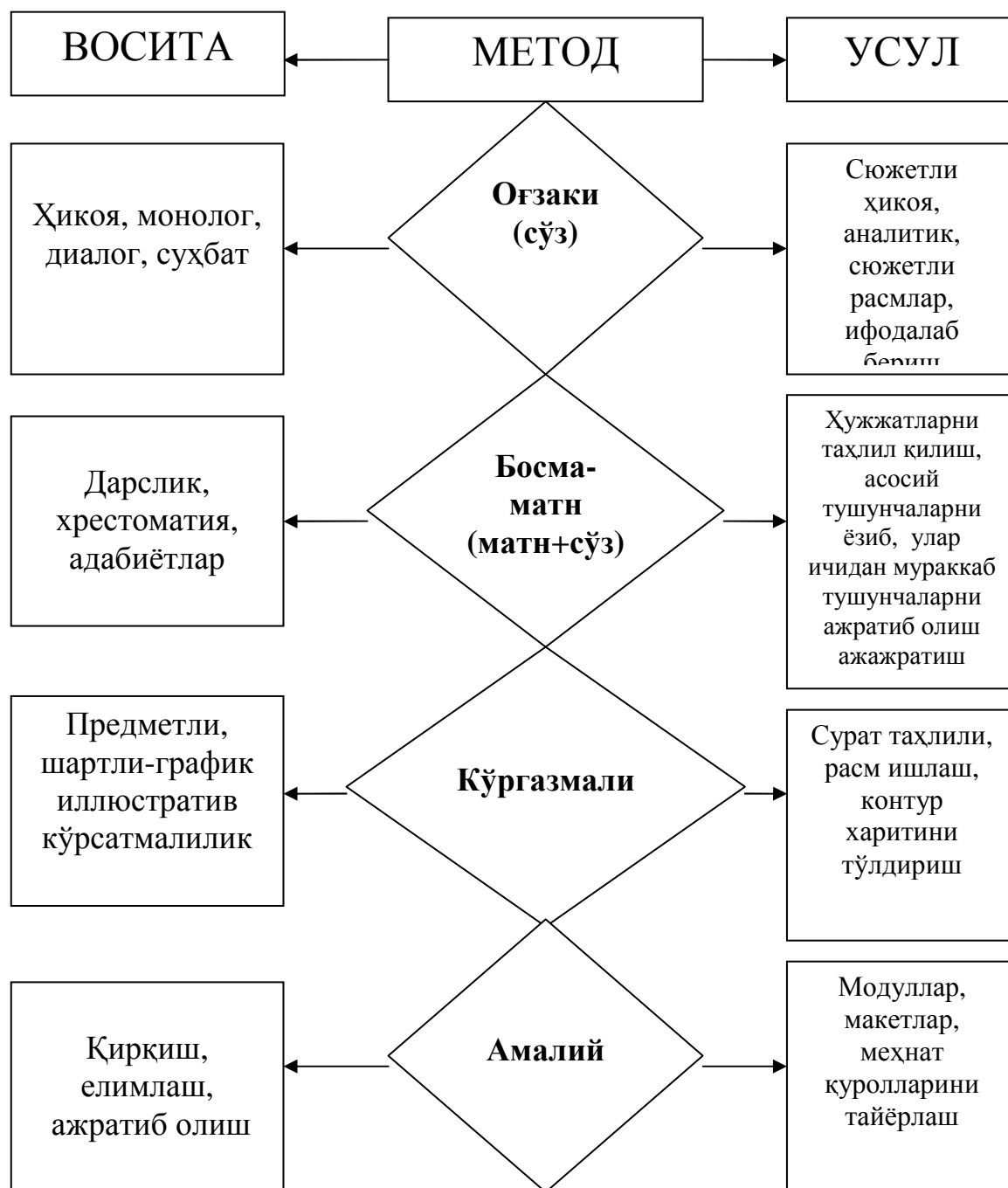
1. Баён — иллюстрация методи,
2. Репродуктив метод,
3. Илмий-тадқиқот методи,
4. Қисман изланиш ёки эвристик метод,
5. Муаммоли таълим ёки муаммоли ўқитиш.

Ўқитишнинг биринчи ва иккинчи усулида ўқувчилар ўрганиладиган материални пухта эсда сақлаб қолишлари ва уни қайта сўзлаб беришлари мумкин. Ўқитувчи тушунтириб берадиган тайёр билимларни тушуниб олиш қийин эмас, уларни фақат эсда сақлаб қола билиш керак холос. Бу усулни муҳим томони шундаки, у нисбатан қисқа вақт ичида катта кўламдаги тарихий билимларни ўрганиш ва ўқувчилар диққатининг ривожланишига ёрдам беради. Аммо бу усул ўқувчиларда, айниқса юқори синф ўқувчиларида тарихни ўрганишга қизиқиш уйғота олмайди, уларнинг тафаккури, билиш, малака ва қобилиятлари ривожланишини таъминлай олмайди.

Муаммоли таълим ёки муаммоли ўқитиш усули биринчи усулдан кўра самаралироқдир. Ўқитувчи ўқув материални баён қила туриб, ўқувчилар олдига муаммоли саволлар қўяди, ўқувчилар билан бирга уни ҳал қилиш йўлларини топади, бошқача қилиб айтганда, ўқитувчи ўқувчиларга тарихий билимларни тушунтириш билан бирга, уларни шу билимлар устида ўйлашга мажбур этади, уларнинг фикрлаш фаолиятини фаоллаштиради, қизиқишларини орттиради. Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида муаммоли ва мантиқий вазифаларни бажариш жараёнида мустақил мулоҳаза қилиш ва мустақил фикрлашга ўрганади. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларнинг тарихий фикрлашига, тадқиқот ишларининг дастлабки оддий малакаларини эгаллаб олишларига ёрдам беради.

Ўқув-текшириш ишлари ҳам турли усуллар ёрдамида амалга оширилади.

Таълим методлари ва усуллари

Ўқитиш методларига таъриф берганда биринчи навбатда у ўқитувчининг ўқитиши ва ўқувчиларнинг ўрганиши ёки билиш фаолияти усулларида иборат эканлигини назарда тутиши керак. Ҳақиқатан ҳам, ўқитувчи кўрсатмали воситалар ёрдамида сўзлаб бериш ёки қандайдир амалий ҳаракатларни кўрсатиш, уларни тушунтириб бориш жараёнида ўзи фаол фикрлаш билан бирга, ўқувчиларнинг ҳам фикрлаш фаолиятини кўзғатади ва ўқув материалининг ўзлаштирилишига раҳбарлик қилади, уларнинг билим ва малакаларни ўзлаштириб олишларига ёрдам беради. Бинобарин, ўқитиш методларига ўқитиш ва ўрганиш усуллари ҳамда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тафаккур қилиш фаолияти асос қилиб олинган бўлса, уни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Ўқитиш методлари — ўқитувчининг фаол фикрлаши асосида ўқувчиларни ўқитишга, ўқувчиларнинг илмий билимларни ўзлаштириши ва амалда қўллай билишларига, дунёқараш ва эътиқод ҳосил қилишларига, ақлий ва жисмоний меҳнат, кўникма ва малакаларини эгаллашларига, билиш ва ижодий қобилиятлари ўсишига ёрдам беришни таъминловчи усулларида иборатдир.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълим методлари тизимидан кенг фойдаланилган тақдирдагина таълим-тарбия ишлари соҳасида яхши натижаларга эришиш мумкин. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида *таълим методлари тизими деб, энг муҳим умумий белгилари билан ўзаро боғланган, бир-бирига таъсир кўрсатадиган методлар гуруҳига айтилади.* Бу методларнинг умумий муҳим белгилари - ўқитиш ва ўрганиш усуллари ҳамда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг тафаккур фаолиятдан иборатдир.

Бир-бири билан боғланган ўқитиш методларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) оғзаки ўқитиш методи, бу метод ўз навбатида икки турга бўлинади:
 - а) оғзаки таълим методи; б) босма матнлар ёрдамида ўқитиш методи;
- 2) кўрсатмали таълим методи;
- 3) таълимнинг амалий методи.

Ўқитиш усуллари ва ўқувчилар тафаккур фаолиятининг турли шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа ва уларнинг бир-бирига кўрсатадиган таъсири асосида бир тизимдаги методларнинг ўзаро боғлиқлиги юзага келади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими тажрибасида кўрсатмали ўқитиш деярли ҳеч қачон ўқитувчининг баёнисиз қўлланилмайди, ўқитувчининг баёни ҳам доим кўрсатмали воситаларга суянади. Ўқувчиларнинг техника воситалари, матнлар ва бошқалар устидаги амалий фаолияти таълимнинг кўрсатмали ва оғзаки усуллари билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Педагогикага оид адабиётларда ўқитиш методларига катта аҳамият берилади. Дидактика билан шуғулланувчилар методни ўқув жараёнининг ўзаги, кўзланган мақсад ва пировард натижани боғловчи восита деб изоҳлайдилар. *Ўқитиш методи “ўқитишнинг мақсади – мазмуни, методи, шакли, усуллари” тизимида муҳим ўрин эгаллайди.*

Метод деганда, таълимда мақсадга эришиш, масалаларни ҳал қилиш йўллари, усуллари тушунилади. Ўқитиш методи таркибида усуллар алоҳида ажралиб туради. *Усул – методнинг унсури бўлиб, унинг таркибий қисми, методни амалга оширишда бир мартагина қўлланади ва алоҳида қадам ҳисобланади.*

Ўқитиш методи – мураккаб, кўп қиррали, кўп сифатларга эга бўлган таълимдир. Ўқитиш методида ўқитишнинг объектив қонуниятлари, мақсадлари, мазмуни, тамойиллари, шакллари ўз аксини топади. Методлар бошқа дидактик категорияларга диалектик боғлиқ ва бири бшқаларини тақозо қилади, яъни ўқитишнинг мақсади, мазмуни, шакли ҳосиласи сифатида методлар дидактик категорияларга акс таъсир кўрсатади.

Методлар тузилмасида *объектив ва субъектив жиҳатлар* ажралиб туради.

Методларнинг *объектив жиҳатларида* барча дидактик қоидалар, қонунлар ва қонуниятлар, тамойиллар ва таърифлар, шунингдек, мазмун бутунлигининг доимий компонентлари, ўқув фаолиятининг шакллари хос бўлган умумий жиҳатлар акс этади.

Методларнинг *субъектив жиҳати* педагог шахси, таълим олувчиларнинг ўзига ҳослигига ва конкрет шароитга боғлиқ бўлади.

Ўқитиш методларининг кўп ўлчовлилиги уларнинг кўплаб таснифини келтириб чиқарди. Ўқитиш методлари таснифи - бу муайян белгилар асосида тартибга солинган тизимдир.

Дидактик тадқиқотлар ўқитишни диалектик жараён сифатида ўрганади. Бунга кўра ўқитиш методлари тизими динамикада, ҳаракатда, таълим мазмунида юз бераётган барча ўзгаришларни ҳисобга олинган ҳолда деб қаралади.

Энг асосланган ўқитиш методлари таснифларига қуйидагилар киради:

1. *Анъанавий методлар*. Бу методларнинг ибтидосини илк фалсафий ва педагогик тизимлар ташкил этади. Ҳозирги даврда улардан бештаси инобатга олинади: *амалий, кўрғазмали, ифодали, китоб билан ишлаш, видео методлар*.

2. *Мақсадига кўра методлар таснифи*: (М.А. Данилов, Б.П. Есинов)

билимларни эгаллаш;

малака ва кўникмаларни шакллантириш;

билимларни кўллаш;

ижодий фаолият;

мустаҳкамлаш методлари;

билим, малака ва кўникмаларни текшириш методлари.

Идрок этиш-билиш фаолияти характериға кўра методлар таснифи:

тушунтириш – иллюстратив (ахборот – рецептив). Уларнинг характерли хусусиятлари; билимлар “тайёр ҳолда” тавсия этилади; бу билимларни идрок қилиш ташкил этилади; билимлар идрок (рецепция) қилинади ва тушуниб олинади, хотирага жойлаштирилади;

репродуктив метод: билимлар тайёр ҳолда тавсия этилади, билим нафақат баён қилинади, балки тушунтирилади; билимлар онгли ўзлаштирилади, уларнинг тушунилиши ва эслаб қолинишига эришилади, билимларнинг мустаҳкамлиги тез-тез такрорлаш йўли билан таъминланади.

муаммоли баён қилиш методи;

қисман ижодий (эвристик) метод. Билим тайёр ҳолда тавсия этилмайди, балки у мустақил равишда эгалланади; янги билимларни қидириш, излаш ташкил этилади; билиш вазифалари бўйича мустақил фикр юритилади, муаммоли вазиятлар яратилади ва ҳал қилинади;

тадқиқий метод. Бунда муаммо белгилаб олинади, муаммонинг тадқиқоти жараёнида билим эгалланади.

Дидактик мақсади бўйича (Т.И. Щукина, И.Т. Огородников ва бошқа) қуйидагилар фарқланади:

илк бор билимларни ўзлаштириш методлари;

эгалланган билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш методлари.

Ўқитиш методларининг бинар (қўш) ва полинар (кўпқиррали) таснифи. М.И. Маҳмутовнинг бинар тизими *дарс бериш методи* ва ўргатиш методи мажмуидан иборат:

<i>Дарс бериш методи</i>	<i>Ўрганиш методи</i>
<p>Ахборот бериш – баён қилиш Тушунтириш Кўрсатма бериш – амалий Тушунтириш – ишонтириш Ишонтириш</p>	<p>Ижро этиш Репродуктив Продуктив – амалий Қисман ижодий Ижодий</p>

--	--

Ўқитишнинг полинар таснифи В.Ф. Паламарчук ва В.И. Паламарчук томонидан ишлаб чиқилган. Бу тасниф билимлар манбаи, билиш фаоллиги даражаси, ўқув билимларининг мантикий йўллари йиғиндисидан таркиб топади. Дидактика бўйича немис мутахассиси Л. Клинберг таснифида методларни ўқитишдаги ҳамкорлик шакллари билан бирга олиб қарайди:

<i>Монологик методлар</i>	<i>Ҳамкорлик шакллари</i>	<i>Диалогик методлар</i>
Лекция Ҳикоя намойиш қилиш	Индивидуал Гуруҳ Фронтал Коллектив	Сухбат

Академик Ю.К. Бабанский ўқитиш методларининг уч гуруҳини белгилайди:
ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари:

Ифодали Кўргазмали Амалий	Индуктив ва дедуктив	Репродуктив ва муаммоли – ижодий	Ўқитувчи раҳбарлигида мустақил иш методлари
<i>Манбалари</i>	<i>Мантиқ</i>	<i>Тафаккур</i>	<i>Бошқарув</i>

ўқув-билиш фаолиятини мотивациялаш ва стимуллаш методлари:

Ўрганишга қизиқиш уйғотишни стимуллаш ва мотивациялаш методлари	Ўрганишда бурч ва масъулиятни стимуллаш ва мотивациялаш методлари
--	--

ўқув-билиш фаолиятининг самарадорлигини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш:

Оғзаки назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш методлари	Ёзма назорат қилиш ва ўз- ўзини назорат қилиш	Ўз-ўзини назорат қилишнинг лаборатория- амалий методлари
--	--	--

Дидактикада ишлаб чиқилган функционал ёндашув методлар тизимини яратиш учун асос бўлган бўлиб, унда методлар дидактик мақсадларга эришишнинг нисбатан алоҳида йўллари ва усуллари сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, тарихий мерос, педагогик ҳаёт, чет эл ва ўз тадқиқотчиларимизнинг илмий маҳсулотлари ўқитишнинг куйидаги методларини белгилаш мумкинлигини кўрсатади: Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммоси кўп сонли тадқиқотларининг мавжудлигига қарамасдан ҳали тўла ҳал этилганича йўқ. Бу ўқитиш методларининг диалектиклиги, олий мактабдаги таълим мазмунининг такомиллашуви, илмий-техник тараққиётнинг ўсиб бориши билан изоҳланади.

Олий мактабдаги ўқитиш методлари муаммосини ҳал қилишдан аввал олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослигини асослаш ўринли бўлади. И.Т. Огородников ўз тадқиқотларида олий мактабдаги ўқитиш методларининг ўзига хослиги деганда, унинг илм ўрганиш методлари билан яқинлашувидадир деб билади. С.И. Архангельскийнинг фикрича, олий мактабдаги ўқитиш методлари нафақат дарс бериш усуллари ва услубларини бирлаштиради, балки билишнинг ўқув ва илмий фаолиятга

йўналтирилган тизими эканлигини қайд қилади. Шундай қилиб, олий мактабдаги ўқитиш методлари ўзига хос хусусиятларга эга. Энди шундай савол туғилади: Олий мактаб методлари мактаб методларидан қай жиҳатлари билан фарқланади?

Мактабда, академик лицей ва касб хунар коллежларда фан асослари ўрганилади, умумий таълим берилади. Олий мактабда талаба замонавий фанни ўрганади ва ихтисослик бўйича таълим олади. Шунинг учун ҳам олий мактаб методлари билимларни етказиш ва англашнинг усулларигина эмас, балки фан тараққиёти жараёнига тобора кириб бориш, унинг методологик ва ғоявий асосини очиш методи ҳамдир.

Ўрта махсус таълим тизимида ўқитиш методларини асослашда дидактика билан шуғулланувчи олимлар ўқув жараёнининг хусусиятлари ва талабаларнинг билиш фаолиятини қамраб оладилар, талабаларнинг касбий ва шахсий тайёргарлиги масалаларига катта аҳамият берадилар. Талабаларнинг фаол ижодий билиш фаолияти, уларнинг мустақил ишларидан ибор жараёни икки гуруҳ ўқитиш методларининг фарқланишини тақозо қилади: ўқитиш методлари ва ўрганиш методлари.

Ўқитиш методлари билимларни бериш усуллари сифатида қаралади ва талабаларнинг илмий билиш фаолиятига раҳбарлик қилишга қаратилган бўлади ҳамда ўқув жараёнида олим педагогнинг талабаларга таъсир кўрсатишини шакллантиради.

Ўрганиш методлари билим, малака ва кўникмаларни ижодий эгаллашга ҳамда методик ва ғоявий-сиёсий эътиқодларни ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг илмий билиш фаолияти усули сифатида белгиланади.

Мактаб таълими методларни белгилаш ва ўқитиш шаклларини ташкил қилишни тавсия этади, ўрта таълим тизимида эса ўқитиш методлари ва шакллари қўшилиб кетади, яъни дарс бериш методи айни замонда ўқитишнинг ташкилий шакли ҳам ҳисобланади. Ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш методлари таснифи масаласи ўзининг долзарблигини сақлаб қолади. Тарих ўқитиш методлари таснифининг дидактик ёндашувлари умумдидактик ёндашувларга монелик қилмайди, балки уларни ривожлантиради. Улар ўрта махсус таълим тизимида ўқув жараёнининг хусусиятлари, уларнинг дидактик вазифалари характерига асосланади.

Ўрта махсус таълим тизимида ўқитиш ва ўрганиш методлари қуйидаги гуруҳлардан иборат кенг тарқалган таснифларга бориб тақалади.

Билимларни бериш, идрок этиш ва ўзлаштириш, эътиқодни шакллантиришни таъминловчи методлар. Методларнинг бу гуруҳига лекция, талабаларнинг мустақил ишлари, мустақил таҳсил олиш бўйича ишлар, ишлаб чиқариш жараёнларини кузатиш, маслаҳатлар, кўрсатма бериш, оммавий ахборот, программалаштирилган материалларни идрок этиш ва бошқалар киради.

Билимларни татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш, эътиқодни чуқурлаштириш методлари. Бу гуруҳга семинар, амалий ва лаборатория машғулоти, назорат ишларини бажариш, программалаштирилган ўқитув кабинетларидаги машғулоти, ишлаб чиқариш амалиёти киради.

Билимлар, эътиқодларни шакллантириш, талабаларнинг касбий тайёргарлигини аниқлаш методлари. Бу ўқув жараёнининг рейтинг баҳолари, коллогвиумлар, суҳбат ўтказиш ва давлат аттестацияси натижаларини баҳолашдир.

Бу тасниф конкрет материаллар имкониятларини белгиловчи энг муҳим сифатлари асосига қурилган.

Биринчи гуруҳдаги шундай сифатларга билимларни идрок қилиш ва ўзлаштириш, иккинчи гуруҳга – татбиқ этиш ва мустаҳкамлаш, учинчи гуруҳга – аттестация ва билимларни аниқлаш тааллуқлидир.

ўқитиш методлари тизимида қуйидаги талаблар қўйилади:

методлар тизими таълимий функцияга эга бўлиши лозим. Бу дидактик мақсадлар ва ўқитиш вазифаларига эришишнинг энг қулай усулидир;

методлар тизими тарбиялов-такомиллашув функциясига эга бўлиши лозим. Бунда ўқувчиларнинг мустақил ишлари, вазифалари, уларнинг ишга ижодий ёндашуви ҳал қилинади, ўқувчиларнинг шахсий сифатлари, билим, малака ва кўникмалар эгаллашга бўлган эҳтиёжлари шаклланади, уларнинг диққати, иродаси, ҳиссиёти, хотираси, тафаккури ўсади.

Энг жиддий дидактик муаммолардан бири *таълим методларини танлаш нимага боғлиқ* деган масаладир.

Дидактикага оид адабиётларда ўқитиш методларининг қуйидаги боғлиқликлари қайд қилинади:

биринчидан, ўқув машғулотларининг дидактик мақсадлари ва вазифаларига боғлиқ;

иккинчидан, баён қилинадиган материалнинг характерига боғлиқ;

учинчидан, таълим олувчиларнинг билими ва ривожланиш даражасига боғлиқ;

тўртинчидан, ўқув жараёнида ўрганилаётган фан асосларининг муайян (ҳозирги) даврдаги методларига боғлиқ;

бешинчидан, ўқув юрти ёки кафедранинг шароитларига боғлиқ;

олтинчидан, ўқув жараёнининг моддий-техник таъминоти билан боғлиқ;

еттинчидан, ўқитувчининг педагогик маҳорати, унинг тайёргарлиги ва ўқув жараёнини ташкил этиш даражаси, ўқитувчининг ҳозирги замон методлари бўйича билимларига боғлиқ.

Шундай қилиб, ўрта ияхусус таълим ўқув жараёни ўқитишнинг шакл ва методларида ташкил этиладиган кўпқиррали яхлит тизим доирасида амалга оширилади. Бунда ҳар бир шакл ўз олдига қўйган вазифаларни бажаради, лекин шакл ва методлар тўплами ягона дидактик мажмуани (комплексни) ҳосил қилади. Дидактик мажмуанинг амалга оширилиши ўқув жараёнининг психологик-педагогик қонуниятлари билан белгиланади.

Замонавий дидактик тизим. XX асрнинг 50-йилларида психолог ва педагог Б. Скиннер расмларга бўлинган ахборотларни етказиш, бу жараёни мунтазам назорат қилиш асосида материални ўзлаштиришда самарадорликка эришиш ғоясини илгари суради. Мазкур ғоя кейинчалик *дастурий таълим* деб аталади. Кейинчалик Н.Краудер назорат натижаларига қараб ўқувчига мустақил ишлаш учун турли материалларни таклиф этадиган *тармоқлаштирилган дастурларни* яратди.

Дж. Дьюининг назарий ғоялари муаммоли таълимнинг асоси бўлиб қолди. Бугунги кунда *муаммоли таълим* деб номланувчи, ушбу ғоя ўқитувчи раҳбарлиги остида муаммоли вазиятни яратиш ва уларни шал этишда ўқувчиларнинг фаоллик ва мустақилликларини таъминлашга эришишни назарда тутди. Муаммоли таълимнинг вазифаси фаол ўрганиш жараёнини рағбатлаштириш, ўқувчиларда фикрлаш, тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантиришдан иборатдир.

Л.В. Занковнинг (1901-1977 йиллар) *ривожлантирувчи таълим концепцияси* XX асрнинг 50-йилларида кенг тарқалди. Унинг ғояларини амалга ошириш таълим жараёнига инсонпарварлик ғоясини сингдириш, шахсни баркамол ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга имкон беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунида таълим ва тарбияни инсонпарварлик, демократик ғояларга мувофиқ ташкил этилиши эътироф этилган.

Таълимни инсонпарварлаштириш таълим жараёнида ўқувчи шахсини шурмат қилиш, унинг шаъни, обрўси, кадр-қимматини поймол этмаслик, мавжуд истеъдодини

ривожлантиришни назарда тутати. Демократлаштириш эса педагогик жараёнда расмиятчиликка йўл қўймаслик, таълим дастурларини танлашда ўқувчиларнинг фикрларини инобатга олишни ифодалайди.

Республика узлуксиз таълим тизими ижтимоий буюртмани бажаришга хизмат қилади, баркамол шахс ва етук мутахассисни тарбиялаш вазифасини бажаради.

Таълимни ташкил этишнинг шакллари: асосий, қўшимча ва ёрдамчи: фронтал, индивидуал, гуруҳий.

Замонавий дидактикада таълимни ташкил этиш турлари 3 га бўлинади: фронтал, гуруҳий ва индивидуал.

Фронтал таълимда ўқитувчи бутун синфдаги ўқув-билиш фаолиятини бошқаради. Улар бирор бир вазифа устида иш олиб боради.

Гуруҳли шаклда ўқитувчи синфдаги ўқувчиларнинг гуруҳлардаги ўқув-билиш фаолиятини бошқаради. Уларни бўғинли, бригадали, кооперирован (кўчма) ва дифференциалли гуруҳли шаклга бўлиш мумкин.

Индивидуал таълим ўқувчилар бошқа ўқувчилар билан боғлиқликда ўқув-билиш фаолиятини амалга оширади. Яъни, бутун синф бутун топшириқни, ҳар бир ўқувчи алоҳида мустақил бажаради.

Таълимни ташкил этиш шакллари асосий, қўшимча ва ёрдамчи.

Мазкур методлар тизими ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимидаги барча ўқув предметларини ўқитишда қўлланилиши мумкин. Аммо уларнинг ҳар қайсиси ҳар бир ўқув предмети, хусусан тарих предметининг мазмунидаги ўзига хос хусусиятлар, унинг таълим-тарбиявий вазифаларига мос равишда турли методик усулларда фойдаланилади.

Ўқитиш усуллари ва ўқувчиларнинг ўрганиш (билиш фаолияти) усуллари турли кўринишларда бир-бири билан қўшилиб ўқитувчи ва ўқувчилар фаол иштирок этадиган ўқув-тарбиявий жараённинг ягона методикасини ташкил қилади. Бу усуллар гуруҳидан бирортасини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди, акс ҳолда таълим-тарбия жараёнида, ўқитиш методларини белгилашда яхши натижага эришиб бўлмайди.

Ўқитиш ва ўрганиш усуллари таълим методларининг таркибий қисми бўлиши билан бирга, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаол тафаккур қилиш фаолияти ва характериға мос бўлган худди шундай усулларни ҳам ўз ичига олади.

Аммо ўқитиш усуллари умумий белгилар ҳамда муҳим ўзига хос хусусиятларға эга бўлган ҳолда таълим методлари билан боғлиқ бўлади. Шу жиҳатдан ўқитиш усуллари барча ўқув предметлари учун умумий бўлган дидактик методлардан фарқ қилади. Методик усуллар ўқитиш предмети тарих курсининг мазмуни билан боғлиқ ва унга фаол таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, ўқитувчи дарсға тайёрланишида ўқув материалининг мазмуниға мувофиқ ва бу материалнинг таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга оширишға ёрдам берадиган методик усулларни (ўқитиш ва ўрганиш усулларини) тўғри танлаб олиши керак.

Маълумки, ҳар бир дарсға ва дарсдан ташқари машғулотға тайёрланиш дарс ва машғулот мақсадини, уларнинг таълим-тарбия вазифаларини белгилашдан бошланади. Ўқув материалининг мазмуниға мувофиқ унинг таълим-тарбия вазифаларини амалга оширишға ёрдам берадиган методик усулларни тўғри ва илмий асосда танлаб олиш ўқитувчининг бу борадаги назарий билим даражаси ва методик усуллар системасини қанчалик ўзлаштириб олганлигиға боғлиқдир.

Маълумки, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг мазмунини айрим аниқ ва типик воқеалардан иборат фактлар ташкил этади. Бу фактлар ўқувчиларға ижтимоий ҳаётнинг барча томонлари, бу томонларнинг ривожланиши ва

улар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳақида билим беради, уларнинг ақли, ўйи, ҳаёли, сезги ва иродасига таъсир кўрсатади. Тарихий фактларнинг характерли хусусияти шундаки, уларни бевосита ҳиссий тасаввурлар асосида ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ўтмишга доир энг муҳим фактларни образли тасаввур этишнинг аҳамияти ғоят каттадир. Образли тасаввурлар ўқувчиларнинг тарихий воқеалар ҳақидаги фактларни жонли идрок этишларига ёрдам беради.

Шундай қилиб, ўтмишнинг ҳаётий воқеалари ҳақидаги образли тасаввурлар ўқувчилар олган тарихий билимларининг биринчи энг муҳим тафаккур компоненти бўлиб хизмат қилади. Ана шу асосда ўқувчиларда образли-тарихий тасаввурларни шакллантиришнинг методик усулларини гуруҳларга ажратиш мумкин: ўқитувчининг воқеани суратлаб тавсифлаши, сюжетли ҳикоя, бадиий-тарихий матнларни ўқиб бериши ва ўқитишнинг бошқа усулларидан фойдаланиши, шунингдек унинг образли баёни ва суратлар асосида ўқувчиларнинг ҳам ҳикоя қилиб бериши, иншо ёзиши каби ўрганиш усуллари бир гуруҳни ҳосил қилади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсида таълим-тарбиявий жиҳатдан жуда муҳим бўлган, кенг ва образли қилиб ёритилган фактлардан ташқари, улар ўртасидаги боғланишларни аниқлашга ёрдам берадиган бошқа фактлар, воқеанинг содир бўлган йили, жойининг номи ва статистик маълумотлар ҳам берилади. Улар жуда қисқа, баъзан маълумотнома шаклида бўлсада, тарихий жараённи бир бутун яхлит тасаввур этиш, тушунчалар тизимини ва ижтимоий ривожланишнинг қонуниятларини тўлиқ ўзлаштиришга ёрдам беради.

Шундай қилиб, ўқувчилар хотирасида сақлаб қолиниши керак бўлган тарихий материаллар тарихий билимнинг иккинчи муҳим таркибий қисмини ташкил этади.

Тарих ўқитиш амалиётида тарихий материалларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштиришга ёрдам берадиган кўпгина самарали усуллар бор. Материални баён қилиб боришда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўқув материали юзасидан оғзаки ва ёзма режа, воқеалар тақвими ва хронологик жадваллар тузишлари, рақамларни ёзиш, графика ёзувларини олиб боришлари, диаграммалар чизиш ва аппликациялардан фойдаланишлари, ёзувсиз харита ва дафтарда ёзув-чизув ишларини олиб боришлари шулар жумласидандир.

Ўқув материални ўқувчиларнинг хотирасида мустаҳкам ўрнашишига ёрдам берадиган бу ва шунга ўхшаш бошқа усулларни биринчи гуруҳга кирган усуллар билан узвий боғланган иккинчи гуруҳга киритиш мумкин.

Шуни айтиш керакки, образли-тарихий тасаввурларни шакллантириш, тарихий фактлар, хронология ва бошқаларни хотирада мустаҳкам сақлаб қолиш тарихни ўрганишнинг биринчи босқичини ташкил этади, холос. Унинг энг муҳим иккинчи босқичи — тарихий тушунчаларни шакллантиришдир.

Тушунча ўқувчиларга конкрет тарихий фактлар ва қонуниятларни, уларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини умумлаштириб тушунтириш ва уларни ўқувчиларнинг пухта тушуниб олиши билан юзага келади.

Тушунчани шакллантириш жуда мураккаб ва серқирра жараёндир. Ўқитувчи ва ўқувчилар ўқув материали устида чуқур ва фаол фикр юритиб, уни таҳлил қилишлари ва умумлаштиришлари лозим. Тарихий тушунча ўқувчилардаги тарихий билимларининг учинчи энг муҳим таркибий қисмини ташкил қилади.

Тарихий тушунчаларни ўзлаштириш жуда катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Тушунчалар ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантиришга ёрдам беради, уларнинг тафаккур фаолиятини, билиш малакалари ва қобилиятларини ўстиради.

Кейинги йилларда, ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими амалиётида ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини фаоллаштириш, тарихий тушунчаларни, жумладан ижтимоий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги тушунчаларни чуқур ўзлаштиришни таъминлайдиган ўқитиш ва ўрганишнинг самарали усуллари ишлаб чиқилди.

Асосий тушунчалар

Ўқитиш методлари — ўқитувчиларнинг актив фикрлаш асосида ўқувчиларни ўқитишга, ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчиларнинг илмий билимларни ўзлаштириши ва амалда қўллай билишларига, дунёқараш ва эътиқод ҳосил қилишларига, ақлий ва жисмоний меҳнат, кўникма ва малакаларини эгаллашларига, билиш ва ижодий қобилиятлари ўсишига ёрдам беришни таъминловчи усуллар.

Ўрганиш методлари билим, малака ва кўникмаларни ижодий эгаллашга ҳамда методик ва ғоявий-сиёсий эътиқодларни ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг илмий билиш фаолияти усули сифатида белгиланади

Такрорлаш учун саволлар

1. Таълим методлари ва усуллари.
2. Таълимни ташкил этиш шакллари,
3. Таълим методларини танлаш нимага боғлиқ.
4. Тарих ўқитиш методлар классификацияси.

7-мавзу. Тарих дарсларида таълим воситаларидан фойдаланиш

Режа:

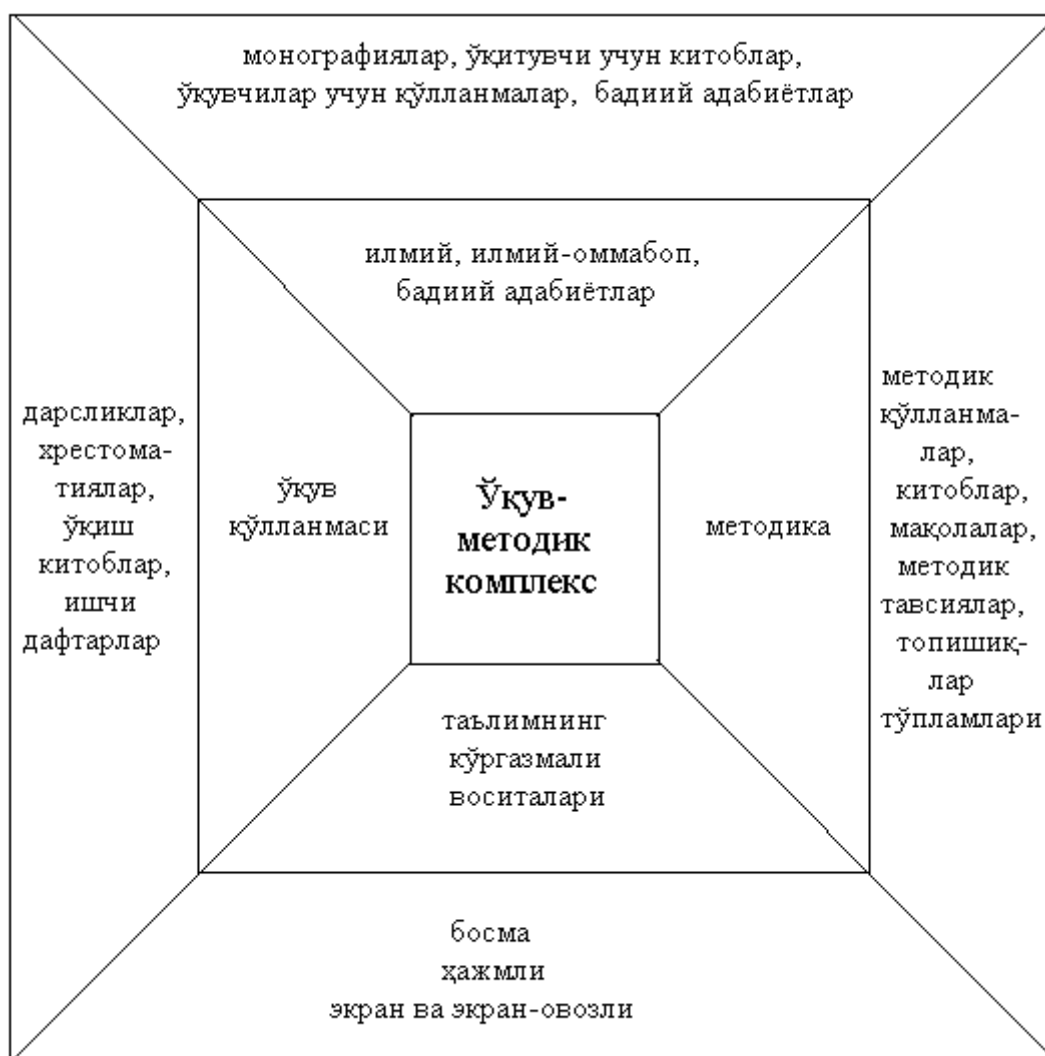
1. Таълим воситалари – тарих билимлари манбаи.
2. Ўқув методик комплекслар мазмуни.
3. Таълимнинг техник воситалари.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишда қўлланиладиган матнларга — дарслик матни, тарихий ҳужжатлар, асарлари, илмий-оммабоп ва бадиий, тарихий адабиётлар ва бошқалар киради. Босма матнлар ўқувчилар тарихий билимларининг асосий манбаи бўлгани каби ўқитувчининг билим манбаини, баёнининг асосини ташкил этади. Табиийдирки, ўқитувчи шу манбалардан тўғри ва унумли фойдаланган тақдирдагина, унинг баёни дидактика талабларига, умуман ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих таълимининг юксак талабларига жавоб бериши, ўқитувчи баёнининг ўқувчиларга тушунарли, мазмундор, мароқли, ғоявий ва илмий жиҳатдан ишонарли, образли ва таъсирчан бўлиши мумкин. Шунингдек матнлар устида ишлаш ўқувчилар билимини кенгайтиради, тарихий факт ва ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг қонуниятларини чуқурроқ тушуниб олишларига ёрдам беради, илмий дунёқарашини шаклланади. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ўқувчилар ҳар хил матнлар устида ишлаб мустақил иш олиб бориш малакасини ҳосил қиладилар ва тарихий тадқиқот ишларининг дастлабки методлари билан амалий равишда танишадилар.

Ўқитувчи ўзининг баёнини бошқа матнлар асосида янада аниқлаштиради ва бойитади. Дарслик матни ўқувчиларнинг дарсда ва дарсдан ташқари тарихни ўрганиш, ўзлаштириш ва уни эсда сақлаб қолишининг, билиш фаолиятининг, ижодий изланиш ишларини олиб боришнинг муҳим манбаидир. Матн ва улардаги саволлар, топшириқлар тарих курсининг мазмунини ижодий ўзлаштиришга ва олинган билимларни ҳаётда қўллашга ўргатади.

Дарслик матни устидаги ишлар ўқув материални ўзлаштириш ва уни эсда сақлаб қолиш ўқув матнини таҳлил қилиш ва ундан тарихий воқеа, ҳодисаларнинг муҳим белгиларини топиш, фактик материалларни ва тарихий фактларнинг муҳим белгиларини бир-бирига таққослаш, аниқлаштириш ва умумлаштириш каби турли хил мақсадларда олиб борилади. Шунингдек, матн устида ишлашда хронологияни, тайёр тарихий тушунчалар таърифини ўзлаштириш ва уларни мустақил аниқлаш, дарсликда баён қилинган воқеа ва ҳодисаларнинг ривожланишини кузатиб бориш, аниқ тарихий фактлар ва статистик маълумотлар асосида ижтимоий ривожланиш анъаналарини билиб олиш, маҳаллий, вақтли, сабаб-натижали ва тарихий алоқаларнинг қонуниятларини ўзлаштириш ва аниқлаштириш, луғат ишларини мазмунли ва суратли режалар, жадваллар тузиш ва бошқа шу каби унча мураккаб бўлмаган ёзув ва графика ишларини олиб бориш, матн устида программалашган таълим элементларини амалга ошириш каби вазифалар ҳам кўзда тутилади.

2. Ўқув методик комплекслар мазмуни.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими тажрибасида дарслик матни устида ишлашнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

1. Тушунтириб ва изоҳлаб ўқиш. 5-синфда “Тарихдан ҳикоялар”ни ўрганишда ва 6-синфда “Қадимги дунё тарихи”ни ўқитишнинг дастлабки ойларида ўқитувчи бутун мавзу ёки унинг бирор бўлимини гоҳ баён қилади ва гоҳ дарслик матнини ўқиб, тушунтириб

беради. Ўқитувчи маттни мураккаб жойларига келганда ҳикоясини тўхтатиб, маттни овоз чиқариб оҳиста ўқиб беради, ўқувчилар эса матнга қараб кузатиб боришади, тушуниш осон жойларни ўқувчиларнинг ўзларига ҳам ўқитиш мумкин. Маттни ўқиш жараёнидаёқ унинг мазмунини ўқувчилар томонидан тушуниш даражаси текширилади. “Қани Рустам айтиб бергин-чи, мана бу абзацдаги «энг қадимги одамлар жамоаси одамлар тўдаси»— деган жумлани қандай тушунасан? Энг қадимги одамларнинг ҳозирги одамлардан фарқиничи? Ўқитувчи ана шу тариқа саволлар бериб ўзининг баёни давомида дарслик текстига тез-тез мурожаат қилиб, ундаги янги иборалар, терминларни, қийин жумлалар мазмунини тушунтириб беради. Бу билан ўқитувчи ўқувчиларни дарслик текстини эътибор бериб, тушуниб ўқишга ўргатади, уларнинг дарслик матнини пухта ўрганиб олишнинг аҳамиятини англаб олишларига ёрдам беради, уйда дарслик устида мустақил ишлашларига тайёрлайди. Ўқувчилар тарихий материални тушуниб, маттни ўқишда маълум даражада малака ҳосил қилганларидан кейин матннинг энг муҳим ва қийин жойларини изоҳлаб ўқишга ўтилади. Изоҳли ўқиш ҳам ўқитувчининг баёни билан бирга олиб борилади. Ўқитувчининг ўз баёни давомида дарслик матнини, хусусан матндаги айрим мураккаб жойларни изоҳли ўқиш усули ҳамма синфларда, ҳатто ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ҳам қўлланилади.

2. Ўқитувчи ўз баёнида ўқувчилар диққатини дарслик матнидаги айрим жумлалар ва ибораларга жалб этади. Масалан, ўқитувчи 6-синф “Қадимги дунё тарихи”даги «Чорвачилик ва деҳқончиликнинг бошланиши»—деган мавзунини ҳикоя қилиб бераётганда, дарсликда “Деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши ибтидоий одамлар ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлди», ёки «Қадимги Мисрнинг табиати ва аҳолисининг машғулоти»—деган мавзунини ҳикоя қилишдан олдин, дарсликнинг «Одамларнинг зўр бериб қилган меҳнати туфайли, Нил водийсининг қиёфаси ўзгариб борганлиги, Миср одам яшаши учун деярли яроқсиз бўлган бир жойдан аҳолиси гавжум бўлган деҳқончилик мамлакатига айланганлиги» ҳақидаги жумлаларга ўқувчиларнинг диққати жалб қилиниб, сўнгра уларнинг маъноси тушунтириб берилади.

3. Дарслик матни мазмунини ўзлаштиришда унинг ҳар бир параграфини таҳлил қилиш ва улар устида ўқувчиларнинг мулоҳазаларини уюштириш катта аҳамиятга эгадир. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга дарсда ўтилаётган параграф матнида қўйилган муаммоларни ва унинг тематик тузилишини ажратиб беришни топширади ёки ўқувчилар олдига: «мана бу абзацда нима ҳақда гапирилган?» «унга қандай сарлавҳа қўйса бўлади?» деган савол қўйилади. Бу йўл билан ўқувчилар маттни эътибор билан ўқиб, ундаги бош масалаларни иккинчи даражадаги масалалардан ажратиб олишга, улар асосида режа тузишга ўрганади.

4. Ўқувчилар боб, параграф ва ундаги пунктларни бир-биридан ажрата билишга ўргатилади. Ўқитувчи янги материални баён қилишдан олдин ўқувчиларга шу параграф ичидаги кичик сарлавҳаларни ўқишни тавсия қилади ва дарсни баён қилиш режаси билан таништиради, уларнинг мазмуни ва ифодаланишидаги тафовутларнинг сабабларини изоҳлаб беради. Ўқитувчи ўзининг баёни давомида кичик сарлавҳалар ичидаги мавзуларга такрор-такрор қайтиши мумкин. Айниқса янги тушунчаларга дуч келинганда шундай бўлади.

5. Дарслик матни мазмунини бевосита ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган ишлар. Бу дарслик матни устида олиб бориладиган ишнинг марказий масаласидир. Бу ишлар маттни таҳлил қилиш, умумлаштириш, тарихий фактларга баҳо бериш, улар ўртасидаги сабаб ва бошқа алоқаларни очиб кўрсатиш ва уларни таққослашдан иборатдир. Бу ишлар қуйидаги методик усуллар билан:

а) ҳар бир параграф ёки мавзу мазмунининг энг муҳим масалалари юзасидан тест туздириш йўли билан;

б) ўқитувчи берган саволларга ўқувчиларнинг дарслик матнидан жавоб топиш йўли билан;

в) дарслик матнидан ўқитувчининг хулосасини тасдиқловчи фактларни топтириш йўли билан;

г) дарслик матнида баён этилган воқеаларнинг бир-бирига ўхшашлигини, фарқларини аниқлаш йўли билан;

д) тасдиқлаб беришни талаб қиладиган вазифалар билан амалга оширилади.

6. Дарслик матни устида ишлашнинг муҳим элементларидан бири — ўқувчиларни уйда ишлаш учун бериладиган вазифасини бажаришга ўргатишдир. Ўқувчилар бу вазифани муваффақиятли бажариш учун топширилган вазифанинг мазмунини ва уни бажариш йўлини яхши англаб олишлари шарт. Бинобарин, ўқитувчи уй вазифасини топширишда, унинг характерини белгилашда ўқувчиларнинг билим ва малакаларини эътиборга олиши, ҳар гал бериладиган вазифа олдингидан кўра мураккаб бўлиши ва шу билан уларнинг билимлари ва малакалари ошиб боришига хизмат қилиши лозим. Режа тузиш, шунга мувофиқ ҳикоя қилишга ўргатиш, матн юзасидан берилган саволларга жавоб топиш, жадвал, схема, диаграммалар туздириш ва бошқа хил график ишларни бажариш уй вазифасини ижодий ва мустақил бажариш намуналаридир.

7. Ўқувчиларни дарслик матнидан зарур жойни тез топа билишга ўргатиш ҳам таълимнинг муҳим элементи дир.

8. Ўқувчиларнинг фаол ақлий фаолиятининг муҳим методларидан бири, уларнинг ўқитувчи баён қилган янги материални ўзлаштиришда мавжуд билимларни ишга сола билишидир. Ҳар бир дарсда ўқувчиларни мавжуд билимлардан фойдалана билишга ўргатиш лозим. Ўқувчилар олган билимларини эсдан чиқариб юбормасликлари учун вақти-вақти билан уларнинг эътибори дарслик матнига қаратилади.

9. Уйда ишлаб келиш учун берилган топшириқларни ўқувчилар қандай бажарганликларини текширишда маълум бўлган, оғзаки ёки ёзма жавобларидаги хатоларни, аниқсизликларни тўғрилаш учун ҳам дарслик матнига мурожаат қилинади.

Шундай қилиб, дарслик матни устидаги ишлар турли хил методик усуллар ёрдамида, ўқитиш жараёнининг барча босқичларида — материални ўзлаштириш, билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштириш даражасини текшириш пайтларида олиб борилади ва ҳоказо.

Тарихий ҳужжат аввало, ўқитувчининг баёнини конкретлаштириш, чуқурлатиш ва унга аниқлик киритиш учун хизмат қилади, баённинг ишончли ва эмоционал бўлишини таъминлайди, ўтмишнинг ёрқин образларини, тарихий воқеаларнинг яхлит манзарасини гавдалантиришга, ўрганилаётган давр хусусиятларини англаб олишга ёрдам беради. Ҳужжат устида ишлаш ўқувчиларни фактлар ва ҳодисаларни мустақил равишда аниқлашга, уларни пухта англаб олиб, хулосалар чиқаришга ўргатади. Шу билан бирга ҳужжат маълум вазиятни аниқлашга, уни аҳамиятини билиб олишга, уларнинг билиш фаолиятини, фикрлашини фаоллаштиради, ўқув ишлари фаолиятининг янги усуллари билан қуроллантиради, ҳужжатни тушуниб олиш малакасини ҳосил қилади.

Тарихий ҳужжатлар билан ишлашнинг яна бир муҳим томони шундаки, бу иш ўқувчиларни тарихий тадқиқот методининг элементлари билан таништиради ҳамда уларни тарихий ҳужжатларга танқидий қарашга ўргатади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълимнинг янги мазмуни амалга ошиши муносабати билан тарих ўқитишда тарихий ҳужжатларнинг роли янада ошди. Янги дастур асосида ёзилган дарсликлар мазмунининг асосий қисмини тарихий

хужжатлар ташкил этади. Дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ҳам тарихий хужжатлар билан ишлаш зарурий бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам бу иш ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими тажрибасида оммавий тус олди.

Дарсликлардаги тарихий хужжатлар ҳар бир синфдаги ўқувчиларнинг ёши, билим савияси, ўша синфда ўрганиладиган тарих курсининг хусусиятларига қараб киритилган. Шу сабабдан дарсликлардаги тарихий хужжатлар ўзларининг характери, кўлами ва мазмуни жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

6-синф ўқувчиларининг ёши, билими ва уларнинг тарихий хужжатлар билан деярли биринчи марта танишишларини эътиборга олиб, дарсликка асосан ҳикоя ва тавсифлаб бериш характеридаги хужжатлар киритилган. “Қадимги дунё тарихи” дарслигига киритилган хужжатли манбаларни асосан уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) моддий маданият буюмлари, 2) тасвирий санъат асарлари, 3) ёзма манбалар.

1) **Моддий маданият** буюмларига — бизгача сақланиб келаётган ёки илмий асосда қайта тикланган бурунги меҳнат куруллари, курул-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари, уй-рўзғор анжомлари, турар жойлар, қўрғонлар, макбаралар, қадимги шаҳар харобалари ва бошқалар киради. Ўқувчилар меҳнат куруллари ва бошқаларга қараб, одамларнинг машғулотларини, ҳашаматли иморатлар ва пасткам кулбалар мавжудлигини, диний маросимларга ва кишиларнинг дафн қилинишидаги расм-русумларга доир топилмалар асосида ўша замондаги диний эътиқодларини билиб оладилар.

2) **Тасвирий санъат асарларига** — моддий воқеликни, одамлар ва уларнинг бири-бирига муносабатини ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги нарсаларни — ҳар хил буюмларни, географик муҳитни бевосита тасвирлаб берувчи асарлар, одамларнинг ҳар хил маъбудлар, руҳ-арвоҳлар, жинлар, алвастилар, афсонавий қахрамонлар, девлар ва ҳоказолар ҳақидаги ҳаёлий тасаввурларини акс эттирувчи асарлар киради.

3) **Ёзма манбаларга** — қонунлар, буйруқлар, хўжалик ишларига доир ёзувлар, шартномалар, хизмат вазифасига оид ёзишмалар, суд ҳукмлари, йилномалар, хроникалар, мемуарлар, шаҳар ва мамлакатлар тасвирлаб ёзилган асарлар, хатлар ва ёзувлар киради. Қадимги дунё тарихида берилган бу хужжатли материаллар ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашда муҳим ўрин тутди.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитишнинг ҳар бир янги босқичида дарсликлардаги хужжатли материалларнинг характери ўзгариб, кўлами ортиб ва мураккаблашиб боради.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих ўқитиш тажрибасида тарихий хужжатлар билан ишлашнинг қуйидаги икки усули, яъни тарихий хужжатлардан ўқитувчининг баёнида фойдаланиш усули билан ўқувчиларнинг матн устида ишлаш усули қўлланилади.

Ўқитувчи ўзининг баёнини аниқлаштириш ва унинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида хужжатлардан олинган парча, жумла, ифодалардан, ёрқин образлар ва характеристикалардан фойдаланади. Фойдаланилган хужжатларнинг ҳаммасининг ҳам манбаларини айтиш шарт эмас, «солномачилар», «замондошларнинг» маълумотларига қараганда деган умумий иборалар билан чегараланилса kifоя.

8-9-синф ўқувчиларини кўпроқ мемуар характердаги материаллар, тарихий воқеаларнинг замондошлари ва қатнашувчилари берган маълумотлар қизиқтиради. Фойдаланилган тарихий хужжатнинг кўрсатмаси бўлиши керак, бу кўрсатма ўқитувчи баёнининг кўрсатмали ва ифодали бўлишини таъминлайди.

Тарихий хужжат ўқитувчи баёнини, баёндаги характеристика ва чиқарилган хулосаларни тасдиқлайди.

Ўқитувчи дарслик ёки хрестоматиядан олинган хужжатнинг мазмуни ва ўқувчиларнинг тайёргарлигига қараб уни таҳлил қилиши, синф ўқувчиларига хужжат

юзасидан саволлар бериши ёки умумлаштирувчи аналитик суҳбат ёрдамида таҳлил қилиши мумкин. Тарихий ҳужжатлар устида ишлашда ўқувчилар уларни нима учун хизмат қилишини, танишилаётган ҳужжатлар қачон ва кимлар томонидан яратилганини, улардан нималарни билиб олиш мумкинлигини тушуниб олишлари лозим. Агар ҳужжатларда тушуниш қийин бўлган терминлар учраб қолса, улар доскага ёзиб тушунтирилади, ўқувчилар луғат дафтарчасига ёзиб олади.

Тарихий ҳужжатлар устида ишлашнинг турли усуллари бор.

1. Ўқитувчи тарихий ҳужжатни ўзи таҳлил қилиб бериши мумкин.
2. Тарихий ҳужжатларни ўқитувчининг бевосита раҳбарлигида ўқувчилар дарсда таҳлил қилиши мумкин.
3. Ўқитувчи ўқувчиларга маълум ҳужжатларни уйда мустақил таҳлил қилиб келишни топшириши мумкин.
4. Ўқувчиларни кичик гуруҳларга бўлиб, ҳар бир гуруҳда ҳужжатлар билан мустақил ишлашни ташкил этиш.

Тушуниш қийин бўлган мураккаб тарихий ҳужжатларни ўқитувчининг ўзи ўқийди, таҳлил қилиб изоҳлаб беради. Ўқувчилар матнни кузатиб боришади ва ўқитувчининг тушунтиришларини диққат билан тинглайди. Юқори синфларда ҳужжат изоҳ бериб ўқилади. Ўқитувчи ҳужжат юзасидан ўқувчиларга саволлар бериб, муаммолар қўйса, ўқувчиларнинг билиш ва фикрлаш фаолияти фаоллашади. VI—VII синфларда ўқитувчи ҳужжатни ўзи таҳлил қилиб беради, аммо шу билан бирга ўқувчиларни ҳужжатлар билан ишлашга ҳам ўргатади.

Ўқитувчи ҳужжатлар билан ишлашнинг яна бир усулини, яъни ҳужжатларни ўқувчилар билан бирга таҳлил қилиш усулини қўллайди. Ҳар бир текстда ҳам осон ва мураккаб жойлар бўлади. Текстдаги мураккаб жойларни ўқитувчининг ўзи ёки суҳбат ёрдамида савол-жавоб йўли билан тушунтиради. Осон жойларини ўқувчиларга мустақил ўқиб ўрганишни вазифа қилиб топшириш мумкин.

Ўқувчиларга уларнинг билим ва малакаларига яраша тушунарли ҳужжатлар танлаб берилган ва ҳужжатлар устида мустақил ишлашни илгари ҳам машқ қилиб кўрган бўлсалар ўқитувчи вазифалар қилиб берган ҳужжатларни мустақил ўқиб, пухта тушуниб олишлари мумкин. Лекин бунда ҳам ўқитувчи бу ишга раҳбарлик қилади, қийин жойларини ўқитувчи раҳбарлигида, осон жойларини ўқувчиларнинг ўзлари мустақил ўрганадилар. Хўжалик, юридик ва шу каби бошқа қийинроқ характердаги ҳужжатлар ўқитувчи раҳбарлигида таҳлил қилинади.

8-9 синфдан бошлаб баъзи дарслар соатининг бир қисми ёки бутун дарс ҳужжатлар устида ишлашга бағишланади. Ўқувчиларнинг дарсда ва уйдаги мустақил ишларига талаб ортиб боради. Тарихий ҳужжатлар асосида қисқача ахборот ва рефератлар тайёрлаш, ҳикоя қилишга тайёрланиш, схематик режа ва бошқа графика ишларини бажариш, иншо ёзиш ва ҳ. қ ўқувчиларнинг ҳужжатлар устидаги мустақил ижодий ишлари қаторига киради. Ўқувчиларни ҳужжатларни ўрганишга қизиқтириш, бунга уларда иштиёқ уйғотиш керак. Бунинг учун уларга ҳужжатлар маълум даврнинг моддий ёдгорлиги ва янги билимларни эгаллашнинг муҳим манбаларидан бири эканлигини алоҳида уқтириш лозим. Ҳужжатни ўрганишда унинг ким томондан, қачон ёки қандай нуқтаи назаридан яратилганини, уша вақтдаги мамлакатнинг ички ва ташқи аҳволини тушунтириб бериш зарур.

Ўқувчилар “Қадимги дунё тарихи”нинг кириш қисмида ёзма манбалар ҳақида маълум тушунча ҳосил қиладилар. Кейинчалик бу тушунчалар ҳар хил ёзма ёдгорликларни ўрганиб бориш, турли музей ва архивлардаги ёзма ёдгорликлар билан танишиш жараёнида аниқлашиб, бойиб кенгайиб боради.

Шундай қилиб, тарихий ҳужжатлар ўқитувчи баёнини аниқлаштиради, мазмунини чуқурлаштиради, унга аниқлик киритади, ишонарли ва эмоционал бўлишини таъминлайди, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини, фикрлашини фаоллаштиради, билимлари пухта ва мустаҳкам бўлишига ёрдам беради, билим олишнинг янги усуллари, илмий тадқиқотнинг элементар шакллари билан таништиради.

Бадиий адабиёт образларидан фойдаланиш ўқитувчи баёнининг кўрсатмалилигини таъминлайди, уни аниқлаштиради, ўқувчилар ўтмиш ҳақида жонли тасаввур ҳосил қилади. Бадиий адабиётнинг роли бу билан тугамайди.

Маълум даврнинг ижтимоий ҳодисаларини реал акс эттирувчи ҳақиқий бадиий образ, типик образлар ўша ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини ифодалайди.

Ўқитувчи баёнида бадиий адабиётдан олинган намуналар баённинг таъсирчан бўлишини ҳам таъминлайди, ўрганилаётган тарихий воқеаларга нисбатан ўқувчиларда хайрихоҳлик, завқланиш, афсусланиш кайфиятларини, нафрат ёки ҳайрат туйғуларини туғдиради.

Тарих ўқитишда фойдаланиладиган бадиий адабиётларни: 1-ўрганилаётган даврнинг адабий ёдгорликлари ва 2-тарихий беллетристик асарларидан иборат икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Адабий ёдгорликларга тарихий ҳодиса ва воқеаларни ўз замондошлари ёзиб қолдирган асарлар киради. Бу гуруҳга кирган асарлар тарих фани учун ўтмишнинг ўзига хос манбаи бўлиб хизмат қилади. Бадиий адабиёт ёдгорликлари ёзиб олинган оғзаки ижодиёт асарларини: афсоналар, дostonлар, кўшиқлар, масаллар ва бошқаларни ўз ичига олади. Бундай асарларнинг жуда кўпида воқелик қайта-қайта ишланган, халқ фантазияси билан бойитилган ва безатилган бўлади. Воқеликни объектив суратда тасвир қилган асарлар, ёдгорликлар бизгача етиб келмаган тақдирда узоқ ўтмишни, масалан қадимги Греция тарихини ёритиб беришда ана шундай асарлардан ҳам танқид ғалвиридан ўтказиб фойдаланилади. Гомер давридаги жамият тарихи Гомер дostonларидан ва қисман грек афсоналаридан олинган эпизодларни таҳлил қилиш асосида таърифлаб берилади, Бадиий ёдгорликларнинг асосий аҳамияти шундан иборатки, улар ўз замонидаги жамиятнинг ғоясини акс эттиради ва буни ўқувчиларнинг тушуниб олишларига, тарихий ҳодисалар ва арбобларнинг ёрқин бадиий образларини равшан тасаввур қилишларига ёрдам беради. Шу билан бирга ўқувчилар бадиий адабиётнинг жамият ҳаётидаги роли билан ҳам аниқ мисолларда танишадилар. Масалан, «Роланд ҳақида кўшиқ» номли асарда Карлнинг ўзи ва унинг жангчилари идеаллаштирилиб у олиб борган урушлар тарихи бузиб кўрсатилади. Шу билан бирга, бу асар рицарларнинг мардлиги, ўз сеньюрига содиқлиги, фидокорлиги билан, шунингдек ўрта асрлар адабиётининг ана шу тури билан таништиради. «Роланд ҳақида кўшиқ» шу адабиёт турининг энг яққол намунасидир. Роланд уйдирма образ бўлсада ундаги ажойиб фазилятлар ўқувчиларга ижобий тарбиявий таъсир кўрсатади. Ўрта асрларда яратилган «Тулки ҳақида роман» дан шаҳарликларнинг феодалларга муносабатини, улар ўртасида кескинлашиб бораётган курашини ҳамда уни ёритишда ҳажвиядан қандай фойдаланилганлигини ўқувчилар тушуниб олади.

Қадимги дунё ва ўрта асрларда яратилган афсоналардан, қаҳрамонлик дostonлари ва бошқа адабий асарлардан тарих дарсларида фойдаланганда, ўқувчиларни бу асарларга танқидий кўз билан қарашга ўргатиб бориш керак. Шунингдек, уларга бу асарлар ўтмишдан қолган бадиий ёдгорликлар эканлигини, улардан ўша даврларда бўлиб ўтган воқеаларга оид баъзи маълумотлардан фойдаланиш ва қай тариха фойдаланиш мумкинлигини, бу асарларнинг қайси жойи уйдирма ва қайси жойларида реал воқелик акс этганини тушунтириш лозим.

Беллетристтик асарларга — тарихий романлар, тарихий темаларда ёзилган повестлар, ўрганиладиган давр ҳақидаги бадиий асарлар, ҳикоялар киради. Бу асарлар тарихий манбалар, мемуарлар ва ҳужжатлар, илмий текшириш ишлари ва монографияларни ўрганиш асосида ёзилган бўлиб, уларда ўтмиш воқеалари бадиий тасвирлар ва бадиий образлар орқали ифодаланади.

Беллетристика тарих фани учун ҳужжатли манба бўла олмасида, ўқувчиларга ўтмишни аниқ тушунтиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Тарихий роман ва повестларни ўқиш натижасида ўқувчиларда тарихга қизиқиш уйғонади.

Ўрганилаётган даврга доир адабий ёдгорликлар тарих дарсларида кўпинча дарс материални хулосалаш ва умумлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Беллетристика баён қилинаётган ўқув материални аниқлаштиришга ва баённи марокли қилишга ёрдам беради.

Ўқитувчи бадиий адабиётни танлашда материалнинг таълим-тарбия жиҳатидан қиммати тарихий ҳодисаларнинг нақадар ҳаққоний реал ва илмий қилиб ёритилганлигини эътиборга олади.

Ўқитувчи тарих дарсларида фойдаланиш учун бадиий адабиётдан:

а) ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими дастурида кўзда тутилган тарихий воқеаларнинг тасвирига;

б) тарихий арбоблар ва халқ оммаси вакилларининг образларини, халқ оммасининг ролини кўрсатишга;

в) муҳим тарихий воқеалар бўлиб ўтган жойларни ва у ерларнинг аниқ шароитини тасвирлашга ва ш. к. ларга бағишланган асарларни танлайди.

Ўқитувчи ўз баёнида бадиий адабиётлардан фойдаланиш билан бирга ўқувчиларнинг синфда ва синфдан ташқари бадиий асарларни ўқишлари устидан доимий назорат олиб боради.

Умуман тарих дарсларида таълимнинг техника воситаларидан фойдаланиш дарснинг самарадорлигини оширади. Техника воситалари ўқитиш ва ўрганиш сифатини кўтаришга, ўқувчиларнинг ўқув материални қизиқиб ўрганишига ва пухта ўзлаштиришига хизмат қилади.

Ўқитишнинг техник воситалари экран қўлланмалар яъни телевизор, компьютер, видеопретор, видеофильмлар, слайдлар, , кинофильмлар, радио-телеэшиттиришлар киради. Ўқитувчи техника воситаларининг ўзига хос ўқув қўлланмаси эканлигини айтади. Аммо техник воситалар ўқитиш жараёнида ўқитувчининг ўрнини боса олмайди. Амалиётда қуйидагича ҳолат юз бериши мумкин, яъни битта мавзудаги дарс бўйича дарсликда безаклар, деворий (таблица) жадваллар, доскага схематик суратлар ишланиши мумкин, яна бундан бошқа диафильм, кинофильм ва бошқа хиллари ҳам бўлиши мумкин. Масалан: Уйғониш даври маданияти ҳақидаги дарсда дарсликдаги (рангли) безаклар, даврий жадваллар, "Ўрта аср маданияти тарихи бўйича альбом"да, фильмлар (XV асрнинг охири-XVII асрнинг бошидаги "Ғарбий Европа маданияти", "Леонардо да Винчи", "Музейлардаги жаҳон санъати дурдоналари-9 бўлим, Италиян уйғониш санъати") ва бошқа радио, телекўрсатувлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Албатта, ҳеч бир дарсда буларнинг ҳаммасини фойдаланиш имконияти йўқ. Демак, нимани танлаш керак, улар билан ишлашни қандай ташкил қилиш мумкин. Бу саволларга ўқитувчи ўқитиш шароитини ва синфнинг хусусиятларини ҳисобга олиб жавоб беради. Даставвал бу қўлланмаларнинг мазмундорлиги, қулайлиги эътибор бериш керак. Масалан, италиян Уйғониш даврининг санъати бўйича дарсда кўпроқ рангли диапозитивлардан ёки диафильмлардан парчалар деярли рангтасвир асарнинг яхши қабул қилиш имкониятини бера олади. (Ўқув диафильмлари, оқ-қора тасвирдаги кинофильмларда

тасвирий материаллар кўп берилган бўлади ва бу уларни мавзу билан биринчи бор таништиришда қийинчилик туғдириши мумкин). Агарда рангли экран қўлланилмасин, қандай Д.Н.Никифоров альбомидаги таблицалардан фойдаланилади. Мавзунини уйда мустахкамлаш ва такрорлаш учун дарслик безаклари берилди. Кинофильмлар эса келгуси дарсларда парчаларда бўлса ҳам қўлланилиши мумкин. Унда ўқувчилар ўзлари учун янги бўлган томонларни англай олишлари керак. Экран кўрсатмалилигининг ўқитувчи учун энг қулайи бу диафильм ва диапозитивлардир. Тарихий воқеаларни қамраб олиш, сюжетларнинг ҳар хиллиги бўйича, тасвирий материалларга бойлиги билан бошқалардан устун туради. Диапозитивларни кўрсатиш изчиллигини ўқитувчининг ўзи аниқлаб беради. Кадрларга таяниб ўқитувчи ҳикоя қилиши, тушунтириши ва суҳбат ўтказиши мумкин. Агар техник имкониятлар бўлса экранда иккита кадрни кўрсатиш мумкин. Бунда масалан, таққослаш учун, ўзгаришларни аниқлаш учун керак бўлади, айтайлик шаҳарларнинг кўринишида, меҳнат курсларидаги ҳар хил тарихий даврлардаги ўзгаришлар ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин бўлади. Мактаб амалиётида кодоскоплардан фойдаланилади. У экранда ёки синф доскасида матнларни, схематик расм, чизма, диаграммани кўрсатишда қўлланилади. Шунингдек, кодоскоп билан ишлашда хонани қоронғилатмоқ талаб қилинмайди. Бу ўқувчиларнинг материални нафақат кўришларини балки матнлардан керакли жойларини дафтарларига ёзиб олишларига ҳам имкон беради. Ўқитувчи ҳам ўқувчилар билан алоқани йўқотмайди. Телеэшитиришлар, кинофильмлар қисқа вақт ичида кенг маълумот бера олади. Улар орқали тарихий воқеалар қатнашчиларининг (актёрлар ижросида) жонли овозини эшита олади. Телекўрсатувлар фильмларга нисбатан долзарбликга эга. Улар орқали айниқса ўқувчилар яқин вақтлардаги воқеалар билан танишиб боради. Буларга нисбатан фильмларни ишлашнинг ўзига анча вақт кетади. Кинофильмни ўқувчиларга кўрсатишдан олдин, ўқитувчининг ўзи уни синчиклаб кўриб чиқиши ва ўрганиши лозим. Тарих ўқитиш тажрибасида ўқув фильмларидан фойдаланишнинг бир қанча усуллари бор:

а) ўқитувчи ўз баёнини ўқув фильмининг энг муҳим ва ёрқин саҳифаларини кўрсатиш билан боғлаб олиб боради;

б) 10-15 минутда қисқа ўқув фильмларига бағишлаб дарс ўтказилади;

в) махсус кино дарслари ташкил этилади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон халқлари тарихи ва бошқа фанларни ўқитишда телеэшитиришларнинг икки хилидан фойдаланилмоқда:

1) синфда қабул қилиш учун бериладиган эрталабки телекўрсатувлар

2) ўқишдан ташқари вақтдаги телекўрсатувлар

Ўқув телекўрсатувларини қабул қилиш учун махсус тарих хонаси бўлиши керак.

Тарих дарсида ўқув телекўрсатувларининг икки хил тури қабул қилинади:

а) 15 минутлик телекўрсатув

б) 30-40 минут давом этадиган янги материални баён қилишга бағишланган мавзули теледарс ёки такрорлаш дарси (Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. Т., 1999, 192-бет).

Ўқитувчи дарсда кинопарча ёки телекўрсатувни кўрсатганда, уларнинг билим бериш жараёнидаги вазифасини аниқ билиш керак бўлади. Мураккаб ва маъсулиятлиси, бу кинофильм, телекўрсатувларни мавзу бўйича асосий билим манбаи сифатида қабул қилиш яъни амалда буни теле яъни кинодарс деб аташади. Бунга ўқитувчи ҳам ўқувчилар ҳам эътиборсиз қарамаслиги керак ва у катта тайёргарликни талаб қилади. Дарс олдида ўқувчиларни экрандан қандай маълумот олишлари кераклигини айтиб, тушунтирилади. Унда фильм (кўрсатув) кўриш пайтида

бажаришлари лозим бўлган топшириқлар бериш мумкин. Бунга фильм бўйича саволлар, режа тузиш (улар доскага ёзиб қўйилади) киради. Фильм кўриш пайтида бундай топшириқлар кўпинча юқори синф ўқувчиларига берилади, ўқитувчи муҳим кадрлар пайтида ўқувчиларнинг эътиборини жалб қилиб, таниш бўлмаган терминларга, географик атамаларга аниқлик беради, исмлар, саналар доскага ёзиб қўйилади. Шунингдек, телеэкран тарих ўқитишда кўрсатмалиликнинг самарадорлигини янада оширади. Тарих ўқитиш тажрибаси теле дарс ғоявий-тарбиявий ва дидактик жиҳатдан бошқа кўрсатмали воситалардан кўра анча қулай ва афзал эканлигини исботлади.

Асосий тушунчалар

Метод — 1) табиий ва ижтимоий ҳаёт ходисаларини татбиқ қилиш, билиш усули; 2) ҳаракат қилиш усули, тарзи.

Методика - бирор ишни ташкил қилишда мақсадга мувофиқ қўлланадиган методлар тўплами.

Моддий маданият буюмларига — бизгача сақланиб келаётган ёки илмий асосда қайта тикланган бурунги меҳнат қуролилари, қурол-яроғлар, зеб-зийнат буюмлари, уй-рўздор анжомлари, турар жойлар, кўрғонлар, мақбаралар, қадимги шаҳар харобалари ва бошқалар киради. Ўқувчилар меҳнат қуролилари ва бошқаларга қараб, одамларнинг машғулотларини, ҳашаматли иморатлар ва пасткам кулбалар мавжудлигини, диний маросимларга ва кишиларнинг дафн қилинишидаги расм-русумларга доир топилмалар асосида ўша замондаги диний эътиқодларини билиб оладилар.

Тасвирий санъат асарларига — моддий воқеликни, одамлар ва уларнинг бир-бирига муносабатини ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги нарсаларни — ҳар хил буюмларни, географик муҳитни бевосита тасвирлаб берувчи асарлар, одамларнинг ҳар хил худолар, руҳ-арвоҳлар, жинлар, алвастилар, афсонавий қаҳрамонлар, девлар ва хоказолар ҳақидаги ҳаёлий тасаввурларини акс эттирувчи асарлар киради.

Ёзма манбаларга — қонунлар, буйруқлар, хўжалик ишларига доир ёзувлар, шартномалар, хизмат вазифасига оид ёзишмалар, суд ҳукмлари, йилномалар, хроникалар, мемуарлар, шаҳар ва мамлакатлар тасвирлаб ёзилган асарлар, хатлар ва ёзувлар

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих дарслиги таркибий қисмлари.
2. Тарихий ҳужжатлар устида ишлашнинг усуллари.
3. Дарслик матни устидаги ишлаш босқичлари
4. Тарих ўқитиш ўқув фильмларидан фойдаланиш усуллари.

8-мавзу. Тарих ўқитишнинг кўрсатмали методлари

Режа:

1. Тарих ўқитишнинг кўрсатмали методи.
2. Кўрсатмали қуроллар классификацияси.
3. Кўрсатмали қуроллардан фойдаланишнинг методик усуллари.
4. Безаклар билан ишлаш

Кўрсатмалилик деганда, аввало ўқитиш ва тарихий билимларнинг ўрганишнинг кўрсатмали усули, ўқитувчи баёнининг манбаи ва уни кўрсатмали бўлиши, унинг ўқувчилардаги аниқ, тайёр образларга суяна билиши, ўқув воситаси материални баён қилиш вақтида кўрсатмали қуроллардан фойдаланиш ва кўрсатмали қуроллар воситасида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш ҳамда уларнинг ўрганилаётган тарихий фактларни, воқеа ва ҳодисаларни айнан ўзини ёки уларнинг тасвирларини кўриш ёрдамида ўрганишлари тушунилади.

Тарихий ҳужжатлар ва бадиий адабиётлардан фойдаланиш ўқитувчи баёнини образли қилиб аниқлаштирса, кўрсатмали қуроллар воситасида ўқувчиларда ўтмиш тўғрисида ёрқин ва аниқ тасаввур ҳосил бўлади, ўқувчиларнинг эшитиш фаолиятига кўриш ва сезиш органларининг фаолияти ҳам қўшилади. Шу билан уларнинг билими янада чуқурлашади, мустаҳкамланади.

Тарих ўқитишнинг кўрсатмали бўлишининг таълимий ва тарбиявий аҳамияти ҳам катта. Аввало кўрсатмали қурол ўқувчиларнинг билим олишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчининг баёни ҳар қанча тўлиқ бўлганда ҳам ўқувчиларнинг воқеалар тўғрисидаги тасаввурлари тўла бўлмайди. Шунингдек, безаклардан фойдаланмай туриб, ўрганилаётган даврнинг манзарасини ҳам тўла, аниқ ва чуқур тасаввур қилиб бўлмайди.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг тарихий тасаввурларига аниқлик киритиш ва бу тасаввурларни аниқлаштиришга ёрдам беради.

Кўрсатмали тасвирлар тарихий факт ва ҳодисаларнинг ташқи кўринишинигина эмас, балки уларнинг ички моҳиятини ҳам очиб беради.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларнинг мураккаб тарихий ҳодисаларни, тарихий тушунчаларнинг маъносини осонроқ тушуниб олишларига ёрдам беради.

Кўрсатмали қуроллар ўқувчиларда тарихий тушунчаларни шакллантиришга, уларнинг назарий хулосалаш ва умумлаштиришга, яқунларини, ижтимоий ривожланишнинг объектив қонуниятларини, ўзаро алоқаларни яхшироқ тушуниб олишларига ёрдам беради, шунингдек, ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Шу тариқа, кўрсатмалиликнинг аҳамияти тарихий фактларни, ҳодисаларни кўриш органлари иштирокида мушоҳада этиш ва улар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш билан чегараланмайди, мураккаб тарихий ҳодисаларни, тушунчаларни тушуниб олишни ҳам енгиллаштиради, тарихни ҳаққоний тушунишга ёрдам беради.

Шундай қилиб, кўрсатмалилик методи:

- 1) тарихий билимларнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади;
- 2) ўқув материалининг таълим-тарбия вазифаларини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради;
- 3) ўқитувчи баёнининг аниқ, образли ва таъсирчан бўлишига ёрдам беради;
- 4) ўқувчиларнинг ўқув материални ўрганишга қизиқишини оширади ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради;
- 5) ўқитувчининг баёнини ва унинг дарсда қўлланган бошқа ўқув усулларини ўқувчиларнинг тушуниб олишини енгиллаштиради;
- 6) ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини ва ижодий қобилиятини ўстиради;

7) ўқувчилар билимининг аниқ, чуқур ва мустақкам бўлишига ёрдам беради.

Кўрсатмали қуроллар классификацияси.

Кўрсатмали қуроллар ўзининг мазмуни, тарихий образларнинг характери, уларни тайёрлаш техникаси ва фойдаланиш усулларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Предмет кўрсатмалилик - тарихий ёдгорликлар, эсдалик жойлари, меъморий ёдгорликлари хўжаликка доир ва бошқа қурилишлар, меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар, рўзғор буюмлари, шу жумладан археологик топилмалар.

2. Тасвирий кўрсатмалар - ўқитишда фойдаланиш учун ишланган тарихий суратлар ва альбомлар, санъат асарлари, портретлар, расмлар, фотоҳужжатлар ва фотонусхалар, дарсликлардаги безаклар, ўқув диaposитивлари, диафильмлар ва кинофильмлар, макетлар, муляжлар, ҳар хил моделлар ва бошқалар.

3. Шартли кўрсатмали қуроллар - тарихий ва контур хариталар, тарихий атласлар, схемалар, графика, диаграмма ва картограммалар, аппликациялар ва педагогик расмлар.

Предмет кўрсатмалилик таълимда алоҳида аҳамият касб этади. Физика, химия ёки ботаника ўқитувчилари ўрганилаётган мавзунини ўқувчиларга формула, шакл ва бошқаларда кўрсатиб тушунтирсалар тарих ўқитувчиси ундай имкониятдан маҳрумдир. Тарих ўқитувчиси ўқувчиларга ибтидоий одамлар ҳаёти ва фаолиятининг айнан ўзини кўрсатиб беролмайди, фақат гапириб беради, кўрсатса фақат ибтидоий киши ишлатган қуролларни, яшаган жойларини, ёки айтайлик феодалларнинг ўзаро урушларини эмас, урушда ишлатилган қуролларни ва бошқа баъзи буюмларни, лекин ҳар ҳолда кишиларнинг ўтмишидан қолган бу ёдгорликлар тарихий воқеалар тўғрисида реал тасаввур қилишга сўзсиз ёрдам беради. Ўқувчилар орадан бир неча асрлар, ҳатто неча-неча минг йиллар ўтиб кетган замонлардаги воқеалар тўғрисида маълумот берувчи ҳақиқий буюм ва нарсаларни жуда қизиқиш ва ҳаяжон билан ўрганадилар. Шунинг учун ҳам ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарихий ўтмишни ўрганишнинг асосий манбаларидан бири бўлган бу ёдгорликларни тўплаш ва улардан фойдаланишга жуда катта эътибор берилади.

Тасвирий кўрсатмали қуроллар ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тажрибасида кўпроқ қўлланилади. Тасвирий кўрсатмалар бир неча хил бўлади:

а) ўтмишдан қолган ҳақиқий асл нусха ҳужжатлар асосида яратилган тасвирий кўрсатмалар, ҳужжатли фотосуратлар ва ҳужжатли кинофильмлар, предмет ёдгорликларининг тасвирлари, меҳнат қуроллари, маданий ёдгорликларнинг тасвирлари ва бошқалар.

б) илмий жиҳатдан асослаб қайта тикланган меъморий ва бошқа ёдгорликлар тасвири, рўзғор буюмлари ёки уларнинг тасвири;

в) рассомнинг ижодий фаолияти билан қилинган тасвирий кўрсатмалар; тарихий санъат асарлари, дарсликда берилган иллюстрациялар, макетлар, моделлар ва бошқалар.

Кўрсатмали қуролларни танлаш ва улардан фойдаланишда ўқитувчи қуйидагиларни эътиборга олиши лозим:

1. Ўқувчиларнинг ёши, билими ва малакалари ўсиб борган сари уларнинг предмет ва тасвирий кўрсатмаларга қизиқиши ортиб боради. Масалан, 5-6-синф ўқувчиларини кўпроқ ўтмишдаги воқеа ва ҳодисаларнинг яхлит манзаралари тасвирланган картиналар, макетлар ва моделлар қизиқтиради. Юқори синфлардаги ўқувчиларни эса предмет ёдгорликларининг айнан ўзи ва шартли кўрсатмалар қизиқтиради.

2. Ҳар бир дарс учун танланган кўрсатмали қурол мазмуни, ғоявийлиги, илмийлиги жиҳатидан талабга жавоб берадиган бўлиши, синф ўқувчиларига мос бўлиши, сони кўпайтириб юборилмаслиги лозим. Агарда кўрсатмали қуроллар кўпайиб кетса, ўқитувчи ва ўқувчилар шу қуроллар билан овора бўлиб қолиб, ўқувчиларнинг дарс материалини ўзлаштиришларига ҳалақит бериши мумкин. Дарсда энг муҳим 2—3 та кўрсатмали қуролни таҳлил қилиш ва ўрганиш кифоя.

3. Ўқувчиларнинг кўрсатмали қуролларни онгли равишда пухта ўзлаштириб олишларига эришиш керак. Бунинг учун масалан, ўқитувчи “Полтава жанги”нинг чизмасини тушунтиришдан олдин, ўқувчиларни Карл XII нинг Россияга юриши, Украина ҳудудида олиб борилган жанглар билан таништиради. Сўнгра жанг чизмасини деворга илиб қўяди ва уни бўлимларга бўлиб ўқувчиларга ҳар бир бўлимни алоҳида тушунтириб беради.

4. Кўрсатмали қуроллар ўқитувчининг баёни жараёнида кўрсатиб борилади.

Кўрсатмали қуроллардан фойдаланишнинг методик усуллари.

Тарих ўқитишда қўлланиладиган — тасвирий кўрсатмали воситалар ичида ўқув суратлари муҳим ўрин тутаяди. Суратлар ўрганилаётган воқеалар ва ҳодисалар ҳақида ўқувчиларда ёрқин тасаввур ҳосил бўлишига ёрдам беради. Тарихий мавзуларга бағишланган суратлар мазмуни ва характериға қараб қуйидаги турларға бўлинади:

1. *Воқелик суратлари.* Уларда муҳим воқеалар, ижтимоий ҳаётдаги ноёб фактлар, ҳарбий ҳаракатлар ёритилади. Масалан, бу суратлар ўқитувчидан воқеани ёрқин ҳикоя қилиб беришни, воқеанинг ривожланиши ва ундаги драматизмни очиб беришни талаб этади. Шундагина картина ўқувчиларға ахлоқий ва ғоявий таъсир этиши мумкин.

2. *Ўрганилаётган давр учун типик бўлган воқеаларни акс эттирувчи суратлар.* Масалан, «Қадимги Грецияда кул савдоси». Суратнинг бу тури катта бир воқеани ёки унинг бир кўринишини ўрганиш билан боғлиқ бўлган ҳамма саволларға жавоб беради. Улар устида ўқувчиларнинг фаол мустақил ишларини ташкил этиш ҳам мумкин.

3. *Қадимги шаҳарлар, қурилишлар, меъморий ёдгорликлари ёки уларнинг ансамбли тасвирланган тарихий суратлар.* Масалан, “Қадимги дунё тарихи” дарслигида берилган «Афина Акрополи» ва бошқалар. Картиналарнинг бу турини ўқитувчи ўқувчиларға муфассал тасвирлаб тушунтириб беради. Масалан, ўқувчиларни Акрополға хаёлан экскурсия қилдириш.

4. *Тарихий портретлар.* Улар устида ўқувчилар мустақил иш олиб борадиган бўлса, улар тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятини оғзаки ёки ёзма равишда ҳикоя қилиб беради.

Шу тариқа, суратлардан фойдаланиш ва улар устида ишлаш методлари уларнинг мазмуни ва характери билан белгиланади. Ҳозирги вақтда ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг деярли ҳамма бўлимлари юзасидан ўқув суратлари яратилган.

Суратлар билан ишлаш. Суратлардан унумли фойдаланилиши, уларнинг ўқитишдаги роли ва ўрнини яхши тушуниб олинишиға боғлиқ. Суратлар кўрсатмали қуролларнинг ҳамма турлари сингари ўқувчилар учун фаол билим олиш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Юқори синфларда суратнинг характери ва уларнинг вазифаси қуйи синфлардагидан кўра бирмунча ўзгаради: сурат юзасидан ҳикоя қилиш усули камдан-кам қўлланиладиган бўлиб қолади. Энди ўқитувчи суратлардан баён қилинган назарий материални безак қилиш учун, аниқлаштириш, тарих курсининг мураккаб масалаларини тушунтириб бериш учун фойдаланади.

Ўқув материали баён қилингандан кейин, шу воқеаға доир суратдан фойдаланишда ўқувчилар ўзларидаги мавжуд билимларни ишға соладилар. Дарсда

олган билимларига суяниб сурат мазмуни юзасидан ўқитувчи берган саволларга жавоб берадилар.

Шундай қилиб суратлар:

1) ўқувчиларни янги материални фаол ўзлаштиришга тайёрлайди, оладиган билимларининг манбаи бўлиб хизмат қилади, янги материални пухта ўзлаштириш учун мавжуд билимларни ишга солиш воситаси ва кириш суҳбатини ўтказиш учун кўрсатмалли материал воситасини ўтайди;

2) тарихий воқеанинг «жонли идрок» этилишини, ўрганилаётган материалнинг аниқ ва тушунарли бўлишини таъминлайди;

3) ўқитувчи баёнининг таъсирчанлигини кучайтиради, ўрганилаётган материалнинг ахлоқий таъсирини оширади;

4) дарсда суратнинг мазмуни тарихий материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш объекти бўлиб хизмат қилади, ўқувчиларнинг аниқ образлардан тарихий ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини ва қонуниятларини тушуниб олишларига ёрдам беради;

5) ўқувчилар онгига таъсир кўрсатади, тарихий материалнинг ва улардан келиб чиқадиган хулоса ва умумлашмаларнинг кўнгилларда жо бўлиш, дарснинг яқунловчи қисмида фойдаланилган сурат эса, ўрганилганни мустаҳкамлаш ва ўзлаштириш даражасини текшириш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Суратлар устида мустақил ишлай олиш учун ўқувчилар:

а) суратни тўғри таҳлил қилишлари ва тушунишлари;

б) ундан тарихий билим ола билишлари;

в) сўзлаганда суратдан фойдаланиб, унга қараб ҳикоя қила билишлари;

г) суратни ҳам тарихий манба, ҳам санъат асари сифатида тушуна билишлари лозим.

Бу шартларни ўзлаштириш ўқувчиларнинг нутқи, эътибори, кузатувчанлиги, ижодий тасаввур этиш қобилияти, тарихий тафаккури ўсишида, ақлий ва эстетик тарбиясида, уларда муҳим амалий малака ва иқтидор ҳосил бўлишида ҳам муҳим ўрин тутади.

Безаклар дарслик матний мазмунининг таркибий қисмини ташкил этади. Улардан дарсда ва дарсдан ташқари машғулотларда билим манбаи сифатида фойдаланилади. Ўқитувчи ўз баёнида бошқа манбалардан фойдалангани каби безаклардан ҳам кенг фойдаланади. Безакларнинг содда ва мураккаблигига қараб ўқитувчи уларнинг мазмунини ўқувчиларга муфассал тушунтириб беради ёки қисқача ҳикоя қилиш билан чегараланади. Ўқувчиларни безаклар устида фаол ишлай олишга, мазмунини мустақил равишда чақиб ола ва сўзлаб бера билишга ўргатиш лозим.

Безаклар мазмунининг мураккаблиги, характери ўқувчиларнинг тайёргарлигига қараб суҳбат йўли билан таҳлил қилиниши мумкин, ўқитувчи ўқувчиларга мустақил таҳлил қилишни ҳам топшириши мумкин.

Безак материаллар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Ўтмишдаги буюм ёдгорликларининг тасвирлари:

а) Айрим буюмлар ёки уларнинг парчалари, рўзгор ашёлари, уруш қуроллари, меҳнат қуроллари;

б) меъморий ёдгорликлар ва санъат асарлари тасвири. Улар ичида буюм ва меъморий ёдгорликларнинг тасвирлари асосий ўринни эгаллайди. Бу гуруҳга кирган безаклар жуда ҳам турли-туман бўлиб, объектни таҳлил қилиш, таққослаш ва тегишли хулосалар чиқариш учунгина хизмат қилмасдан, ўқувчиларни эстетик руҳда тарбиялаш ва уларга эмоционал таъсир кўрсатишнинг ҳам муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

2. Рассомларнинг ҳаётдан олиб яратган сюжетли асарлари.

3. Портретлар.

4. Ҳужжатлар, ёзувлар, ҳужжатли текстлар (тошга ўйилган ёзувлар, қўлёзмалар, нашр этилган ёзмалар, прокламациялар) тасвири. Бу хилдаги безаклар ўқувчиларнинг давр руҳини, тарихий шароитни яхшироқ тушуниб олишларига ёрдам беради.

5. Ҳужжатли фотосуратлар ва воқеа шохидлари чизган суратлари. Бу хилдаги безаклар асосан XIX—XX аср воқеаларига доир бўлиб, юқори синфларда фойдаланилади.

Шундай қилиб, безаклар билим манбаларидан бири бўлиб, тарих дарсларида ўқитувчи баёнини аниқлаштиришда унинг ғоявий таъсирини кучайтиришда, ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш ва мавжуд билимларни ишга солишда кўрсатмали материал сифатида ҳам хизмат қилади.

Тарихий воқеа маълум бир вақтда ва маълум бир жойда содир бўлади. Ўқувчиларда воқеа содир бўлган жой ҳақида тасаввур яратиш таълимда муҳим ўрин тутади.

Тарихий харита билан ишлаш географик муҳитга характеристика беришнинг асосий методини ташкил этади. Географик муҳит жамият ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлмасада, тарихий ривожланишнинг тезлашиши ёки секинлашишига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин.

Географик муҳитнинг жамият ривожланишидаги ролига, айниқса “Қадимги дунё тарихи” дарслигида катта ўрин берилган.

5-6- синфларда ўқувчиларга географик муҳит билан одамларнинг машғулоти ўртасидаги алоқани очиб бериш, халқларнинг тарихий ривожланишига географик муҳитнинг таъсирини кўрсатиш учун катта имконият бор.

Харита ёрдамида бирор мамлакатнинг тарихий тараққиётида босиб ўтган турли босқичлардаги аҳволини аниқ тасвирлаб бериш, ўқувчиларда биринчидан, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ҳақида аниқ тасаввур яратишга, иккинчидан, инсон аждодлари меҳнатининг бунёдкорлик кучини пухта тушуниб, англаб олишларига ёрдам беради. Бинобарин, харита билан ишлаш жуда катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Дарсда харитадан фойдаланиб тарихий воқеа содир бўлган жойни кўрсатиш, ўқувчиларда географик муҳитнинг роли ҳақида тасаввур яратиш учунгина эмас, балки тарихий воқеаларнинг моҳиятини, уларнинг қонуниятларини, ўзаро алоқалари ва сабаб-натижаларни очиб беришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Харитадан тарихий воқеани тушунтириб беришдагина эмас, балки уни таҳлил қилишда ва умумлаштиришда ҳам фойдаланилади.

Харита ёрдамида тарихий воқеаларнинг сабаб-алоқалари очиб берилади. Масалан, Амир Темур салтанатининг юксалиши сабаблари очиб берилади.

Харита дарснинг бошида ўрганилган материални таҳлил қилиш, умумлаштириш, тарихий тараққиёт ривожланишининг қонуниятларини очиб беришга ёрдам кўрсатади.

Тарихий харита ўқув материални мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчи воқеа бўлиб ўтган жойини деворга осилган харитадан кўрсатган вақтда ўқувчиларнинг ўша жойни ўз харитаси ёки атласидан излаб топиши, ўқитувчи раҳбарлигида хаританинг таҳлил қилиниши, ўқувчиларнинг ўз дафтарларидаги эскизлар ва дарсликдаги хариталар устида уйда мустақил ишлаши, навбатдаги дарсда берилган саволларга харитадан фойдаланиб жавоб бериши ўқув материалининг пухта ўзлаштирилишига ва узоқ вақт эса сақланишига ёрдам беради.

Тарих ўқитиш тажрибасида тарихий хариталарнинг уч туридан фойдаланилади:

1. Умумий хариталар. Улар бир мамлакат ёки бир гуруҳ мамлакатлардаги тарихий воқеаларни, уларнинг мавқеини, тарихий тараққиётнинг маълум босқичидаги аҳволни акс эттиради.

2. Обзор хариталар. Ўрганиладиган воқеалар ривожланишининг изчиллигини узоқ давр мобайнида худуднинг ўзгарганлигини акс эттиради.

3. Тематик хариталар. Маълум тарихий воқеаларга ёки тарихий жараённинг айрим томонларига бағишланади. Масалан, «1525 йилда Германияда дехқонлар уруши».

Тематик хариталарда ижтимоий ҳаётга доир масалалар, чунончи иқтисодий масалага, ҳаракатларга, синфий кураш ёки ҳарбий ўтмишга доир масалалар тўлароқ ёритилади. Дарслик ва атласлардаги хариталарнинг кўпчилиги тематик хариталардир. Ўқитувчи босма ёки кўлда тайёрланган осма тематик хариталардан ҳам фойдаланади.

Схематик хариталар ёки харита-схемалар ҳам тематик хариталарнинг бир туридир.

Тарих дарсларида ўқувчиларни мамлакатимизнинг табиий шароити ва иқтисодиётининг ривожланиш тарихи билан чуқурроқ таништириш мақсадида табиий ва иқтисодий географик хариталардан ҳам фойдаланилади.

Бирорта ҳам дарсни харитасиз тасаввур этиш қийин. Харита тарих дарсининг энг зарурий қўлланмаси бўлиб ҳисобланади. Харита аввало ўрганиладиган мавзуга мос бўлиши лозим. Ўқитувчи воқеалар ривожи давомини баёни жараёнида харитадан кўрсатиб бориши, айти вақтда ўқувчилар ўқитувчи кўрсатадиган жойни кўлларидаги харита ёки атласдаги харитадан излаб топишлари лозим.

Ҳар бир янги харита ўргана бошланганда унга қисқача обзор бериш, уни ўрганилган эски харита билан солиштириб, ўқувчиларни янги харитадаги ўзгаришлар билан таништириш, уларнинг тарихий тараққиётнинг изчиллиги ва ҳар бир босқичнинг ўзига хос муҳим хусусиятларини англаб олишларига ёрдам беради. Ўқувчилар икки харитани солиштириб мамлакат худуди торайган ёки кенгайганини, шаҳарларнинг ўсганлиги ва бошқа ўзгаришлар юз берганлигини аниқ тушуниб оладилар.

Ўқитувчи харита юзасидан саволлар ва топшириқлар бериш йўли билан ўқувчиларни 5-6-синфдан бошлаб харита устида ишлашга ўргатиб боради. Ўқувчиларни харитани ўқиб тушунишга, улардан тарихий билимлар манбаи сифатида фойдалана билишга ўргатиш керак.

Тарих дарсларида таълимнинг техника воситаларидан фойдаланиш дарсининг самарадорлигини оширади. Таълимнинг техника воситалари ўқитиш ва ўрганиш сифатини кўтаришга ўқувчиларнинг ўқув материални қизиқиб ўрганишига ва пухта ўзлаштиришига хизмат қилади.

Тарих ўқитиш тажрибасига кўра ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида таълимнинг қуйидаги техника воситаларидан фойдаланилмоқда:

1. *Оддий техника қурилмалари:* Харита ва ўқув картиналари илинадиган, ёғочдан ёки бошқа материалдан ясалган силжийдиган оддий қурилмалар; кўчма синф доскаси; синф деворига илиниб икки ёқлама очиладиган доска.

2. *Овозли аппаратлар:* видеомангнитофон, магнитофон ва видеопроекторлар. Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тажрибасида пластинкалар ва магнит ленталари ёрдамида, шунингдек радиоприёмниклар воситасида ўқувчиларни классик ва бошқа композиторларининг асарлари билан таништириш борган сари кенг қулоч ёймоқда. Чунки музикали ижодий асарларга доир ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида тарих курсининг маданий-тарихий материални пластинка ва

лента ёзувларисиз кўрсатиб бўлмайди. Масалан, маданиятга доир темаларни ўтганда мусиқа асарларини эшитиш дарсни марокли қилади.

Ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими тажрибасида бу манбалардан фойдаланишда қуйидаги усуллар қўлланилади:

1) Ёзув материаллари юзасидан ўқувчиларга саволлар бериш билан бу ёзувлар дарс материали таркибига киритилади.

2) Аввало лента ёзуви эшитилади, сўнгра бу ёзув суҳбат ёрдамида таҳлил қилинади.

Овозли техника воситаларига радио эшиттиришлар ҳам киради, ўқитувчи ўқувчилар учун радио орқали махсус дастур ёки умумий дастур бўйича тарихдан бериладиган эшиттиришларни эшитишни ташкил этади. Ҳозирги вақтда, бундай эшиттиришлар кўпинча магнит ленталарига ёзиб олинган бўлади.

Радио ва телевидение орқали бериладиган ўқув ва синфдан ташқари ишларга бағишланган эшиттиришлар, тарихий воқеаларнинг иштирокчилари, меҳнат қаҳрамонлари, ёзувчилар ва ижтимоий арбоблар билан ўтказилган учрашув материаллари, жамиятшунослик дарсларида маҳаллий ва хўжалик ходимлари билан учрашув материаллари ана шу магнитофон ёзувларининг асосини ташкил этади. Бу учрашув ва суҳбатлар такрорланмайди, ёзиб олинган магнитофон лентасидан узок йиллар давомида ва истаган вақтда дарсда ва дарсдан ташқари машғулотларда фойдаланиш мумкин. Бу ўринда ҳам техника воситаси ўқитувчига қўл келади, хоҳласа ундан ёзувдан тўла, хоҳласа парчадан фойдаланади.

3. Ҳар хил кўрсатув асбоблари ва қўлланмалар таълим техника воситаларининг учинчи гуруҳини ташкил этади.

Тарих дарсларида бундай техника воситаларидан доим фойдаланиш учун ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида зарур техник шароити мавжуд бўлган кино кабинет ёки техника воситаларидан фойдаланишга мосланган махсус тарих кабинети бўлиши керак. Техника воситалари билан таъминланган кабинет асосан қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

а) кабинетни тезда қоронғилатиш ва тезда ёритиш мумкин бўлсин;

б) қоронғи пайтда ҳам ўқувчиларнинг ёзув-чизув ишларни олиб бориши, экран тасвирларини дафтарга тушириши, дарслик тексти билан ишлаши учун ўтирган ўринлари махсус лампочкалар билан ёритиладиган бўлсин;

в) кабинетда жуда катта доска бўлиши керакки, унинг бир қисми экран билан банд бўлса, бир қисми ёзиш учун бўш бўлсин;

г) харита ва картиналар илинадиган махсус мослама бўлсин;

д) зарур техника воситалари ва уларни кўрсатадиган аппаратлар кабинетда мавжуд бўлиши билан бирга улар ишга яроқли ҳолда сақлансин. Бундай махсус кабинет бўлмаган тақдирда синфни ҳам уни техника воситаларидан фойдаланадиган қилиб жиҳозласа бўлади. Бу ҳолда тегишли восита ва аппаратлар махсус шкафта сақланади.

4. Ўқув кинофильмлари ҳам таълимнинг кўрсатмали воситалари жумласидандир.

Тарих ўқитишда ўқув кинофильмлар ва видеофильмлар энг таъсирчан ва самарали кўрсатмали воситадир. Кинофильм ўқувчилар кўз ўнгида тарихий воқеанинг жонли образини кўрсатмали қилиб тўлиқ ҳаракатда гавдалантиради.

Ўқувчилар бошқа кўргазмали куруллардан кўра кинофильмлар воситасида тарихий ўтмишни жонлироқ идрок этадилар.

Тарихий мавзуларга бағишланган бадиий фильмлар (масалан, «Муз жанги» ва бошқалар) ўзининг мазмуни ва тарихий воқеаларни жонли қилиб кўрсатиш жиҳатидан тарихий бадиий асарларга ўхшаб кетади. Ҳужжатли хроникал фильмлар эса, ўша даврнинг кўрсатмали ҳужжати бўлиб хизмат қилади.

Кинофильмлар, айниқса бадиий фильмлар ўқувчиларга эмоционал таъсир кўрсатиш, эстетик ва ахлоқий тарбия бериш воситаси ҳамдир. Кинофильмлар билим олиш вақтини иқтисод қилишга ҳам ёрдам беради. Ўқувчилар оддий шароитда ўқитувчининг баёнидан, музей ва ҳар хил тарихий жойларга экскурсияларда бўлиб соатлар сарф қилиб оладиган билимларини 10 — 15 минутлик фильмни кўриб ҳам олишлари мумкин. Негаки ўқувчилар фильмни томоша қилиб тарихий образларнинг бутун қиёфаси, характери, психологияси, дунёқараши ва бошқа томонларини ҳам кўз билан кўради, мусика овози, қуролларнинг гумбирлаши, самолётларнинг увиллаши, завод ва фабрикаларнинг ҳайқириқларини қулоғи билан эшитади. Ўқув фильмларининг эмоционал, эстетик таъсири ҳам бошқа кўрсатмали қуролларга нисбатан шубҳасиз кучлидир.

Кинофильмни ўқувчиларга кўрсатишдан олдин ўқитувчининг ўзи уни синчиклаб кўриб чиқиши ва ўрганиши лозим. Бу билан ўқитувчи фильмнинг умумий мазмуни билан, асосий диққатни жалб қиладиган энг муҳим кадрлар ва диктор тексти билан танишади. Шундан кейин фильм ўқувчиларга кўрсатилади, сўнгра фильм юзасидан суҳбат ўтказилади, энг муҳим кадрлар юзасидан ўқувчиларга саволлар берилади, фильм мазмунига боғлаб уйга вазифа топширилади.

Тарих ўқитиш тажрибасида ўқув фильмларидан фойдаланишнинг қуйидаги асосий усуллари мавжуд:

а) ўқитувчи ўз баёнини ўқув фильмнинг энг муҳим ва ёрқин кадрларни кўрсатиш билан боғлаб олиб боради. Танлаб олинган ўша кадрларини изоҳлайди ва тегишли хулосалар чиқаради;

б) 10—15 минутли қисқа ўқув фильмларига бағишлаб дарс ўтказилади;

в) махсус кино дарси ташкил этилади;

г) дарсдан ташқари вақтда фильм томоша қилинади.

Ҳозирги вақтда тарих дарсларида ўқув телеэшиттиришларидан кенг фойдаланилмоқда, ўқитишда телеэшиттиришнинг икки:

а) синфда қабул қилиш учун бериладиган эрталабки кўрсатувлар, б) ўқишдан ташқари вақтлардаги телекўрсатувлар, ўқувчилар бу эшиттиришларни уйда томоша қилади.

Ўқув телекўрсатувларини қабул қилиш учун ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизимида ойналари парда билан беркитилган, иккита телевизорли, махсус ёритиш аппаратлари мавжуд бўлган синф хонаси бўлиши зарур. Дарсда ўқув телекўрсатувларининг икки хил тури қабул қилинади: а) 15 минутлик телекўрсатув, б) 30—40 минут давом этадиган янги материални баён қилишга бағишланган тематик теледарс ёки такрорлаш дарси. Телекўрсатувга йирик олимларни, ёзувчилар, тажрибали ўқитувчилар, юристларни ҳамда тарихий воқеаларнинг иштирокчиларини жалб этиш ўқув материални ўрганишнинг долзарблигини ва мазмундорлигини оширади.

Ўқитувчи телеэшиттиришни қабул қилишга пухта тайёргарлик кўради. Ўқувчиларнинг телекўрсатувлар мазмунини пухта ўзлаштириб олишлари учун ўқитувчи уларга эшиттириш мазмуни юзасидан саволлар беради ёки бошқа вазифалар топширади. Натижада ўқувчилар кўрсатишни фаол фикрлаб ўзлаштирадilar. Ўқитувчи теледарсни қабул қилишни суҳбат билан яқунлайди.

Шундай қилиб, телеэкран тарих ўқитишда кўрсатмалиликнинг самарадорлигини янада ошириб юборди. Тарих ўқитишнинг теледарс тажрибаси тарбиявий ва дидактик жиҳатдан бошқа кўрсатмали воситалардан кўра хийла афзал эканлигини исботлади.

Асосий тушунчалар

Умумий хариталар - мамлакат ёки бир гуруҳ мамлакатлардаги тарихий воқеалар, уларнинг мавқеини, тарихий ривожланишнинг маълум босқичидаги аҳволни акс эттиради.

Обзор хариталар - ўрганиладиган воқеалар ривожланишининг изчиллигини узоқ давр мобайнида худуднинг ўзгарганлигини акс эттиради.

Тематик хариталар - маълум тарихий воқеаларга ёки тарихий жараённинг айрим томонларига бағишланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих ўқитишнинг кўрсатмали методларни аниқланг?
2. Кўрсатмали методлар классификацияси?
3. Тарихий хариталар турлари?
4. Умумий хариталарга таъриф беринг
5. Тарих дарсларида кўрсатмали қуроллардан фойдаланиш методлари
6. Тарих дарсларида иллюстрациялар билан ишлаш методлари

9-мавзу. Тарих дарсларида тарихий манбалардан, бадиий ва бошқа адабиётлардан фойдаланиш.

Режа:

1. Дарс жараёнида тарихий манбалардан фойдаланиш.
2. Тарих дарсларида бадиий адабиётлардан фойдаланиш.
3. Адабиётлар таснифи.

Тарихий-бадиий адабиётлар тарихий жараёнларни ўзлаштиришда муҳим омил. Тарихий-бадиий адабиётлардан тарих дарсларида фойдаланишда ўқувчиларнинг психологик, ёш хусусиятларини ҳисобга олиш. Бадиий адабиётлар ва уларнинг турлари. Адабий манбалар улардан тарих дарсларида фойдаланиш методлари: мавзуга оид адабий манбаларни тавсия этиш, манбалардаги мавзуга оид шахс ва тарихий воқеалар хусусида суҳбатлашиш, манбалардан фойдаланиш методлари.

Бадиий адабиёт образларидан фойдаланиш ўқитувчи баёниинг кўрсатмалилигини таъминлайди, уни аниқлаштиради, ўқувчилар ўтмиш ҳақида жонли тасаввур ҳосил қилади. Бадиий адабиётнинг роли бу билан тугамайди.

Маълум даврнинг ижтимоий ҳодисаларини реал акс эттирувчи ҳақиқий бадиий образ, типик образлар ўша ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини ифодалайди.

Ўқитувчи баёнида бадиий адабиётдан олинган намуналар баённинг таъсирчан бўлишини ҳам таъминлайди, ўрганилаётган тарихий воқеаларга нисбатан ўқувчиларда хайрихоҳлик, завқланиш, афсусланиш кайфиятларини, нафрат ёки ҳайрат туйғуларини туғдиради.

Тарих ўқитишда фойдаланиладиган бадиий адабиётларни: 1-ўрганилаётган даврнинг адабий ёдгорликлари ва 2-тарихий беллетристик асарларидан иборат икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Адабий ёдгорликларга тарихий ҳодиса ва воқеаларни ўз замондошлари ёзиб қолдирган асарлар киради. Бу гуруҳга кирган асарлар тарих фани учун ўтмишнинг ўзига хос манбаи бўлиб хизмат қилади. Бадиий адабиёт ёдгорликлари ёзиб олинган оғзаки ижодиёт асарларини: афсоналар, дostonлар, кўшиқлар, масаллар ва бошқаларни ўз ичига олади. Бундай асарларнинг жуда кўпида воқелик қайта-қайта ишланган, халқ фантазияси билан бойитилган ва безатилган бўлади. Воқеликни объектив суратда

тасвир қилган асарлар, ёдгорликлар бизгача етиб келмаган тақдирда узоқ ўтмишни, масалан қадимги Греция тарихини ёритиб беришда ана шундай асарлардан ҳам танқид ғалвиридан ўтказиб фойдаланилади. Гомер давридаги жамият тарихи Гомер дostonларидан ва қисман грек афсоналаридан олинган эпизодларни таҳлил қилиш асосида таърифлаб берилади, Бадиий ёдгорликларнинг асосий аҳамияти шундан иборатки, улар ўз замонидаги жамиятнинг ғоясини акс эттиради ва буни ўқувчиларнинг тушуниб олишларига, тарихий ҳодисалар ва арбобларнинг ёрқин бадиий образларини равшан тасаввур қилишларига ёрдам беради. Шу билан бирга ўқувчилар бадиий адабиётнинг жамият ҳаётидаги роли билан ҳам аниқ мисолларда танишадилар. Масалан, «Роланд ҳақида қўшиқ» номли асарда Карлнинг ўзи ва унинг жангчилари идеаллаштирилиб у олиб борган урушлар тарихи бузиб кўрсатилади. Шу билан бирга, бу асар рицарларнинг мардлиги, ўз сеньюрига содиқлиги, фидокорлиги билан, шунингдек ўрта асрлар адабиётининг ана шу тури билан таништиради. «Роланд ҳақида қўшиқ» шу адабиёт турининг энг яққол намунаси дир. Роланд уйдирма образ бўлсада ундаги ажойиб фазилятлар ўқувчиларга ижобий тарбиявий таъсир кўрсатади. Ўрта асрларда яратилган «Тулки ҳақида роман» дан шаҳарликларнинг феодалларга муносабатини, улар ўртасида кескинлашиб бораётган курашини ҳамда уни ёритишда ҳажвиядан қандай фойдаланилганлигини ўқувчилар тушуниб олади.

Қадимги дунё ва ўрта асрларда яратилган афсоналардан, қахрамонлик дostonлари ва бошқа адабий асарлардан тарих дарсларида фойдаланганда, ўқувчиларни бу асарларга танқидий кўз билан қарашга ўргатиб бориш керак. Шунингдек, уларга бу асарлар ўтмишдан қолган бадиий ёдгорликлар эканлигини, улардан ўша даврларда бўлиб ўтган воқеаларга оид баъзи маълумотлардан фойдаланиш ва қай тариха фойдаланиш мумкинлигини, бу асарларнинг қайси жойи уйдирма ва қайси жойларида реал воқелик акс этганини тушунтириш лозим.

Беллетристтик асарларга — тарихий романлар, тарихий темаларда ёзилган повестлар, ўрганиладиган давр ҳақидаги бадиий асарлар, ҳикоялар киради. Бу асарлар тарихий манбалар, мемуарлар ва ҳужжатлар, илмий текшириш ишлари ва монографияларни ўрганиш асосида ёзилган бўлиб, уларда ўтмиш воқеалари бадиий тасвирлар ва бадиий образлар орқали ифодаланади.

Беллетристика тарих фани учун ҳужжатли манба бўла олмасада, ўқувчиларга ўтмишни аниқ тушунтиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Тарихий роман ва повестларни ўқиш натижасида ўқувчиларда тарихга қизиқиш уйғонади.

Ўрганилаётган даврга доир адабий ёдгорликлар тарих дарсларида кўпинча дарс материални хулосалаш ва умумлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Беллетристика баён қилинаётган ўқув материални аниқлаштиришга ва баённи мароқли қилишга ёрдам беради.

Ўқитувчи бадиий адабиётни танлашда материалнинг таълим-тарбия жиҳатидан қиммати тарихий ҳодисаларнинг нақадар ҳаққоний реал ва илмий қилиб ёритилганлигини эътиборга олади.

Ўқитувчи тарих дарсларида фойдаланиш учун бадиий адабиётдан:

а) ўрта таълим ва ўрта махсус таълим тизими дастурида кўзда тутилган тарихий воқеаларнинг тасвирига;

б) тарихий арбоблар ва халқ оммаси вакилларининг образларини, халқ оммасининг родини кўрсатишга;

в) муҳим тарихий воқеалар бўлиб ўтган жойларни ва у ерларнинг аниқ шароитини тасвирлашга ва ш. к. ларга бағишланган асарларни танлайди.

Ўқитувчи ўз баёнида бадиий адабиётлардан фойдаланиш билан бирга ўқувчиларнинг синфда ва синфдан ташқари бадиий асарларни ўқишлари устидан доимий назорат олиб боради.

Бадиий адабиётнинг ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашдаги аҳамияти.

Бадиий адабиётнинг қиммати ўқувчи воқеликни адибнинг истеъдоди даражасида идрок этишга, уни кўзи билан кўришга, унинг шахси орқали, маънавий дунёси орқали тасаввур этишга, у олға сурган ўз амалий фаолиятида онгли равишда амал қилишга эришиши билан белгиланади.

Ўқувчи асарда тасвирланган тимсоллар галереяси ва бадиий воситаларни фақат кузатувчисига айланмаслиги, балки адиб олға сурган таълим-тарбиявий ғояни қандай натижага эришганлиги нуқтаи назаридан баҳолашга ўрганган тақдирдагина унинг моҳиятини тўлиқ, чуқур англаб етиши муқаррар.

Бадиий асарни тўғри танлай билиш ҳам асар ғоясини таълим-тарбиявий томондан чуқур ўзлаштиришнинг муҳим омилларидан бири бўлиб, уни танлашда маълум мезонларга асосланилади, яъни бадиий асарнинг юксак ғоявий-бадиий қиммати, адиб ижодида асарнинг характерли ўрни (асосан юқори синфларда): асарнинг яратилган ва ўрганилаётган давр учун аҳамияти (бу ҳам асосан юқори синфларда ҳисобга олинади); бадиий асарнинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи хусусияти; бадиий асарнинг ўқувчи ёшига мослиги, муносиблиги; бадиий асарнинг ўқувчи ёшига мослиги, муносиблиги; ўқувчида қизиқиш уйғотиши; ўқувчининг маънавий қизиқиши; талаби, эҳтиёжларига жавоб бера олиш даражасидан иборатдир.

Проза йўлида ёзилган асарлар ҳаётнинг кенг ва объектив манзарасини тасвирлаши, маънавий қадриятлар моҳиятини атрофлича очиб бериши, поэзияда бундай тасвирга кенг имконият йўқлиги, драматик асарларда эса воқелик ёзувчи нутқи орқали эмас, балки образларнинг ҳатти-ҳаракати, сўзлари орқали ифодаланиши билан фарқ қилади. Адабий турлар ўртасидаги бундай фарқланиш уларнинг тарбиявий имкониятлари жиҳатидан ҳам фарқланишига олиб келади. Мазкур жанрлардаги асарлар ўқувчига биринчидан, ўтмишнинг маданий мероси, бу мероснинг ранг-баранглиги, ўзбек халқининг такрорланмас истеъдод эгалари бўлган аждодлари ҳақида аниқ ва қизиқарли маълумот беради. Иккинчидан, ўқувчининг ўзлигини англаши учун бой маънавий озиқ беради. Учинчидан, ўзбек миллати, шарқ халқлари тарихи, дини, маданияти, урф-одатлари, анъаналари, удумлари ҳақида бадиий ифода воситалари асосида илмий, ҳаққоний, тарихий маълумотларни эгаллашга муваффақ бўлади. Тўртинчидан, шарқ халқлари, ўзбек халқи руҳий ҳолати, ахлоқ-одоб мезонларидан қаҳрамонлик, жасурлик, меҳнатсеварлик инсонпарварлик, меҳмоннавозлик, имон-эътиқод, севгида садоқат каби қадриятлар ҳақида атрофлича маълумот олишга муяссар бўлади. Масалан, қаҳрамонлик эпосларида туркий халқларга хос қаҳрамонлик, ватанпарварлик, жасурлик (“Широк”, “Тўмарис”), халқпарварлик, севгида садоқат (“Алпомиш”, “Тоҳир ва Зухра”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Фарход ва Ширин”), жангнома характеридаги дostonларда ўтмиш қаҳрамонлар, тарихий ва ҳаётий ҳақиқатнинг қуйланиши (“Шоҳнома”, “Жангномаи Жамшид”...), панднома характеридаги дostonларда кишининг кундалик ҳаётида амал қилиши лозим бўлган ҳулқ-атвор мезонлари диний ва дунёвий ахлоқ қонун-қоидалари (“Қутадғу билиг”, “Садди Искандарий”...), қиссаларда (“Бадоеъ-ул вақоеъ”, “Қиссаи Юсуф ва Зулайҳо”, “Қиссасул анбиё”, “Қиссаи Рабғузий” ва ҳ.к.) шарқ халқларининг турмуш тарзи, тарихига хос воқеалар тасвири кўпроқ ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам бу жанрларда яратилган адабиёт намуналари ўқувчига маънавий маданиятимизнинг тарихий бой қирралари ҳақида шарқ халқлари, шу жумладан ўзбек

халқининг ўтмиши, кадриятлари, ахлоқ-одоб мезонлари ҳақида атрофлича маълумот бериш имкониятига эга.

Юқори синф ўқувчиларининг бадиий адабиёт воситасида маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогика талабларидан бири, унинг тарбиявий таъсир кучидан фойдаланишда унга давр нуқтаи назаридан ёндашишдир.

Мумтоз адабиёт намуналари мазмунидаги чуқур фалсафийлик, фаросатлилик ўқувчини узоқ ўтмишга саёҳат қилдиради. Муаллифлар ўз даврларининг турмуш тарзларини, ҳаётий муаммоларини, фалсафий илдизларини бадиий ифодалашга, шу усулдан фойдаланган ҳолда халқнинг моддий ва маънавий ҳаётини бир оз бўлса-да, ташвишли масалалардан, безовта кечинмалардан йироқлаштиришга муваффақ бўлганлар. Мумтоз адабиёт намуналарининг катта қисми поэтик тарзда яратилган бўлиб, улар асосан ғазал, рубоий, фард, туюқ, тўртлик, қисса, ҳикоят, достон, қасида, мухаммаслардан иборат. Шунинг учун ўқувчидан нозик дид, кунт, теран фикр асосида уларни ўрганиш талаб этилади. Аҳли замон ўртасидаги инсонпарварлик, ширинсуханлик, кадр-қиммат, дўстлик ва биродарлик, Ватан ишқи, халқ фаровонлиги ва комил инсон масаласи мумтоз адиблар ижодидаги бош мавзу ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих дарсларида бадиий адабиётдан фойдаланишнинг мақсад.
2. Бадиий адабиётлар классификацияси.
3. Тарих дарсларида бадиий адабиётлар

10–Мавзу. Тарих дарсларида педагогик технологиялардан фойдаланиш

Режа:

1. Педагогик технология тушунчаси ва унинг аспектилари
2. Тарих дарсларида ўқувчига ёндашиш бўйича технологиялар
3. Танқидий фикрлаш методлари.
4. Ўқитишнинг интерактив методлар

1. Педагогик технология тушунчаси ва унинг аспектилари

Илмий техник тараққиёт XX аср охирига келиб фақатгина кўплаб ишлаб чиқариш соҳаларини технологиялаштиришга сабаб бўлиб қолмай, балки маданият соҳасига, гуманитар билимлар соҳаларига ҳам кириб келди. Бугунги кунда биз энди ахборот, тиббиёт технологиялари ҳақида гапирамиз, шу жумладан таълим соҳасида ҳам.

“Технология” тушунчаси техник тараққиёт сабабли юзага келди ва луғатлар талқини бўйича (techne санъат, ҳунар, фан; логос – тушунча, таълимот) материалларга ишлов бериш усуллари ва воситалари ҳақидаги билимлар тўплами демакдир. Технология шу билан бирга жараёни билиш санъатини ҳам ўз ичига олади. Технологик жараён ҳар доим зарур воситалар ва шароитлардан фойдаланиш билан операциялар маълум кетма-кетлигини кўзда тутди. Технология процессуал мазмунда “қандай қилиб, нимадан ва қайси воситалар билан бажариш керак?” деган саволга жавоб беради.

“Педагогик технология” тушунчаси ўқитиш назариясидан кейинги пайтларда янада кенгрок тарқалди.

XX асрнинг 20-йилларида “педагогик технология” термини биринчи бор педагогика бўйича асарларда тилга олинган. Шу вақтнинг ўзида яна бир бошқа –

“педагогик техника” термини ҳам тарқалди. У педагогик энциклопедияда 30-йилларда ўқув машғулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга қаратилган услублар ва воситалар сифатида ифодаланган. Педагогик технологияларга ўқув ва лаборатория ускуналари билан ишлаш, кўргазмали қўлланмалардан фойдаланиш маҳоратлари ҳам киритилган.

Ўтган асрнинг 40-50-йилларида, ўқитиш - ўқув жараёнларига техник воситаларни татбиқ этиш бошланганида, “таълим технологияси” термини пайдо бўлди, у кейинги йиллар давомида “педагогик технологияга” айлантирилди.

60-йиллар ўрталарида бу тушунчанинг мазмуни чет элларда педагогик нашрларда ва халқаро конференцияларда кенг муҳокама этилди, натижада ушбу соҳада турли мамлакатларда (АҚШ, Англия, Япония, Франция, Италия, Венгрия) уни талқин қилиш даражасига қараб икки йўналиши белгиланди.

Биринчи йўналиш тарафдорлари техник воситалар ва дастурлаштирилган ўқитиш воситаларини қўллаш зарурлигини таъкидладилар (technology in education).

Иккинчи йўналиш тарафдорлари эса ўқув жараёнини ташкил этиш самарадорлигини ошириш ва педагогик ғояларнинг техниканинг кескин ривожланишидан ортда қолишини йўқотиш муҳим деб ҳисобладилар. Шундай қилиб 1-йўналиш “ўқитишда техник воситалар” сифатида белгиланди, биз биров кейинроқ юзага келган 2-йўналиш “ўқитиш технологияси” ёки “ўқув жараёни технологияси” сифатида белгиланди.

70-йилларнинг бошларида турли хилдаги ўқув ускуналарини ва ўқув воситаларини модернизациялаштириш зарурлиги англаб етилди. Буларсиз ўқитишнинг сифатлилиги ва самарадорлигига эришиб бўлмас эди.

60-йиллар ўрталари ва 70-йилларнинг бошларида АҚШ, Англия, Япония, Италия каби юксак ривожланган давлатларда педагогик технологиялар масалалари билан шуғулланувчи журналлар нашр этилар эди, кейинчалик бу муаммо билан ихтисослаштирилган ташкилотлар ва марказлар шуғуллана бошлайди.

Педагогик технология деб одатда мақсади таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш, таълимда кўзланган натижаларга эришиш бўлган чет эл педагогикасининг йўналишига айтилади (М. Кларин, 1989) миллий педагогик адабиётларда бундай ҳолларда ўқитишнинг дидактикаси ёки методикаси ҳақида гапирадилар, бироқ “технология” термини ҳозирги кунда жуда кенг тарқалган.

“Педагогик технология” сўз бирлиги – бу инглизча “*an educational technology*” – “таълим технологияси” иборасининг аниқ бўлмаган таржимасидир. “Педагогик технология” тушунчаси охириги пайтларда ўқитиш назариясида янада кенгрок тарқалиб келмоқда. Айнан ана шу мазмунда “технология” термини ва унинг “ўқитиш технологияси”, “таълим технологияси”, “таълимда технология” шакллари педагогик адабиётларда фойдаланила бошланди ва муалифлар таълим-технологик жараёнининг тузилиши ва ташкил этувчиларини қандай тасаввур этишларига қараб кўплаб ифодаларга эга бўлдилар (уч юздан ортик).

“Педагогик технология” термини биринчи бор педагогика бўйича ишларда - XX асрнинг 20-йилларида тилга олинган. Ҳозирги кунда педагогик технология тушунчасини турлича ифодалаш мумкин:

1. Технология – бу бирон-бир ишда, маҳоратда, санъатда қўлланиладиган услублар тўпламидир (талқинли луғат).

2. Педагогик технология – бу ўқув жараёнини амалга ошириш мазмунли техникасидир (В.П. Беспалько).

3. Педагогик технология – бу ўқитишда режалаштирилган натижаларга эришиш жараёнини тасвирлашдир (И.П. Волков).

4. Педагогик технология – бу ўқитиш, тарбиявий воситалар, шакллари, методлари, усул, услубларининг махсус тўплами ва тузилишини белгиловчи психологик-педагогик кўрсатмалар йиғиндиси, у педагогик жараённинг ташкилий методик қуроли демакдир (Б.Т. Лихачев).

5. Педагогик технология – бу таълим шакллари оптималлаштириш масаласини қўювчи, техник ва инсоний имкониятларни ва уларнинг ўзаро муносабатларини ҳисобга олиб ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, қўллаш ва белгилашга системали ёндашишдир (ЮНЕСКО).

6. Технология – бу санъат, маҳорат, моҳирлик, ишлаб чиқиш методлари тўплами, ҳолатини ўзгартиришдир (В.М. Шепель).

7. Ўқитиш технологияси - бу ўқувчилар ва ўқитувчилар учун сўзсиз қулай шароитлар яратиб бериш билан ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва олиб бориш бўйича ҳар томонлама ўйлаб чиқилган ҳамкорликдаги педагогик фаолият моделидир (В.М.Монахов).

8. Педагогик технология – бу педагогикада фикрлашнинг системали усулидир (Т.Сакамото).

9. Педагогик технология – ўқув жараёнининг ташкилий шакли, методлари, мазмунини ўзгартирувчи унинг ривожланиш янги системасидир (Э. Бистереки ва Ж.Целлер).

10. Педагогик технология педагогик мақсадларга эришиш учун фойдаланиладиган ҳамма шахсий, инструментал ва методологик воситаларни системали тўплами ва ишлатилиш тартибини билдиради (М.В.Кларин).

11. Педагогик технология – бу таълим мақсадига эришишга қаратилган ўқитувчи ва ўқувчининг фаолиятини системали, коцептуал, қоидали, объективлаштирилган, инвариант тасвирлашдир (Ф.А.Фрадкин).

12. Педагогик технология билимларни эгаллашда режалаштириш, бошқариш ва таъминлашни таҳлил қилиш учун фаолиятни ташкил этиш усулини, одамлар, ғоялар, воситаларни ўз ичига олувчи комплекс интеграл жараён демакдир (Педагогик коммуникациялар ва технологиялар бўйича АҚШ ассоциацияси).

Барча халқларда ҳамма вақт яхши тайёрланган мутахассислар, ўз ишининг усталари ҳурмат қилинган, маҳорат билан моҳирона ўқитиш ҳам юксак баҳоланган.

Педагогика фани тарихида ўқитиш ва кадрлар тайёрлашнинг янада мукамал методларини ва усулларини излаш доимий давом этиб келган.

Ўқитиш – бу унинг жамият тараққиёти учун самараси педагогнинг фаолияти яқунланиши билан дархол кўринмаса ҳам ҳар қандай бошқа фаолият каби ишлаб чиқариш фаолиятидир.

Жамият тарихида иқтисодий даврлар фақатгина нималар ишлаб чиқарилиши, ким томонидан қанча ишлаб чиқарилиши, меҳнатнинг қайси воситалари билан ишлаб чиқарилиши билангина фарқ қилмайди.

Ана шу нуқтаи назардан биз ижтимоий тарихда мавжуд бўлган “педагогик даврларни” кўриб чиқамиз:

I. Индивидуал педагог, қўл билан ишлайдиган педагогнинг педагогик фаолияти даври (қадимги даврлардан бошлаб XVII асргача);

II. Ўқув китоби даври (XVII асрдан ҳозирги давргача);

III. Аудиовизуал воситалар даври (XX асрнинг 50-йиллари).

IV. Ўқитишни бошқаришни автоматлаштириш оддий воситалари даври (XX асрнинг 70-йиллари).

V. Замонавий ҳисоблаш машиналари асосида таълимни бошқаришни автоматлаштиришда адаптив воситалар даври (XX аср охири компьютерни ўқитиш).

“Педагогик технология” тушунчаси учта аспектлар билан тақдим этилиши мумкин:

1) Илмий педагогик технология - ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва методларини ўрганувчи ва ишлаб чиқувчи, педагогик жараёнларни лойиҳалаштирувчи педагогик фаннинг бир қисмидир.

2) процессуал-таърифий: жараённи тасвирлаш ўқитишнинг кўзда тутилган натижаларига эришиш учун воситалар ва мақсад, методлар тўплами.

3) процессуал-амалий: технологик жараённи амалга оширилиши, ҳамма шахсий, инструментал ва методологик педагогик воситаларнинг ишга солиниши.

Шундай қилиб, педагогик технология ўқитишнинг энг самарали йўлларини изловчи фан сифатида ҳам, ўқитишда қўлланиладиган усуллар, принциплар ва бошқарувлар системаси сифатида ҳам, ўқитиш ҳақиқий жараёни сифатида ҳам иштирок этади.

2 Тарих дарсларида ўқувчига ёндошиш бўйича технологиялар

1) Авторитар технологиялар, бунда педагог ўқув-тарбиявий жараённинг якка субъекти ҳисобланади, ўқувчи эса фақатгина “объект”, бирор-бир қисмдек бўлади. Улар мактаб ҳаётини қатъий ташкил этилиши, ўқувчиларнинг ташаббуси ва мустақиллигига йўл қўймаслик, талаб ва мажбурлаш қўлланилиши билан ажралиб туради.

2) Дидактоцентриқ технологиялар ҳам бола шахсига эътиборсизлик юқори даражаси билан ажралиб туради, уларда ҳам ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида субъект-объектлик муносабатларлар ҳукм суради, ўқитиш таълимдан устун қўйилади ва шахсни шакллантириш энг асосий омиллари дидактик воситалар ҳисобланади.

3) Шахсга йўналтирилган технологиялар бутун мактаб, ўрта махсус таълим тизими марказига бола шахсини, унинг ривожланиши учун қулай, келишмовчиликларсиз ва хавфсиз шароитларни таъминлаш, унинг табиий имкониятларини амалга оширишни кўяди. Бу технологияда бола шахси фақатгина объект эмас, балки муҳим субъект ҳамдир: у бирор-бир ноаниқ мақсадга эришиш воситаси эмас, балки таълим тизими мақсади ҳисобланади (авторитар ва дидактоцентриқ технологияларида бўлганидек). Бундай технологияларни яна антропоцентриқ деб ҳам атайдилар.

Шундай қилиб, шахсга-йўналтирилган технологиялар антропоцентриқлиги, инсонпарварлиги ва психотерапевтик йўналганлиги билан ифодаланади ва боланинг ҳар томонлама, эркин ва ижодий ривожланиши мақсад қилиб олади.

Шахсга-йўналтирилган технологиялар доирасида инсонпарварлик (шахсий технологиялар, ҳамкорлик технологиялари ва эркин тарбиялаш технологиялари мустақил йўналганлиги билан ажралиб туради.

4) Инсонпарварлик-шахсий технологиялар__биринчи навбатда ўзининг инсонпарварлик моҳияти, шахсни қўллашга психотерапевтик йўналганлиги, унга ёрдам кўрсатиши билан ажралиб туради. Улар болага ҳар томонлама ҳурмат ва муҳаббатни, мажбурлашни рад этиб унинг ижодий кудратига ишончни тарғиб қилади.

5) Ҳамкорлик технологияси, ўқитувчи ва бола ўртасидаги объект-субъектив муносабатларда демократиклик, тенгликни, ҳамкорликни амалга оширади. Ўқитувчи ва ўқувчи биргаликда мақсад, мазмунни ишлаб чиқадилар, ҳамкорлик ва биргаликда ижод ҳолатида бўлиб баҳо берадилар.

6) Эркин тарбия технологиялар боланинг ҳаётий фаолияти доирасида кўпми озми танлаши ва мустақиллиги эркинлиги беришга эътиборни қаратади. Танловни амалга ошириб бола натижаларга ташқи таъсир остида эмас, балки ички туйғулари орқали боради, у субъект нуқтаи назарини энг яхши услуб билан амалга оширади.

2. Танқидий фикрлашнинг фаол методлари.

Танқидий фикрлашни ўстиришга хизмат қиладиган методлар “Демократик таълим учун” консорциуми томонидан амалга ошириладиган “Танқидий фикрлаш учун ўқиш ва ёзиш” лойиҳаси доирасида ишлаб чиқилган.

Танқидий фикрлашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: Танқидий фикрлаш нима?

Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён. У фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни қамраб олади. Фикрлаш контекстдан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас. Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас.

Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайдилар.

Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикрлашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мультимедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг асосий натижалари:

1. Самарали ва мутгасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни ўзлаштириш, синтезлаш ва уларни тўла эгаллаш фаоллиги ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985).

2. Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривожлантиришнинг турли туман стратегияларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бундай стратегия ўрганиш жараёнини янада онгилаштиради (Палинскар ва Браун, 1989).

3. Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан янги билимларни қўллаш имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади (Ресник, 1987).

4. Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустақамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради (Рос, 1990).

5. Танқидий фикрлаш ва ўрганиш ғоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва қадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш “яккаю ягона тўғри жавоб”ни қабул қиладиган менталитет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яратиш

Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқарилган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугалланган йўл ҳам йўқ.

Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув шароитлари тўплами мавжуд. Унинг учун:

танқидий фикрлаш тажрибасини эгаллаши учун вақт ва имконият бериш;

талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;

турли-туман ғоя ва фикрларни қабул қилиш;

талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш;

талабаларни кулгига қолмасликка ишонтириш керак;

ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишга қодир эканлигига ўзларида ишонч хиссини уйғотиш;

танқидий фикрлашнинг юзага келишини қадрлаш лозим.

Шу муносабат билан талабалар:

ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда ғояларининг қадрини тушуниш;

ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;

турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;

ўз хукмларини шакллантиришга ҳамда ундан қайтишга тайёр туриши лозим.

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади. Пирсон, Хансен, Гордон (1979) лар таъкидлашадики, ўз фикрларини ижод қилиш гўё аввалги ғоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;

ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;

ўз ғояларини ифодалай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола билиш;

фикрларни муайян ғоялар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз ғояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун руҳсат олишлари лозим. Талабалар йўл қўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар. Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакам мақсад бўлган дўстона ҳамда самарали шароитда берилади.

Ранг-баранглик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва ғоялар пайдо бўлади. Ранг-баранг фикр ва ғоялар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб мавжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғланган. Одатда, талабалар сусткаш тингловчилар бўлишади, чунки уларда ўқитувчи билимли ёки матнда унинг бу билимлари акс этган, шу туфайли уларнинг билимлари ўқитувчи масъул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидаги талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват этиш каби педагогик ёндашув уларнинг фаоллигини ўстиради. Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик. Эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида қўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида “аҳмоқона ғоялар” ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи буни ўқув жараёнининг табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим. Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни ғоялар кадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлигига ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш. Танқидий фикрлашнинг омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашидир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган ҳолда чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтардилар. Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қилдилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилик. Фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танқидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онгига

сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан холи бўлиши лозим. Бу эса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, катта ҳисса бўлиб ҳисобланишини тан олишлари керак.

Ўзаро фикр олишув. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишувини кўзда тутди. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади. Ўзаро фикр олишишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- ўзига ишонч ҳосил қилиш;
- ишда фаол иштирок этиш;
- ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишиш;
- ўзгалар фикрини тинглай олиш.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг 4 типини фарқлайдилар:

Яхлитлигича идрок этиш. Мавзу ёки фан тўғрисида умумий билим берадиган идрокнинг шаклидир.

Изоҳли идрок этиш. Бу Блум изоҳлари даражасига айландир. Идрокнинг бу типиди талаба ғоя ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритади, унинг моҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ғоя ва ахборотларни ҳатто ташқи жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бирлаштиради.

Шахсий идрок этиш. Талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимлар тузилмасини янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни акс эттиради.

Танқидий идрок этиш. Мазмунни бир томонга қўйиб, уни таҳлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим вазифаларни ечиш имкониятини беради:

- талабаларга мақсадларини англаб олишга ёрдам беради;
- машғулотларда фаоллигини таъминлайди;
- самарали мунозарага чорлайди;
- талабаларнинг ўзлари саволлар тузиши ва уни савол тарзида бера олиши учун ёрдам беради;
- талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишга ёрдам беради;
- талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини қўллаб-қувватлайди;

ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат қайфиятини яратади;
талабаларда персонажларга бўладиган изтиробини ўстиришга ёрдам беради;
талабалар кадрланадиган фикрлашга шароит яратади;
Ўзгаришлар содир бўлишига сабаб сифатида хизмат қилади
талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар билдирилади.

3. Ўқитишнинг интерактив методлари

“Ақлий ҳужум”

Шундай қилиб, “ақлий ҳужум” қоидаларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- олға сурилган ғоялар баҳоланмайди ва танқид остига олинмайди;
- иш сифатига эмас, сонига қаратилади, ғоялар қанча кўп бўлса шунча яхши;
- исталган ғояларни мумкин қадар кенгайтириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилинади;
- муаммо ечимидан узоқ ғоялар ҳам қўллаб-қувватланади;
- барча ғоялар ёки уларнинг асосий мағзи (фаразлари) қайд этиш йўли билан ёзиб олинади;
- “ҳужум”ни ўтказиш вақти аниқланади ва унга риоя қилиниши шарт;
- бериладиган саволларга қисқача (асосланмаган) жавоблар бериш кўзда тутилиши керак.

Мунозара – Бу метод ёрдамида ўқувчиларга муайян муаммо бўйича тўлиқ ахборотлар етказилади, мунозара учун танланган мавзунини ўқувчилар аёвсиз “штурм” қиладилар ва пировард натижада муаммога тегишли маълумотларни атрофлича ўрганадилар

Мунозарани ўтказиш методикаси.

1. Мунозара олиб борувчи - бошловчи (ўқитувчи, журналист, бошлиқ ва ҳоказо) мавзунини олдиндан танлайди ва иштирокчиларни таклиф этади.

2. Бошловчи иштирокчиларга “ақлий ҳужум” топширигини беради ва унинг қоидаларини тушунтиради:

- “ҳужум”дан мақсад - муаммо ечимига оид вариантларни мумкин қадар кўпроқ таклиф этиш;
- ўз ақл-идрокингишни марказлаштиришга ҳаракат қилинг ва диққатни муаммо ечимига қаратган ҳолда фикрлар билдириг. Билдирилган ғоялар умумий фикрга зид бўлсада, ҳеч бири рад этилмайди;
- бошқа иштирокчилар ғояларини ҳам ривожлантиринг;
- таклиф этилганларни баҳолашга уринманг, бу иш билан сиз кейинроқ шуғулланасиз.

3. Бошловчи котибинини тайинлайди ва у юзага келган барча ғояларни ёзиб боради. Муҳокама вақтида сўзга чиқувчилар тартиби ўрнатилади, мунозарага барча иштирокчилар жалб этилади ва уларга ўз фикрларини ифодалаш учун имкониятлар берилди. Агар бирор бир киши томонидан “ақлий ҳужум”ни ўтказиш қоидалари бузилса, бошловчи зудлик билан муҳокамага аралашади. Биринчи босқич янги ғоялар пайдо бўлгунча давом этаверади.

4. Бошловчи иштирокчиларнинг танқидий тафаккури “чархланиши” учун қисқача танаффус эълон қилади. Кейин иккинчи босқич бошланади. “Ақлий ҳужум” иштирокчилари гуруҳланади ва биринчи босқичда билдирган ғояларини мустаҳкамлайдилар. ғоялар гуруҳ бўйича бирлаштирилиб, муаллифлар уларни таҳлил қилишга киришдилар ва натижада ўртага қўйилган муаммонинг ечимига тегишли бўлган фикрларгина ажратиб олинади.

Бошловчи мунозарага яқун ясайди.

“Ўз ўрнингни топ”

Агар синфда у ёки бу мавзу бўйича тортишувлар вужудга келса бу метод ёрдамида муаммонинг ечимини топиш мумкин. Ундан кўпинча дарснинг кириш қисмида фойдаланишади ва ўтилаётган мавзунинг ўрганишга турли хил ёндашувлар мавжудлиги намойиш этилади. Бу бир томондан. Иккинчидан, ўқувчиларга ўз фикрини баён қилишга, мулоқот кўникмаларини қайтадан тузатишга имкониятлар мавжуд бўлади. Учинчидан, дарс сўнгида ўқитувчи томонидан мавзунинг ўзлаштириш даражасини баҳолаш аниқ амалга оширилади.

1. Синфнинг қарама-қарши бурчакларига иккита плакат осилди. Уларнинг бирига “розиман”, бошқасига “рози эмасман” деган сўзлар ёзилиши керак. Плакатларда баъзи бир мавзуга оид саволлар бўйича билдирилган қарама-қарши фикрлар ҳам ёзилиши мумкин. Масалан: “анжир гуллайди ва мева тугади”, ёки “анжир гулламаздан мева тугади”.

2. Дарсни ташкил этиш қоидалари муҳокама қилинади.

3. қаралаётган муаммо юзасидан ўз фикрларига мос келадиган плакат ёнига бориш зарурлиги ўқувчиларга таълим этилди.

4. Бўлинган ўқувчилардан ўз қаршиларини асослаш сўралади. Бу пайтда бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиш рухсат этилади ва шу тариқа синф ўқувчиларининг ҳаммаси жалб этилди.

5. Муаммо бўйича фикрлар билдирилгач, ўқувчилар ичида мунозара давомида ўз нуқтаи назарини ўзгартирганлар ва бошқа гуруҳга ўтувчилар бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда улар ўз ўрнини ўзгартириш сабабларини асослаши керак бўлади.

6. Иштирокчилардан оппонентлари ичида муаммо юзасидан энг ишончли фикр айтган ўқувчиларни аниқлаш сўралади. “Кичик гуруҳларда ишлаш” - Кичик гуруҳларда ишлаш ўқувчиларнинг дарсда фаоллигини таъминлайди, ҳар бири учун мунозарада қатнашиш ҳуқуқини беради, бир-биридан синфда ўрганишга имкони туғилди, бошқалар фикрини қадрлашга ўргатади.

“Меню” - Яқка тартидда ёки кичик гуруҳлар билан иш олиб боришни хоҳлаган ижодкор ўқитувчига “Меню” методидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда кичик гуруҳ (ўқувчи) га аниқ топшириқ берилади.

ҳар бир гуруҳ топшириқ олади ва 3 минут давомида муҳокама қилишади, сўнгра ҳар гуруҳлардан биттадан вакил ўқитувчи столига келишади ва тайёр “Меню”ни олиб қайтишади. Бу узун қирқилган қоғозлар - “Тиллар” бўлиб, уларда хилма-хил ҳуқуқ нормалари баён қилинган бўлади. Гуруҳ вакили тиллардан танлаб олади ва ўз гуруҳига олиб келади, кейин бошқа ўқувчи шу ишни бажаради ва зарурий материаллар йиғилгунча бу ҳолат давом этади. 10 минут давомида топшириқ муҳокама қилинади ва расмийлаштирилади. Бу жадвал кўлда тайёрланиши ҳам мумкин ёки жавоблар оғзаки оғзаки ҳам бўлиши мумкин. Бошқа гуруҳ вакиллари саволлар беришади, ўқитувчи эса гуруҳ ишларини, сардор фаолиятини баҳолаб беради.

“Кичик гуруҳларда босма материаллар билан ишлаш”- Кичик гуруҳларда ишлашнинг яна бир самарали методи - бу нашр қилинган материаллар билан ишлаш ҳисобланади. ўқувчиларнинг зарурий ахборотларни излаб топишлари учун, назарий билимларни мустаҳкамлаш ёки таснифлашлари учун, назарий материалларни чуқур англаб олишлари учун бу методдан фойдаланиш яхши самара беради. Синф 4-5 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлинади. Гуруҳ бир хил ёки турлича мазмундаги топшириқлар, газеталар, журналлар, фотоальбомлар, бюллетенлар олишади.

Зарурий материаллар: А - I Форматли оқ қоғоз, қайчи, елим.

Топшириқлар:

Ўқувчилар 5 гуруҳга бўлинишади ва ҳар бир гуруҳга тегишли топширик берилади.

1-гуруҳга топширик: "Маънавият – кишиларнинг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи" деган таърифнинг мазмунини изоҳланг.

2-гуруҳга топширик: "Маънавият деганда, авваламбор, одамни руҳан покланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан", деган фикрнинг мазмунини изоҳланг.

3-гуруҳга топширик: "Ҳозирги замондаги энг катта хавф – инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар ҳамма нарсани ҳал қилади", деган сўзларнинг мазмун-моҳиятини изоҳлаб беринг.

4-гуруҳга топширик: Индивидуал онг, ижтимоий онг, ижтимоий психологиянинг мазмунини тушунтириб беринг.

5-гуруҳга топширик: "Мафкура" тушунчасининг моҳиятини тушунтириб беринг.

Ҳар бир гуруҳ ўзига берилган топширикни бажариб бўлганидан сўнг, уларнинг ҳар бири ўз жавобларини бутун аудиторияга ҳавола қилишади. Бунда топширикни аниқ ва тўғри ечган, фаоллик кўрсатган гуруҳни ва алоҳида фаол ўқувчиларни рағбатлантириш мақсадга мувофиқ.

Бу методни қўллаш давомида ўқувчилардан барча материаллар йиғиб олинади, аксинча ўқувчилар газеталардаги бошқа қизиқарли мақолаларни ўқишга киришиб кетадилар ва сардорлар фикрларига кулоқ солмайдилар. Ўқувчилардан эҳтиёт бўлиб ишлаш талаб этилади, ортиқча қоғоз қирқиш, елимлаш, синфни ифлослантиришга йўл қўйилмайди.

“ Дебатлар ” Дебатлар асосида дарсларни ташкил этишдан кўзда тутилган асосий мақсад муаммонинг ечимини топишда ўқувчи ўзгаларни ўз ёндашувининг тўғрилигига ишонтиришдир. Ўз фикрини аниқ ва мантиқий баён этиш, бунинг учун эса ишонарли далиллар ва хулосалар топиш кўникмаларини шакллантиришда дебатлар ўтказиш самарали метод ҳисобланади.

Улар ўқувчиларда ижтимоий фикрни ўзгартиришга таъсир этиш қобилияти мавжудлигига ишонч туйғуларини ривожлантиради.

Методик тавсиялар: Дебатлар мавзусини англаб етишлари учун ўқувчиларга шароит туғдирилади. Бунинг учун эса мавзунинг *резолуция* шаклида ифодалаш керак бўлади. Маълумки, резолуция ҳар доим мавжуд ҳолатни ўзгартиришни талаб этади. Мисол учун, *“қабул қилинган: АҚШ Олий суди олий жазонинг ноконституциявийлигини тан олди”*.

Машғулотга маҳаллий мутахассислардан (олим, врач, муҳандис, ижтимоий арбоб ва бошқа) бири таклиф этилади.

Дебатда қатнашиш учун иқтидорли ўқувчилар танланади ва улар икки гуруҳга ажратилади: резолуцияни қўллаб-қувватлайдиган ва уларга қарши чиқувчи иштирокчилар дебатларни ўтказиш қоидасини чуқур ўзлаштирган бўлишлари керак. Гуруҳ сардори регламентга риоя қилишни кузатувчи - ёрдамчини тайинлайди.

“Конструктив аргументлар” (3-5та ҳолатга асосланган; мантиқий ифодаланган ва далилий материаллар билан мустаҳкамланган аргументлар тайёрлаш учун ўқувчиларга етарлича вақт берилади. Уларга муаммонинг кўламини англаш ва баҳсда ўз фикрини сақлаб қолишлари учун аниқ, мантиқий аргументлар тайёрлашда ўқитувчи ёрдам бериши керак. Шу билан биргаликда ўқувчилар қарши томон билдирган фикрларни

қандай бўлиши мумкинлигини тахмин қилишлари ва олдиндан бу фикрларни инкор этишга ҳам тайёргарлик кўришлари лозим.

Баҳслашув натижасида ўқувчилар нималарни қўлга киритиш мумкинлигини тушуниб етсагина дарс самараси тўғрисида гапириш мумкин.

Ўқувчиларни шундай далил-исбот топиш кўникмаларини эгаллашга ўргатиш керакки, натижада билдирилган фикрни қарши томоннинг муҳокама қилишига ўрин қолмасин. Шундагина ўқувчилар тенгдошларининг қарашларини ҳурмат қилишга ёки хусусий тасаввурларини синфдошининг фикри олдида ожиз эканлигини тан олишга ўрганади, энг асосийси, уларда эркин фикр юритиш кўникмалари шакллана боради.

Дебатларни ўтказиш тартиби:

1.Ўқитувчи ва дебат иштирокчилари синфдан жой олишади. қулай бўлиши учун резолюцияни қўллаб-қувватлайдиганлар ўқитувчининг ўнг томонига, қаршилар эса чап томонига жойлашишгани маъқул.

2.Ўқитувчи қисқача муҳокама мавзусини ва иккала резолюция вариантларини баён қилади, сўзга чиқувчилар учун вақтни белгилайди.

3.Ўқитуви дастлаб резолюцияни қўллайдиганларнинг биринчисига сўз беради ва ундан конструктив аргументларни баён қилиш сўралади. Иложи бўлса сўзга чиқувчилар тартибини ҳар бир гуруҳ аъзолари учун олдиндан белгилаш керак. Ўқитувчининг ёрдамчиси гапирувчи учун ажратилган вақтнинг тугаганлигини эслатиб туради.

4.Ўқитувчи резолюцияни қўллайдиган гуруҳ ўқувчиларини биринчисига сўз беради ва у ўз фикрини етарлича аргументлар ёрдамида асослаб беради.

5.Ўқитувчи биринчи гуруҳнинг иккинчи рақамли ўқувчисига сўз беради, сўнгра иккинчи гуруҳнинг иккинчи рақамли ўқувчиси ўз фикрларини резолюция бўйича баён қилади. Шу ҳолат барча дебат иштирокчилари навбатма-навбат чиқиш қилгунларига қадар давом этади.

6.Кейинги босқичда ҳар бир иштирокчига қарши томоннинг далилларини инкор этиб ташлашга ва улар танқидига жавоб бериш- га имконият туғдирилади.

7. Масала талашиб давомида янги аргументларни келтириш мумкин эмас. Баҳсни ҳар доим резолюцияга қарши томон вакиллари бошлашади.

8. Ўқувчилар бу босқичда резолюцияга нисбатан у ёки бу мавқени эгаллаш сабабларини баён қилишади. ўқитувчи бу сабабларни синф доскасига ёзиб бориши ҳам мумкин. ўқувчилар бу сабабларга тегишли саволларга жавоб беришлари ҳам мумкин, бироқ ўз мавқеининг тўғрилигини оқлашга киришиб кетмасликлари керак.

9. Иштирокчилар шундай аргументларни кўрсатиш керакки, биринчидан уларнинг қарашлари муаммо ечимига зид ҳам бўлиши мумкин, иккинчидан, барчани ўйлашга мажбур этсин, учинчидан, ҳайратда қоларли даражада ифодаланиши лозим.

10. Дебат дарс сўнгида ўқувчилар қарши томон қабул қилган резолюциянинг жорий этилиши оқибатларини баҳолашиши керак. Шунингдек, ҳар икки томондан ўртага ташланган қарашларни ҳаётга тадбиқ этиш жамият учун қанчалик фойдали ёки зарарли эканлиги ҳам муҳокама қилиниши мумкин.

“Танқидий фикрлаш” - ВАЗИФАСИ. Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро ўз олдида турган муаммоларни оқилона ечиш қобилиятига эга бўлиши керак. Шу боисдан ўқувчиларни дарсларда кўпроқ баҳсли тортишувларга сабаб бўладиган муаммолар ечимини топишга жалб этиш лозим.

Баҳсли саволларни ечиш жараёнида ўқувчиларда тинглаш, мулоқат олиб бориш, турлича фикрларни таққослаш, бошқа киши тақдирига бефарқ қарамаслик каби хислатлар шакллана боради, масалаларни ечиш ва тегишли ҳукм чиқариш, аналитик

фикрлаш қобилиятлари ривожланади, маълум кетма-кетликда тафаккур юргизиш, тўғри ечимларни топиш малакалари ўзлаштирилади.

Ўтказиш усули. Мунозарали саволларни аналитик-синтетик таҳлил қилиш ва объектив фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш учун талайгина методика мавжуд. Рўй бераётган воқеликни танқидий фикрлаш асосида баҳолаш қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

1.Ўқувчининг ўз фикрини эркин ифодалаши.

Ўқувчига ечимини топиш учун таклиф этилган муаммо бўйича ўз ўрнини аниқлаб олиши учун имкон бериледи. Мисол учун, Тошкентда 16 февраль воқеалари нима учун содир бўлганлиги тўғрисида. Муаммога ўқувчидан жавоб олиш учун қатор саволлар билан мурожаат қилиш мумкин: Сенинг фикринг қандай? Бу ҳақда сен нималарни ўйлайсан? ва бошқа.

2.Ўз фикрини ойдинлаштириш.

Ўқувчиларнинг билдирган фикрларини янада аниқлаштириш мақсадида уларга қўшимча тарзда қуйидаги саволлар бериледи: Бу билан нима демоқчисан? Ўз фикрингни тушунтира оласанми? Бу нима дегани?

3.Ўқувчиларнинг фикрларини асосланганлигини текшириш.

Бу ерда қуйидагича саволларнинг берилиши ўринлидир: Нима учун сен айнан шундай деб ўйлайсан? Сенинг мавқеингни тасдиқловчи қандай асослар бор? Нима учун сенда шундай таассурот туғилди? қандай аргументларни билдирган фикринг фойдасига келтирасан? Сенинг фикрингни нима исботлайди? ва ҳоказо.

4.Бошқалар фикрини ўрганиш.

Инсон ўз фикрининг ожизлигини ҳар доим ҳам тан олавермайди ва суҳбатдошининг фикрига ҳурмат ва эҳтиром билан қаравермайди. Айниқса бу ҳолатни кўпроқ ўсмирларда кузатиш мумкин. Шубҳасиз, кўп ҳолларда бунинг аксини ҳам кўриш мумкин. Шу билан биргаликда қатор мураккаб муаммоларнинг ечимини топишда ўзгалар фикрини эшитиш ва тинглаш кўникмаси жуда асқотади. Бу кўникмани ўқувчиларда шакллантиришни хоҳласангиз, марҳамат, қуйидаги саволлар билан мурожаат қилинг: ўз фикрингизга муқобил бўлган ҳолатни баён қила оласизми? Бу ҳақда бошқалар нима дейин мумкин? Танқидга учрашингиз мумкинми?

5.Ўз ҳолатини ва ўзгалар фикрини таҳлил этиш.

Бу ҳақда нафақат ўсмирлар, балки катталар ҳам кўпинча ўйлашмайдилар. ўқувчи хусусий фикри билан тўғри келмайдиган фикрларни ҳам ўзаро таққослаш, илмий асосланган ҳолатни аниқлаш учун фикрлар қарама-қаршилигини таҳлил этиши керак. Шу мақсад учун қуйидаги саволлар асқотиши мумкин: ўз фикринг ожизлиги нимада? қарши томоннинг далил-исботи нима учун кучли ёки нима учун кучсиз? қандай фикрлар сизнинг мавқеингизни мустаҳкамлайди ёки уни кучсизлантиради?

Ўрганилаётган муаммо бўйича ҳар иккала фикрларнинг мантиқий оқибатларини ўрганиш учун саволлар: агар сизнинг ғоянгиз қабул қилинса, нималар рўй бериши мумкин? Бу жамиятга қандай таъсир кўрсатади? Унинг натижаси келажакка фойда берадими?

6. Муаммо бўйича ечим қабул қилиш.

Бу “танқидий фикрлаш” методининг сўнги босқичи ҳисобланиб, ўқувчилар томонидан билдирилган турлича фикрлар қайтадан баҳоланади ва мутаносиблик аниқланади. Бунинг учун: қайси натижа энг қулай ва ишончли? Кимнинг чиқиши мақсадга мувофиқ бўлди? Сиз баҳсга қандай нуқта қўйган бўлардингиз? ва ҳоказо.

Бу методлардан дидактик жараённинг қайси босқичида фойдаланиш керак? Шубҳасиз, мавжудлик алгоритмида (МА) - ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишда - мустақил ўз-ўзини (синфдошин) ўқитишда, яқка тартибда, кичик

“ФСИ”

Янги мавзуни мустаҳкамлаш учун ўқувчиларнинг ўз шахсий фикрларини асослаб беришлари, яъни “ФСИ” технологияси таклиф қилинади. Бунинг учун ҳар бир гуруҳга учтадан қоғоз варақлари берилади. Уларнинг бирининг ўнг ёки чап бурчагига Ф, иккинчисига С, учинчисига И ҳарфлари ёзилган бўлади. Бунда:

Ф - ўз фикрингни баён қил;

С - нима учун шундай фикрда эканлигинга бирон-бир сабаб келтир;

И - мисол билан келтирилган сабабни *изоҳла* деган маънони билдиради.

Масалан:

Ф ФИКР	<i>Ҳар бир киши ўз ҳатти-ҳаракати учун шахсан жавобгардир.</i>
С САБАБ	<i>Бу фикрни шунинг учун келтирдимки, мен бир киши қилган иш учун бир неча кишини жазоланганига гувоҳ бўлганман (Мисоллар ёки вазият тушунтириб берилиши мумкин).</i>
И ИЗОҲ	<i>Жавобгар киши жазоланса адолат галаба қилади.</i>

Асосий тушунчалар

Педагогиканинг назарий вазифаси - илғор ва янги педагогик тажрибаларни ўрганиш.

Педагогиканинг технологик вазифаси — *диагностик* сатҳ - педагогик ҳодисалар ҳолатини аниқлаш; *башиорат қилиш* сатҳи - педагогик фаолиятни экспериментал тадқиқ қилиш ва шу асосда педагогик воқеликни яратиш моделларини ўрнатиш; *лойиҳа* сатҳи - педагогик фаолиятнинг назарий концепцияси, унинг мазмуни ва характери асосида уларга мувофиқ методик материаллар (ўқув режа, дастур, дарслик ва ўқув кўлланмаси, педагогик тавсияномалар) ишлаб чиқиш; *яратувчилик* сатҳи - педагогик фан ютуқларини такомиллаштириш ва қайта режалаштириш мақсадида таълим амалиётига татбиқ этиш; *рефлексив ва тузатма* (корректировка) сатҳи — илмий тадқиқотлар натижаларининг таълим ва тарбия амалиётига сингиб кетишини баҳолаш.

Муаммоли ўқитиш - ўқув машғулотини ташкил этиш шакли бўлиб, унда педагог раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилади ва унинг ҳал қилинишида таълим оловчилар фаол мустақил ҳаракат қиладилар.

Муаммоли вазият - ўқув вазияти бўлиб, у машаққат билан ҳал қилинадиган масала туфайли юзага келади.

Мулоқотнинг етакчи тури - ривожланишнинг маълум бир даврида атрофидаги кишилар билан муомалада етакчилик қиладиган мулоқот тури бўлиб, унинг натижасида шахснинг асосий сифатлари шаклланади.

Мунозара — 1) матбуотда, суҳбатда бирор баҳсли масалани муҳокама қилиш, баҳс; 2) муайян муаммо бўйича фикр алмашишга асосланган таълим методи.

Педагогик технология - 1) олдиндан лойиҳалаштирилган педагогик жараёни амалиётда режали ва бир маромда татбиқ этиш ёки педагогик масалани ечишга қаратилган педагогнинг узлуксиз ўзаро боғланган ҳаракатлари тизимидир; 2) таълим ва тарбия методларининг у ёки бу тўпламини қўллаш билан боғлиқ бўлган педагогнинг узлуксиз, ўзаро шартланган ҳаракатлари тизимидир; 3) педагогнинг ютуқларига кафолат берадиган аниқ ишлаб чиқилган ва қатъий илмий лойиҳалаштирилган педагогик ҳаракат; 4) таълим шакллари оптималлаштиришга қаратилган ва техника ҳамда инсон

омиллари, унинг ўзаро ҳамкорлиги асосида ўқитиш жараёни ва билимларни эгаллаш, яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли методидир.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Технология“ тушунчасининг луғавий маъносини айтинг
2. Технологик жараёнга таъриф беринг
3. Педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тушунтиринг
4. Педагогиканинг технологик вазифасини аниқланг.
5. Педагогик технологиянинг тарих ўқитиш методикасидаги ўрнини аниқланг.
6. Педагогик технологиянинг турлари
7. Педагогик технология жараёнини ташкил этиш мезонлари

11-мавзу. Тарих бўйича синфдан ташқари олиб бориладиган ишлар

Режа:

1. Синфдан ташқари олиб бориладиган ишларнинг аҳамияти
2. Синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, кўриниши ва методлари.
3. Тарих тўғрақлари, конференциялар, тарихий кечалар.

Тарих дарсларида ўлкашунослик материалларининг тутган ўрни, ўлкашунослик турлари.

- а) илмий ёки давлат ўлкашунослиги;
- б) жамоа ўлкашунослиги;
- в) музей экспонатлари.

Ўлкашуносликнинг асосий манбалари ва методологияси. Дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда ўлкашунослик материалларини танлаш ва улардан фойдаланиш методлари.

Ўқувчилар ўқув материалининг асосий мазмунини синфда дарс давомида ўзлаштириб оладилар, албатта. Бироқ, ўқувчиларнинг тарих дастури юзасидан ўрганиши зарур бўлган билим ва малакаларнинг ҳаммасини ҳам синф-дарс машғулотлари доирасига сиғдириб бўлмайди. Бунинг устига тарихий билимлар, илмий ва сиёсий маълумотлар ҳажми тез кенгайиб, муттасил ошиб бораётган шароитда ўқувчилар ўз билимларини тинмай тўлдира боришлари учун синфдан ташқари ишларни яхши йўлга қўйиш ғоят зарурдир.

Тарих севиб ўқиладиган фандир. Уни ўрганиш жараёнида ўқувчиларда ўтмишни пухта билишга интилиш орта боради, уларда бу интилишни амалга оширишда эса синфдан ташқари ишларнинг аҳамияти каттадир.

Тарих предмети юзасидан синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, кўриниш ва методлари методик адабиётда турлича туркумланади. Методист В.Н. Бернадский синфдан ташқари ишлар туркумига билиш манбаларини асос қилиб олиб, уларни қуйидаги турларга бўлади. Маълумки, ўқувчилар фақат дарсликни ўқиш билангина чегараланиб қолса, уларнинг билим доираси ва ўтмиш ҳақидаги тасаввурлари тор бўлиб қолади. Шуни эътиборга олиб В.Н.Бернадский синфдан ташқари ишларнинг асосий кўриниши сифатида қўшимча ўқишни тавсия этади.

1. Қўшимча китоб ўқиш. У тарихдаги ўқиладиган китобларни уч гуруҳга бўлади:
 - а) илмий-оммабоп китоблар,
 - б) тарихий беллетристика,
 - в) тарихий даврга оид бадиий адабиёт.
2. Қўшимча суратлар кўриш.

3. Жамоа бўлиб театр ва киноларга бориш ҳамда уларни биргаликда муҳокама қилиш.

4. Тарихий кечалар уюштириш.

5. Тарихий инсценировка ёки пьесалар қўйиш.

6. Мактаб тарихий кўргазмаларини ташкил этиш.

7. Олисдаги тарихий жойларга экскурсиялар уюштириш.

В.Н.Бернадский фикрича, ўқувчилар синфдан ташқари қўшимча китоб ўқиб, фильмлар кўриб, радио, маърузалар эшитиб олган билимлари ва тасаввурларини амалий фаолият билан қўшиб олиб боргандагина кўзланган мақсадга эришади - мустақилликни, ташаббус ва ижодий ишлаш қобилиятини ўстира олади.

Кейинги 10—15 йил ичида синфдан ташқари ишлар кўлами кенгайди, мазмунан бойиди, кўринишлари кўпайди. Бу ишларнинг назарий томонлари ҳам ишлаб чиқилди.

Синфдан ташқари ишлар ташкилий жиҳатдан оммавий ва тўғарак ишларига бўлинади.

Ўзининг илмий тадқиқий асарларида синфдан ташқари ишларнинг назарий масалаларини ишлаб чиққан, мактаб тажрибасига суяниб синфдан ташқари ишларнинг асосий бошланғич кўриниши — оммавий ишлар эканлигини исбот қилиб берган А.Ф.Родин синфдан ташқари ишларнинг оммавий кўринишига: овоз чиқариб ўқиш, ҳикоя қилиб бериш, маъруза ўқиш, тарихий воқеаларнинг иштирокчилари ва илғор кишилар билан учрашувлар ўтказиш, кинофильмлар, пьесалар кўриш, экскурсиялар уюштириш, ўқув конференциялари, кечалар, танловлар ташкил қилиш, олимпиадаларда иштирок этиш, ўлка бурчаги ва мактаб кўргазмаларини ташкил этиш ва бошқаларни киритади.

А.Ф.Родиннинг тарих таълимида синфдан ташқари ишлар соҳасидаги тадқиқотларининг яна бир қимматли томони шундаки, уларда синфдан ташқари ишларни ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали фаолияти билан (тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш, Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолига ёрдам бериш, улар билан давра суҳбатлари уюштириш, газета, журналлар ўқиб бериш ва ҳ. к. билан) боғлаб олиб бориш зарурлиги таъкидланади.

Методист А.А.Вагин тарих таълимида синфдан ташқари қилинадиган иш методлари соҳасида кейинги йилларда орттирилган илғор тажрибаларни умумлаштириб, уларни уч гуруҳга бўлади.

1. *Оғзаки метод*. Синфдан ташқари ишларнинг бу гуруҳига ўқитувчининг ҳикоя қилиб бериши, овоз чиқариб ўқиши, юқори синфларда эса, ўқитувчининг дарсдан кейин бўладиган маърузаси киради. Синфдан ташқари ишларда ўқувчиларнинг фаоллиги ва мустақиллигини ошириш мақсадида ўқувчилар ҳам оғзаки сўзлаб бериш методидан фойдаланади. Ўқувчилар тўғарак йиғилишларида, тарихий кечаларда, қуйи синф ўқувчилари ва аҳоли орасида қисқача ахборотлар, доклад ва рефератлар билан қатнашадилар, мунозараларда, назарий конференцияларда, тарихий материаллар (китоблар, кинофильмлар ва пьесалар) муҳокамасида иштирок этадилар.

Ё з м а в а б о с м а м а н б а л а р б и л а н и ш л а ш м е т о д и.

Синфдан ташқари ишларнинг бу турига қўшимча китоб ўқиш, тарихий-адабиёт — тўпламлар, хрестоматиялар, архивлардаги ҳужжатлар ва бошқаларни ўрганиш, вақтли матбуотни ўрганувчилар тўғараги, қўлёзма ва архив ҳужжатларини ўрганувчи «ёш архивчилар тўғараги» барпо қилиш, «Китоб ва унинг тарихи» деган мавзуда кеча ташкил этиш, ўлканинг ўтмиши ва ҳозирги ҳаётига доир ҳар хил китоб ва мақолалар, қўлёзмаларни ўрганиш, халқ оғзаки ижодига доир материалларни тўплаш, тарихий воқеаларнинг шоҳидлари ва

иштирокчиларининг ҳикояларини ёзиб олиш, улар билан хат ёзишиб туриш, тарихий ҳужжатларни ўрганиш каби ишлар киради.

3. Кўрсатмали материаллар билан ишлаш методи. Иллюстрация ва диапозитивларни кўрсатиш, фильмларни кўриш, экскурсия материалларини ўрганиш каби дарсда бошланган ишлар синфдан ташқари давом эттирилади. Бундан ташқари экскурсиялар ва экспедициялар давомида тўпланган материаллар нусхасини кўпайтириш, расмга олиш, шу материаллар асосида моделлар яшаш ва намойиш қилиш ҳам шу гуруҳга доир ишлар қаторига киради. Бу ишлар ҳам синфдаги ишлар билан боғлиқ олиб борилади. Гап шундаки, ўқувчилар дарс жараёнида эгаллаган кўникма ва малакаларини синфдан ташқари ишларда янада ривожлантириб, такомиллаштириб борадилар.

Синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, форма ва методлари.

Ўқувчиларнинг ёши, билим ва малакалари, уларнинг индивидуал мойиллигига ва қизиқишларига қараб, тарих таълимида синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, кўриниш ва методлари турлича бўлади. Ҳозир мактабда синфдан ташқари ишларнинг қуйидаги асосий, ташкилий формалари мавжуд.

- 1.Тарих тўғараги (ёки тарихий-ўлкашунослик тўғарак).
- 2.Тарих (ёки тарихий-ўлкашунослик) жамияти.
- 3.Синфдан ташқари тарихий ёки тарихий-ўлкашунослик экскурсиялари, коллектив бўлиб театр ва кинога бориш.
- 4.Узоқ жойларга тарихий-ўлкашунослик экскурсиялари.
- 5.Археология экспедициясида қатнашиш.
- 6.Тарихий ёки ўлкашунослик бурчаклари, музейлари.
- 7.Тарихий, тарихий-ўлкашунослик, тематик кечалар ёки (тарих жамияти, тўғарак иши ҳақида, узоқ жойларга уюштирилган археологик ишлар ҳақида) ҳисобот кечалари.
- 8.Ҳисобот ёки тематик кўрғазмалар.
- 9.Юқори синф ўқувчилари учун семинарлар, суҳбатлар.
- 10.Тарихий (тарихий-ўлкашунослик) конференциялар, мунозара ва муҳокамалар.
- 11.Мактаб ўқувчиларининг тарихий воқеаларнинг қатнашувчилари ва шоҳидлари, ёзувчилар ва ижтимоий арбоблар билан учрашувлари.
- 13.Тарихий ёки тарихий-ўлкашунослик ўйинлари.
- 14.Тарихий мавзуларга бағишланган деворий газета ва қўлёзма журналлар.
- 15.Синфдан ташқари ўқишлар.

Кўриниб турибдики, синфдан ташқари ишларнинг кўринишлари турли-туман, мазмуни бой, ҳатто мактаб тарих курсининг мавзусидан четга чиқиши ҳам мумкин. Шунини айтиш керакки, синфдан ташқари ишларнинг мазмуни қанчалик бой ва турли-туман кўринишларда олиб борилмасин, улар бир мақсадга: таълим-тарбия вазифаларини амалга оширишга хизмат қилади.

Мактабда ташкил этиладиган тарих тўғараги (ёки тарихчилар жамияти) синфдан ташқари қилинадиган барча оммавий ишларни уюштириш маркази ва унинг энг ихчам кўринишидир.

Синфдан ташқари ишлардан кузатилган масъулиятли вазифаларнинг муваффақиятли бажарилиши ўқитувчининг ўқувчиларни шу марказга жипс жамлашга ва унинг ишларига тўғри бошчилик қила билишига боғлиқдир.

Кўшимча ўқиш синфдан ташқари ишларнинг синфдан ташқари муҳим формасидир. Бу иш ўқувчиларга китоб ўқишни тарғиб қилиш, унинг аҳамиятини

тушунтириш, китобга қизиқтиришдан бошланади. Синфдан ташқари ўқишни ташкил этишда ўқувчиларнинг ёши, билими ҳамда малакалари эътиборга олиниши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларни, аввало дарсликда кўрсатилган бадиий ва илмий-оммабоп асарлар билан таништиради ва улардан фойдаланиш йўлларини гапириб беради, янги чиққан китоблар ҳақида уларни хабардор қилиб туради, китоб ўқишни уюштиради.

Мактаб тажрибасида 5-6-синф ўқувчиларини китоб ўқишга қизиқтириш мақсадида илғор ўқитувчилар қуйидаги усулдан фойдаланадилар: ўқитувчи ўқувчиларга ўқиш керак бўлган китобларни айтиш билан бирга шу китобларни ўқувчиларга кўрсатади ва ҳатто энг муҳим, мароқли жойларни ўқиб беради. Бироқ, ўқишни чўзиб юбориш ярамайди, 15—20 минутдан ошириб юбормаслик керак.

Қўшимча ўқишни ташкил этишда ўқувчиларни китобга қизиқтириш билан бирга, мустақил ўқишни ташкил қила билиш ҳам зарур. Ўқувчиларнинг қўшимча ўқиши зарур бўлган китоблар ўз вақтида тавсия этилади. Баъзи методик асарларда кўрсатилганидек, ҳамма синфлардаги ўқувчиларнинг чорак ичида ёки ўқув йилининг ярмида ўқиши учун китобларнинг катта рўйхатини бирданига тавсия қилиш тўғри бўлмайди, тажриба ҳам рад қилди. Бу масалада ҳам ҳар бир синф болаларининг ёши, билим даражаси ва малакаларини назарга олиб иш кўриш лозим бўлади. Масалан, 5-6-синфларда ўқувчилар мустақил ўқишлари лозим бўлган китобга доир мавзу дарсда ўрганиб бўлингандан кейин қандай китобни ўқиш кераклиги тавсия қилинади; 7-8-синфда мавзуга кириш дарсида, агар ўқишга тавсия қилинадиган китоб ҳажми катта бўлса, темани ўрганишдан 2—3 ҳафта олдин, 9-синфларда эса, йил бошида, ҳаттоки эски йилнинг охиридаёқ тавсия қилиш маъқул, негаки тавсия қилинган китоблардан баъзиларини ўқувчилар ёзги таътил вақтида ҳам ўқишлари мумкин.

Ўқувчиларнинг ёзувчилар билан учрашувлари уларнинг китобхонлик иштиёқини оширишда муҳим роль ўйнайди. Тарихий мавзуларга бағишланган кеча ва конференцияларни ўтказиш, ўқилган китобларни муҳокама қилиш каби тадбирлар ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Ўқувчиларнинг синфдан ташқари ишларини, шу жумладан тавсия қилинган китоблардан қандай фойдаланганликларини ўқитувчи доим назорат қилиб туради.

Бу билан ўқитувчи ўқувчиларда қўшимча адабиёт ўқишга рағбатини кучайтиради, китобларни тушуниб ўқишга ўргатади, қўшимча китоблар ўқиб олган билимларини дарсда, тарих тўғрисида ва экскурсияларда олган билимлари билан боғлай билишга ва улардан фойдалана билишга ўргатади.

5-6-синфлардаёқ ўқувчилар ўқиган нарсаларни тушуниш, уларга баҳо бера билиш ва улардан хулоса чиқариш малакасини бир қадар ҳосил қилади. Ўқувчиларда мустақил ўқиш учун тавсия этилган китобларга онгли ва тўғри муносабатни тарбиялаш учун уларни ўқиган китобларни махсус дафтарга қайд қилиб ва ҳар бир китобга ўзларининг қисқача тақризларини ёзиб боришга ўргатиш керак.

Табиий, 5-6-синфлардаги ўқувчиларнинг ўқиган китобларига берган баҳолари юзаки бўлса-да, кейинчалик айтишлик, 7-8-синф ўқувчиларнинг баҳоси мазмунан бойиб боради. 9-синфда эса, берилган баҳолар мазмуни янада чуқурлашади.

Тарихий темаларда ўтказиладиган кечалар синфдан ташқари ишларнинг муҳим ташкилий формаси бўлиб, уларнинг асосий вазифаси ҳар хил санъат воситалари (бадиий ўқиш, музыка, ашула, инсценировкалар) ёрдамида ўқувчиларга тарихий фактлар, воқеалар ҳамда ҳодисаларнинг мазмуни, моҳияти ва аҳамиятини ўқитишдан иборатдир. Ҳозирги вақтда тарихий темалардаги кеча ва эрталиклар мактаб тажрибасида кенг қўлланилмоқда.

Тарихий мавзулардаги кеча ва эрталиклар олдида қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Мактабда ўтказиладиган кеча ёки эрталиклар ўқувчиларни ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, миллий қадриятлар руҳида тарбиялашга ёрдам бериши лозим.

Ўтказиладиган ҳар бир кеча ва эрталик ўқувчиларнинг оммавий байрамига айлансин, унда иштирок этган ҳар бир ўқувчи ўзининг қобилият ва талантини намойиш қилсин.

Кечанинг кўнгилли ўтишига эришиш лозим. Унинг мароқли ўтиши учун характерига қараб, турли мавзуларда докладлар тинглаш, шеърхонлик қилиш, тарихий воқеаларнинг қатнашувчилари билан учрашувлар ташкил қилиш мумкин. Ҳар бир кеча албатта бадиий қисм (ашула, музыка, инсценировка, викторина ўйинлар, ҳазил-тоифадаги конкурслар ва шу қабилар) билан яқунланади.

Бундай кечалар ўқувчилар фаоллигини оширади, уларни ташкилий ишларидаги иштироки ижтимоий фойдали меҳнатга ўргатади, жамоа олдидagi жавобгарлик хиссини оширади.

Тарихий кечалар тематика жиҳатидан ўқув дастурийинг мазмуни билан замонамизнинг долзарб масалалари ва юбилей саналари билан боғлаб ўтказилади. Мактаб тажрибасида ўқув дастури билан боғлиқ қуйидаги мавзуларда ўтказилган кечалар диққатга сазовордир. 6-синфда «Қадимги Миср», «Қадимги Греция маданияти», «Спартак етакчилигидаги қуллар кўзғолони», «Қадимги Рим маданияти»; 7-синфда «Халқ қаҳрамони Жанна Д' Арк», «Илм-фан курашчилари»; 8-синфда «Александр Невский», «Минин ва Пожарский»; 9-синфда «1812 йил уруши», «Декабристлар», «Париж Коммунаси» ва бошқалар.

Тарихий кечалар давримизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига доир мавзуларга ҳам бағишланади. Масалан, «Жаҳонга тинчлик», «Чет эллик дўстларимиз», «Меҳнат ва техника тарихидан», «Замонамиз қаҳрамонлари» ва бошқалар.

Юбилей саналарга бағишланган кечалар ўтказиш одат тусига кириб қолди. (1 сентябрь, 8 Март, Конституция куни, Ватан ҳимоячилари куни, ва ҳ. к.)

Мактаб тажрибасида шаҳарлар юбилейига бағишланган кечаларни ўтказиш ҳам расм бўлиб бормоқда.

Мактаб тажрибаси ўлка тарихини ўрганишда тарихий кечаларнинг роли борган сари ортиб бораётганини кўрсатмоқда. Мактабда ўлкани ўрганиш билан боғлиқ ҳамма ишларни тарихий кеча билан яқунлаш одат тусига кириб қолди, ўлкани ўрганишга бағишланган кечалар ўқувчилар орасидагина эмас, балки ўлка аҳолиси орасида ҳам тарихга қизиқиш туғдирмоқда. Ҳозир тарихни чуқурроқ ўрганишга интилиш кучайиб бораётган шароитда тарихий кеча ва конференциялар ташкил этишнинг аҳамияти янада ортиб боради.

Мактабда ўтказиладиган тематик кечаларнинг муҳим турларидан бири китобхонлар конференциясидир. Конференцияда ўқитувчи раҳбарлигида ўқилган китоблар муҳокама қилинади. Имконият бўлганда муҳокамага қўйилган китобнинг муаллифи иштирок қилса яна яхши бўлади.

Шундай қилиб, тарихий кеча ва конференциялар синфдан ташқари ўқув ишларининг муҳим формаси бўлиб, ўқувчиларнинг дарсда олган билимларини тўлдириш, уларнинг мустақил ва ижодий ишлаш қобилиятларини ўстириш, ижтимоий фаолиятга тайёрлашнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Тарих ёки тарихий-ўлкашунослик тўғараги одатда бир хил ёшдаги синф ўқувчи-ларидан ташкил топади.

Тўғарак ишининг мазмуни аъзоларининг ёшига, билим савиялари ва малакаларига қараб турлича бўлади. 5-6-синф ўқувчилари учун ташкил этилган тарих тўғарагининг асосий вазифаси ўқувчиларда тарихни ўрганишга пайдо бўла бошлаган

қизиқишни ривожлантириш, уларни тарихий материаллар устида мустақил ва ижодий ишлай бошлашга ўргатишдан иборатдир.

7-8-синфларда, айниқса 9-синфларда ташкил этилган тўғарак тематикаси, унинг мазмуни ўқувчиларнинг ўсиб бораётган талабларига тўла жавоб берадиган бўлиши керак. Мактаб тажрибасида 9-синфлардаги ўқувчилар учун ташкил этилган тўғаракларда мамлакат иқтисодиётига, халқ хўжалигининг юксалишига доир масалаларни ўрганишга катта эътибор берилганини кўрамиз.

Тарих ёки тарихий-ўлкашунослик тўғарагида ўқувчиларнинг қизиқишларига қараб ҳар хил масалалар - ҳарбий-тарихий, улуғ кишилар, тарихий арбоблар ва машҳур қаҳрамонларнинг биографияси, маданият ва санъат тарихи, тарихий-ўлкашунослик материаллари, кундалик воқеалар ва бошқалар ўрганилади. Тўғарак ўқувчиларни тарихий тадқиқотнинг баъзи томонлари билан ҳам маълум даражада таништиради. Масалан, ёш археологлар, ёш архившунослар тўғарагида ўқувчилар археология ишларини олиб бориш, архивда ишлаш малакаларини эгаллайдилар. Тўғаракда маъруза қилишга, ахборот беришга, кўрсатмали қуроллар тайёрлаш ва эскиларини таъмирлашга, таълимнинг техника воситалари билан ишлашга ўрганадилар. Тарихий-ўлкашунослик тўғаракларининг фаолияти кўпроқ юқори синф ўқувчиларининг кичик ёшдаги ўқувчилар ва аҳоли орасида олиб борадиган тарғибот ишлари билан боғланган бўлади.

Тўғаракда тарихий-биографик мавзуларни ўрганиш ўқувчи ёшларни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Агарда 5-7-синф ўқувчилари учун кишиларнинг жангдаги қаҳрамонлиги, жонбозлиги қизиқарли ва тушунарли бўлса, юқори синфлардаги ўқувчиларни олим, тадқиқотчи ва давлат арбобларининг ички дунёси, йирик олим бўлгунга қадар босиб ўтган йўли қизиқтиради. Шу сабабдан 8-9-синфларда ва ўрта махсус таълим тизимида тў-ғараклар тематикасининг асосий мазмунини кўпинча биографик характердаги мавзулар ташкил этади.

Тўғаракда ҳарбий ўтмишни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, 5-6-синф ўқувчилари тўғарагида қадимги дунё, ўрта асрлардаги ҳарбий техникани ўрганиш мумкин. 7-9-синфлардаги ўқувчиларнинг тўғаракларида уруш ва ҳарбий санъат тарихининг назарий масалалари ўрганилади.

Шундай қилиб, синфдан ташқари ишларнинг муҳим формаси бўлган тарих тўғараги ҳам ўқувчиларнинг тарихни ўрганишга қизиқишини оширади, олган билимларини чуқурлаштириш ва кенгайтиришга ҳамда мустақил ижодий ишлай билиш соҳасида малакаларини ҳосил қилишларига ёрдам беради.

V – VI синфларда	VII – IX синфларда	Академик лицей ва касб-хунар коллежларда
1. Таълим жараёнининг ҳамма элементларини ўз ичига олган дарс.	1. Таълим жараёнининг ҳамма элементларини ўз ичига олган дарс.	1. Мавзуга кириш дарси.
2. Ҳикоя формасида баён дарси.	2. Янги материални баён қилиш (ҳикоя, кино, экскурсия) дарси.	2. Янги материални баён қилиш дарси.
3. Такрорлаш дарси.	3. Кириш дарси.	3. Таҳлил қилиш дарси.
	4. Яқунловчи дарс.	4. Мавзуни яқунловчи дарс.

	5. Таҳлил қилиш дарс.	5. Такрорлаш дарси.
	6. Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш дарс.	6. Умумлаштирувчи дарс.
	7. Умумлаштирувчи – такрорлаш дарси.	7. Сўраш дарси.
		8. Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш дарси.
		9. Билимларни қўлланиш дарси.
		10. Таълим жараёнининг ҳамма элементларини ўз ичига олган дарс.

Асосий тушунчалар:

Синфдан ташқари ишларда ёзма ва босма манбалар билан ишлаш методлари - қўшимча китоб ўқиш, тарихий-адабиёт, тўпламлар, хрестоматиялар, архивлардаги ҳужжатлар ва бошқаларни ўрганиш, вақтли матбуотни ўрганувчилар тўғараги, қўлёзма ва архив ҳужжатларини ўрганувчи «ёш архивчилар тўғараги» барпо қилиш.

Кўрсатмали материаллар билан ишлаш методи - Иллюстрация ва диапозитивларни кўрсатиш, фильмларни кўриш, экскурсия материалларини ўрганиш

Такрорлаш учун саволлар

1. Тарих дарсларида ўлкашунослик материалларининг тутган ўрни.
2. Тарих дарсларида ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш методлари
3. Синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, кўриниш ва методлари.
4. Синфдан ташқари ишларда ёзма ва босма манбалар билан ишлаш методлари.
5. Синфдан ташқари ишларда кўрсатмали материаллар билан ишлаш методлари.

Атамаларнинг қисқача луғати

Автократлик - ҳокимлик, кишининг буйруқбозлик, кўрсатмалар бериш ва жазолаш каби шаклларда бошқаларга (масалан, ўқитувчининг талабага) нодемократик усуллардан фойдаланган ҳолда таъсир этишга мойиллиги.

Агрессивлик - душманлик, бошқаларга, атрофдагиларга зарар етказиш, тажовуз қилиш, ноқулайлик туғдириш мақсадини амалга оширувчи шахснинг хусусияти.

АКТУАЛЛАШТИРИШ - шахсдаги мавжуд билим, малака ва кўникмаларни турли ахлоқий шакллар ва хиссий ҳолатларни қайта ишлаб чиқиш ва уларни ботиний ҳолатдан зоҳирий ҳаракатларга айлантириш.

Аксиология - қадриятлар тўғрисидаги фалсафий таълимот, аксиологик қадрият моҳияти.

Аксиологик ёндашув - инсонпарварлик педагогикасига хос бўлган хусусият, бунда инсон ижтимоий қадрият ва жамият ривожланишининг провард мақсади сифатида қаралади. Аксиологик тафаккур ўзаро алоқадаги, ҳам ўзаро ҳаракатдаги дунё концепциясига асосланади.

Амалий тадқиқотлар - педагогик жараённинг айрим жиҳатларини чуқур ўрганишга қаратилган ишлар, педагогик амалиёт қонунларини очиш.

Анкеталаштириш - анкета ёрдамида ижтимоий, иқтисодий, демографик, психологик (руҳий), педагогик ва бошқа тадқиқотлар учун дастлабки материалларни йиғиш жараёни.

Антропология - одамнинг биологик табиатини ҳар томонлама ўрганувчи фан.

Асотирлар - ибтидоий инсонларнинг коинот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изоҳлаш мақсадида яратган оғзаки ҳикояларидир. Инсоният тафаккурининг илк меваси сифатида асотирлар қадимги аجدодларимизнинг атрофини ўраб олган борлиққа, турли-туман нарса ва ҳодисаларга, коинот ва ер ости дунёсига бўлган қарашлар тизимидан иборат.

Асотирлар кейинчалик инсон бадиий тафаккурининг ривожига, илм-фан тараққиёти туфайли табиат ҳодисалари ва турли нарсаларнинг сир-асрорини тушуниб етишлари оқибатида афсона, ривоят каби жанрларга айландилар.

Асотирлар ер юзидаги барча халқларда мавжуд, чунки барча халқлар ўз тараққиётининг илк босқичларида асотирлар орқали фикрлаш, дунёга асотирлар нигоҳи билан қараш босқичини босиб ўтганлар.

Ассимиляция - янги шароитда тайёр малака ва кўникмалардан жиддий ўзгаришсиз фойдаланиш.

Аутотренинг - ўзини-ўзи ишонтириш, шахснинг ўзини-ўзи бошқаришга қаратилган махсус машқлар тўплами, аутотренингдан шахснинг ўз руҳий ҳолати ва хулқини бошқаришда фойдаланилади.

Ахборотли малака - таълим ва тарбия масалаларига ахборотларни мослаштириш ва талқин қилиш малакаси.

Ахлоқ - шахснинг жамиятга ва бошқа кишиларга нисбатан бурчини белгилаб берувчи меъёрлар тизими, маънавий хулқ қоидалари, у ижтимоий онг шакллари билан бирдир.

Баён қилиш - ўқитувчи томонидан ўрганилаётган материал мазмунини изчил сўзлаб бериш методи.

Билиш фаолияти - идрок қилиш ҳисси, назарий фикрлаш ва амалий фаолият бирлиги.

Бошқариш - ташкил этиш, қарор қабул қилишга қаратилган фаолият, объектни ўз хизмат вазифаси доирасида назорат қилиш, тартибга солиш, ишончли ахборотлар асосида таҳлил қилиш ва яқун яшаш.

Бурч - муайян ахлоқий мажбуриятларни ҳис қилиш, унинг зарурлигини англаш.

Вазифа - мақсад ва уни амалга ошириш босқичларининг оидинлаштирилиши.

Вербал - ифодали, оғзаки.

Гуманизм - 1) инсоннинг инсонга бўлган муҳаббати, унинг қадрини ҳурмат қилиш, киши манфаатлари учун қайғуриш ғоялари билан суғорилган ва кишилар ўртасидаги тенглик, ҳалоллик, **инсоний муносабат** тамойилларига асосланган дуёқараш; 2) **инсонийлик ва инсонпарварлик, инсонларнинг бунёдкорлигига ишончи.**

Давлат таълим стандарти - узлуксиз таълимнинг муайян босқичида шахс (мутахассис)нинг тайёргарлик даражаси ва мазмунига қўйиладиган минимум талаблар.

Дидактика - таълим ва ўқитиш назарияси ҳамда ўқитиш жараёнида тарбиялаш мазмунини ифодаловчи педагогиканинг таркибий қисми.

Долзарбликни асослаш - таълим ва тарбия назарияси ҳамда амалиётининг истиқболдаги тараққиёти муаммоларини ўз вақтида ўрганиш ва ҳал қилиш зарурлигини кўрсатиш.

Дунёқараш - шахснинг тафаккур тарзи ва йўналишини акс эттирувчи қарашлар, эътиқод ва фикр-ўйлар тизими.

Идрок этиш малакаси - бошқа субъектнинг хусусиятларини - унинг мулоқоти ва мулоқотга ҳозирлигини аниқлаш учун зарур бўлган касбий-педагогик малака.

Идеал - олий мақсад, бирор нарсанинг намунаси, шахс, гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари интиҳоси.

Ижтимоий идрок этиш - кишилар томонидан ижтимоий объектларнинг идрок этилиши, тушунилиши ва баҳоланиши.

Изоҳлаш, тушунтириш - оғзаки изоҳ, ёритилиши лозим бўлган турли материалларни изоҳлаш, исботлаш, таҳлил қилиш.

Илмий муаммо (масала) - фан орқали ҳал қилинадиган асосий зиддиятлар.

Илмий янгилик - муайян даврга нисбатан маълум бўлмаган ва педагогикага оид адабиётларда қайд қилинмаган назарий ва амалий хулосалар, таълим қонуниятлари, унинг тузилма ва механизмлари мазмуни, тамойиллари ва технологиялари.

Индивидуаллик - шахснинг бетакрор биосоциологик хусусиятлари.

Интеллект — шахснинг турли фаолият турларини муваффақият билан ўзлаштиришини белгилайдиган туғма ва ўзлашма барча ақлий қобилиятлар тўплами.

Ишонтира олиш - ахборот оқимининг шахс томонидан танқиддан ҳоли, эркин равишда ўзлаштиришга- эришишни кўзлаган рухлий таъсир этиш методи.

Ишонч ҳосил қилиш - шахснинг муайян қоида ва талабларини онгли равишда ўзлаштириш воситасида тарбиялаш методи. Тегишли маълумотлар ва аргументларга асосланиб, шахснинг ўз хукми ва хулосалари тўғрилигига ишончни юзага келтириш жараёни ва натижалари.

Ички позиция (мавқе) - шахснинг кундалик эҳтиёжи билан узвий боғлиқ ва ҳаётининг муайян даври фаолиятининг асосий мазмуни ҳамда йўналганлигини белгиловчи ижтимоий кўрсаткичлар тизими.

Истиқболни белгилаш малакаси - ижтимоий ва билиш жараёнларини режалаштириш ва бошқариш.

Касбий- педагогик мулоқот - педагог ва тарбияланувчининг ўзаро зич ижтимоий-психологик алоқаси тизими бўлиб, унинг мазмуни ахборотлар айрибошлаш, тарбиявий таъсир ўтказиш, коммуникатив воситалар ёрдамида ўзаро муносабатларини ташкил этиш ҳисобланади.

Касбий тайёргарлик - бўлажак мутахассиснинг психологик, психофизиологик, жисмоний ҳамда илмий-назарий ва амалий тайёргарлиги.

Касбий билимдонлик - педагогик фаолият юритиш учун зарур бўлган назарий ва амалий тайёрлик бирлиги.

Кибернетика - ахборотлар алмашиш, уларни қайта ишлашни бошқариш ҳақидаги фан.

Когнитив — билиш жараёни.

Коллектив - жамоа, умумий мақсад йўлида шахсларнинг ўзаро муносабатлари, ташкилийлиги ва интилишлари билан бир-бирига монанд турғун социал (ижтимоий) гуруҳ.

Коммуникация - кишиларнинг ўзаро мулоқотларида ахборотлар алмашиш тавсифи.

Коммуникатив кўникма - муомала қила олиш ва педагогик техника, малака ва кўникмаси.

Коммуникатив фаолият - педагогнинг тарбияланувчилар, бошқа педагоглар, жамоатчилик вакиллари, ота-оналар билан мақсадга мувофиқ ўрнатган муносабатлари.

Конструктив фаолият - у ўзида конструктив мазмун (ўқув материалларини танлаш ва жой-жойига қўйиш, педагогик жараённи режалаштириш ва ташкил этиш), конструктив-оператив (ўзининг ва талабанинг хатги-ҳаракатларини режалаштириш), конструктив-материал (педагогик жараённинг ўқув-материал базасини лойихалаштириш)ни бирлаштиради.

Конфликт - қарама-қарши қарашлар, фикрлар тўқнашуви, жиддий зиддият, қизгин баҳс.

Креативлик — бетакрор кадриятлар яратувчи, ностандарт ечимлар қабул қилувчи индивиднинг ботиний қобилияти.

Кузатиш - бирор педагогик ходиса бўйича аниқ фактик материал олиш мақсадини кўзлаган идрок этишнинг шакли.

Кўникма - ўрганиш натижасида қўлга киритилган, беихтиёр, автоматик тарзда бажариладиган ҳаракат, кўникмалар бирор ҳаракатни назоратсиз, автоматик тарзда бажариш қобилиятларидир.

Кўрсатма - эҳтиёжнинг мавжудлиги ва объектив вазият ҳамда уни қондириш билан боғлиқ равишда олдиндан шахсларнинг маълум фаоллигини тайёрлаш, уларни жойлаштириш.

Лаборатория иши - асбоб-ускуналар ва бошқа техник мосламалардан фойдаланган ҳолда, талабалар билан тажрибалар ўтказиш, бирор ходисани махсус жиҳозлар ёрдамида ўрганиш.

Лекция (маъруза) - одатда, таълим муассасасида бирор фан мазмунини оғзаки баён қилишга асосланган ўқув жараёни, методи.

Мактабнинг ички бошқаруви - юксак натижаларга эришиш мақсадида билишнинг объектив қонунлари асосида яхлит педагогик жараён қатнашчиларининг ўзаро мақсадли, онгли ҳаракатлари.

Малака - шахснинг ўзи эгаллаган билимлари асосида билимларнинг янги шароитда янгиликлари билан бирга, маълум бир фаолиятни самарали бажариш қобилияти.

Малака тавсифномаси - ўқитувчининг назарий ва амалий билимларига қўйиладиган умумий талаблар.

Мафкура - ғоя ва қарашлар тизими.

Машқ - ўзининг билимларини чуқурлаштириш ҳамда тегишли малака ва кўникмалар ҳосил қилиш мақсадида оғзаки ҳамда ёзма ҳаракатларни такроран амалга ошириш.

Машқ қилиш - ўқувчининг ўз қобилиятлари, билим, малака ва кўникмаларини ўстиришга қаратилган ҳаракатлари.

Мақсад - фаолият натижасини олдиндан фикран белгилаш.

Мақтов - фойдали иш қилган шахсни, жамоани оғзаки тақдирлаш.

Менежмент - ижтимоий (социал), шунингдек, таълим жараёнларини бошқариш тамойиллари, методлари, воситалари ва шакллари мажмуаси.

Метод — 1) табиий ва ижтимоий ҳаёт ходисаларини татбиқ қилиш, билиш усули; 2) ҳаракат қилиш усули, тарзи.

Методика - бирор ишни ташкил қилишда мақсадга мувофиқ қўлланадиган методлар тўплами.

Методология - 1) дунёни илмий билиш методи ҳақидаги таълимот; 2) бирор фанда, шу жумладан, педагогикада қўлланадиган методлар тўплами.

Мифология - қадимги дунё халқларининг дунё ва табиат ҳодисалари, уларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги, худолар ва қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлари, афсоналари, бу афсонада қадимий халқларнинг дунё ва худолар ҳақидаги ибтидоий тасаввурларининг акс этганлиги.

Мотив - маълум эҳтиёжларни қондириш учун асос бўладиган кишининг ички фаолият мазмуни.

Мотивация — шахсни фаол хатти-ҳаракатларга ундовчи сабаблар, асослар тўплами бўлиб, у айни замонда киши хулқини физиологик ва психологик бошқаришнинг динамик жараёнини ҳам билдиради ва фаолиятининг йўналиши, фаоллиги, уйғунлиги ва турғунлигини белгилайди.

Муаммоли ўқитиш - ўқув машғулоти ташкил этиш шакли бўлиб, унда педагог раҳбарлигида муаммоли вазият юзага келтирилади ва унинг ҳал қилинишида таълим олувчилар фаол мустақил ҳаракат қиладилар.

Муаммоли вазият - ўқув вазияти бўлиб, у машаққат билан ҳал қилинадиган масала туфайли юзага келади.

Мулоқотнинг етакчи тури - ривожланишнинг маълум бир даврида атрофидаги кишилар билан муомалада етакчилик қиладиган мулоқот тури бўлиб, унинг натижасида шахснинг асосий сифатлари шаклланади.

Мунозара — 1) матбуотда, суҳбатда бирор баҳсли масалани муҳокама қилиш, баҳс; 2) муайян муаммо бўйича фикр алмашишга асосланган таълим методи.

Назарий босқич — тадқиқот объекти тўғрисидаги амалдаги ва истиқболдаги тасаввурлар ҳамда уларга бўлган талаб ўртасидаги зиддиятни енгиш.

Назарий таҳлил - педагогик ҳодисаларнинг алоҳида жиҳатлари, белгилари, хусусиятлари ўзига хослигини аниқлаш ва таҳлил этиш.

Объект - инсоннинг, субъектнинг билиш предмети ва фаолияти.

Одат - кишининг маълум эътиқодлар, қадриятлар ёки ахлоқий меъёрлардан келиб чиқиб, амалга оширадиган онгли фаолияти.

Педагог - тарбиячи, ўқитувчи, дарс берувчи.

Педагогика — ёш авлод таълим ва тарбияси ҳақидаги фан.

Педагогикада антропологик ёндашув - одам тўғрисидаги барча фанлар маълумотларидан мунтазам фойдаланиш ва педагогик жараёни ташкил этиш ҳамда амалга оширишда уларни ҳисобга олиш.

Педагогиканинг назарий вазифаси - илғор ва янги педагогик тажрибаларни ўрганиш.

Педагогиканинг технологик вазифаси — *диагностик* сатҳ - педагогик ҳодисалар ҳолатини аниқлаш; *башират қилиш* сатҳи - педагогик фаолиятни экспериментал тадқиқ қилиш ва шу асосда педагогик воқеликни яратиш моделларини ўрнатиш; *лойиҳа* сатҳи - педагогик фаолиятнинг назарий концепцияси, унинг мазмуни ва характери асосида уларга мувофиқ методик материаллар (ўқув режа, дастур, дарслик ва ўқув қўлланмаси, педагогик тавсияномалар) ишлаб чиқиш; *яратувчилик* сатҳи - педагогик фан ютуқларини такомиллаштириш ва қайта режалаштириш мақсадида таълим амалиётига татбиқ этиш; *рефлектив ва тузатма* (корректировка) сатҳи — илмий тадқиқотлар натижаларининг таълим ва тарбия амалиётига сингиб кетишини баҳолаш.

Педагогика предмети - махсус институтларда (оила, таълим ва тарбия, маданият муассасалари) мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ҳақиқий, яхлит педагогик жараён.

Педагогик жараён - таълим масалалари, унинг тараққиётини ҳал қилишга қаратилган, махсус ташкил этилган педагог ва тарбияланувчиларнинг мақсадли ўзаро муносабатлари.

Педагогик жараён тамойиллари — педагогик фаолиятни ташкил этишнинг асосий талаблари бўлиб, у педагогик жараённинг йўналишини кўрсатади ва унинг қонуниятларини очиқ беради.

Педагогик ихтисослик - таълим натижаси ўлароқ билим, малака ва кўникмалар мажмуидан иборат бир касбий гуруҳ доирасидаги фаолият тури.

Педагогик ихтисослашиш - педагогик ихтисослик доирасидаги фаолиятнинг бир тури.

Педагогик малака - муайян тоифадаги вазифаларни ҳал қилиш имкониятига эга бўлган мутахассиснинг касбий педагогик тайёргарлиги даражаси ва тури.

Педагогик масала - педагогик жараённинг асосий бирлиги, ўзига хос тизимдир. У воқеликни билиш ва қайта яратиш зарурияти билан боғлиқ тафаккур қилинадиган

педагогик вазиятдир. Таълим қатнашчиларининг маълум бир мақсадини кўзлаган таълим ва тарбиядаги моддийлаштирилган вазиятдир.

Педагогик маҳорат - педагогик жараёни билиш, уни ташкил эта олиш, ҳаракатга келтириш (А.С.Макаренко), педагогик жараёнинг юқори самарадорлигини белгиловчи шахннинг иш сифати ва хусусиятлари синтези.

Педагогик мулоқот - таълим олувчиларнинг мақсадлари ҳамда уларнинг биргаликдаги фаолиятлари мазмунидан келиб чиқадиган ўзаро алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришни, бир-бирини англаш ва қўллаб-қувватлашни ташкил этишнинг кўп қиррали жараёни.

Педагогик техника - 1) ҳар бир таълим олувчига ва жамоага педагогик таъсир ўтказишда самарали қўллаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар мажмуаси; 2) ҳар бир таълим олувчи ва жамоанинг фаоллигини педагогик жиҳатдан таъминлаш учун зарур бўлган малака ва кўникмалар.

Педагогик технология - 1) олдиндан лойиҳалаштирилган педагогик жараёни амалиётда режали ва бир маромда татбиқ этиш ёки педагогик масалани ечишга қаратилган педагогнинг узлуксиз ўзаро боғланган ҳаракатлари тизимидир; 2) таълим ва тарбия методларининг у ёки бу тўпламини қўллаш билан боғлиқ бўлган педагогнинг узлуксиз, ўзаро шартланган ҳаракатлари тизимидир; 3) педагогнинг ютуқларига кафолат берадиган аниқ ишлаб чиқилган ва қатъий илмий лойиҳалаштирилган педагогик ҳаракат; 4) таълим шакллари оптималлаштиришга қаратилган ва техника ҳамда инсон омиллари, унинг ўзаро ҳамкорлиги асосида ўқитиш жараёни ва билимларни эгаллаш, яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли методидир.

Педагогик тизим - шахсни ривожлантириш ва яхлит педагогик жараёни бирлаштирган таълимнинг ўзаро боғланган ташкилий тузилмаси.

Педагогик фаолият - таълим мақсадларини амалга оширишга қаратилган ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури.

Педагогик ўйин - билим олишга қаратилган ва маълум бир педагогик натижани кўзлаган ҳамда таълим жараёнида муайян мақсадни амалга оширувчи фаолият тури.

Педагогнинг коммуникатив маданияти - педагогнинг кишилар билан қисқа муддатда мулоқот ўрната олиши, улар билан мулоқот ўрнатишга бўлган доимий интилиши.

Педагог нуқтаи назари (позицияси) - педагогнинг дунёга, педагогик воқеликка ва педагогик жараёнга бўлган интеллектуал ва хиссий муносабати.

Педагогик ҳаққонийлик - ўқитувчининг объективлик мезони, унинг маънавий тайёргарлик даражаси.

Психология - 1) шахснинг объектив борлиқни фаол акс эттириш жараёнини ўрганувчи фан; 2) маълум бир фаолият турининг ўзаро шартланган психик жараёнлар тўплами; 3) психика, характер хусусияти, кўнгил хазинаси.

Ретроспектив — ўтмишга мурожаат этиш.

Рефлексив малака - педагогга нисбатан қўлланадиган назорат - баҳолаш фаолияти.

Рефлексия - такрорлаш, акс этиш, ўз ҳаракатлари ва ҳолатларини тахлил қилиш.

Ривожланишнинг эҳтимоллик назарияси - шахс психикаси ривожланишининг ҳар бир даврини тасодифий фактлар йиғиндисига кўра белгилашга асосланган назария ва у аввалги ривожланиш давридаги эришилган сатҳга нисбатангина боғлиқ бўлади.

Рол ижро этиш - қатнашувчиларнинг якка ва гуруҳ бўлиб турли ролларда (сахнада) чиқиши, образга кириши.

Рухий педагогик тайёргарлик - педагогиканинг методологик асослари ва категорияларини, шахснинг ижтимоийлашуви ва тараққиёти қонуниятлари, таълим ва тарбиянинг моҳияти, мақсади ва технологияларини билиш.

Сардор - гуруҳ аъзоларига лозим бўлган вазиятларда сезиларли таъсир ўткази оладиган шу гуруҳнинг аъзоси.

Сухбат - кузатув чоғида етарли даражада аниқ бўлмаган зарур ахборотни олиш учун қўлланадиган тадқиқот методи.

Тадқиқот объекти - зиддият ва муаммоли вазият туғдирувчи, билишга қаратилган илмий таҳлилга муҳтож объект.

Тадқиқот предмети - бевосита ўрганилиши лозим бўлган ва амалий ёки назарий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этадиган объектнинг моҳияти, маълум бир томони, хусусияти.

Таълим - 1) шахснинг жисмоний ва маънавий шаклланишининг ягона жараёни, ижтимоий эталонларнинг ижтимоий онг сифатида у ёки бу даражада қайд қилинган, тарихан шартланган идеал тимсолларга онгли йўналтирилган ижтимоийлашиш жараёни; 2) муайян билимларни эгаллаш ғоявий-ахлоқий кадр, малака, кўникма, ахлоқ меъёрларига қаратилган жамият аъзоларининг таълим ва тарбияси вазифасини бажарадиган нисбий мустақил тизим.

Таълимнинг маданий инсонпарварлик вазифаси - кишининг ҳаёт тўсиқларини енгишга ёрдам берадиган маънавий кучи, қобилияти ва малакалари, табиат ва ижтимоий ҳаётга мослашиш вазиятидаги характери ва маънавий масъулиятининг шаклланиши, шахсий ва касбий тақомили ҳамда шахснинг ўзи томонидан амалга оширилишини таъминловчи имкониятлари, шахснинг интеллектуал, ахлоқий эркинликка, шахсий мухторияти ва бахтига эришиш учун зарур бўлган воситалар шахснинг индивидуал ижодий тараққий этиши ва маънавий имкониятларининг очилиши учун шароитлар яратиши.

Таълим турлари - сукротча сухбат методи, анъанавий таълим, изоҳли-намунали (иллюстратив) таълим, билимларни мустақил эгаллаш, программалаштирилган таълим, таълимни алгоритмлаш жараёни, табақалаштирилган, яккама-якка таълим ва бошқалар.

Тарбия - 1) шахснинг маънавий ва жисмоний ҳолатига мунтазам ва мақсадга мувофиқ таъсир этиш; 2) педагогик жараёнда таълим мақсадларини амалга ошириш учун педагог ва тарбияланувчиларнинг махсус ташкил этилган фаолияти.

Тақлид қилиш - бирор ҳаракат, қилиқ, аҳд, фикр ва хиссиётни такрорлаш, айнан ўзлаштириш.

Тафаккур - инсон ақлий фаолиятининг олий шакли, инсонларни ўраб олган дунёдаги ўзаро боғланган нарса ва ҳодисаларни билиш жараёни, муҳим ҳаётий жараёнларни ҳис қилиш ва муаммоларни ҳал этиш, маълум бўлмаган воқеа-ҳодисаларни кидириш, келажакни кўра олиш. Тафаккур, тушунча, ҳукм, хулоса шаклларида намоён бўлади.

Темперамент - 1) шахснинг психик фаолияти динамикасининг турли жиҳатларини билдирадиган турғун индивидуал хусусиятларининг қонуний муносабатлари; 2) шахснинг динамик хусусиятлари: жадаллилиқ, тезлик, даража, психик жараёнлар ва ҳолатлар ритми.

Тест — 1) стандарт шаклдаги топшириқлар бўлиб, ақлий тараққиёт, қобилият, билим ва малакани аниқлаш мақсадида ўтказиладиган синовдир; 2) аниқ социологик тадқиқотларда фойдаланиладиган тарқатма материал, саволнома; 3) шахс руҳияти ва хулқининг аниқ микдорий ва маълум сифат баҳоларини олдиндан берилган баъзи стандарт - тест меъёрлари билан қиёсий ўрганишга мўлжалланган психологик тадқиқотларнинг стандартлаштирилган методи.

Тестдан ўтказиш - таълим олувчининг билим ва малакаларини, психик ривожланиши, ижтимоий тажрибасини аниқлаш учун саволлар тизимининг кўйилишидир.

Технология - ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр маҳсулотларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ашёнинг ҳолати, хусусияти, шаклини ўзгартириш методлари тўплами.

Тизим - 1) яхлит таълимни, унинг бирлигини белгиловчи бир-бири билан қонуний боғлиқ аксарият унсурлар (предметлар, ҳодисалар, қарашлар, билимлар ва бошқалар); 2) қисмларнинг маълум бир боғланишларда, ҳаракатларнинг ўта изчилликда режали, тўғри жойлашиш тартиби.

Туртки (стимул) - шахс психикаси мотивларининг шаклланишини таъминловчи ташқи таъсир.

Тушунча - атроф-муҳитдаги ҳодисалар, предметларнинг муҳим хусусиятларини, улар орасидаги алоқа ва муносабатларни билиш.

Фаолият - 1) онгли мақсад билан бошқариладиган кишининг ички (руҳий), ташқи (жисмоний) фаоллиги; 2) атроф-муҳитнинг кишилар томонидан мақсадга мувофиқ қайта бунёд этилиши.

Фаолиятнинг етакчи тури - бола ҳаётининг муайян давридаги психик ривожланишини етарли даражада таъминловчи ҳамда кейинги тараққиётига асос бўлувчи фаолиятдир.

Фундаментал - асосий.

Ҳайрихоҳлик - кишиларга очик кўнгил бўлиш, илтифотли, марҳаматли бўлиш.

Шахс - 1) кишиларнинг ижтимоий хулқи, инсонлар орасида ўзини тутишини акс эттирадиган руҳий сифатлари мажмуини билдирувчи тушунча; 2) турли-туман сифатлар тизимидаги кишининг руҳий, маънавий моҳияти; 3) ижтимоий моҳият касб этган ва ўз-ўзини англаш қобилиятига эга бўлган киши.

Шахсий фазилат — шахс томонидан ўзининг ахлоқий-руҳий ва ишчанлик қобилиятининг ижтимоий аҳамиятини, жамиятдаги ўрнини англай олиши.

Эътиқод — шахс амал қиладиган билим, тамойил ва идеалларнинг ҳаққонийлигига қалбан ва асосли ишонч билан боғланган, унинг атроф-муҳитга ҳамда ўзининг хатти-ҳаракатларига бўлган субъектив муносабати.

Эвристика - илмий тадқиқотнинг мантиқий усуллари ва методик қоидалари тизими.

Эҳтиёж - индивиднинг бирор нарса-ҳодисага муҳтожлиги ва кишининг руҳий қуввати ва фаоллиги манбаи ҳисобланадиган асосий хусусияти.

Эҳтимоллик - тасодифийлик, педагогик ҳаётдаги ўзгаришларни аниқ айтиб бериш мумкин бўлмаган, эҳтимол кўрилган жараён.

Ўйин - у фаолиятнинг шундай бир турики, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштиришга ва бунёд этишга, ўз хатти-ҳаракатларини такомиллаштиришга қаратилган бўлади.

Ўз-ўзини баҳолаш - кишининг ўз психологик сифатлари, хулқи, ютуқлари ва муваффақиятсизликлари, кадр-қиммати, камчиликларини баҳолай олиши.

Ўз-ўзини тарбиялаш - 1) шахсга хос бўлган маданиятнинг шаклланиши ва ривожланишига қаратилган изчил ва онгли фаолияти; 2) шахснинг ўз жисмоний, руҳий ва ахлоқий сифатларини тинмай амалга ошириш.

Ўқитиш - таълим олувчининг билиш фаолиятини бошқаришга қаратилган ўқитувчининг фаолияти: 1) таълимнинг ўзига хос усули бўлиб, шахсга назарий ва амалий билимлар бериш жараёнида унинг ривожланиши таъминланади; 2) ўқувчи ва ўқитувчи, ўқувчининг бошқа ўқувчилар билан алоқаси натижаси ўлароқ атроф-муҳит,

унинг қонуниятлари, тараққиёт тарихи ва уларнинг ўрганилиш усулларини билишнинг мунтазам бошқарилиш жараёни.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти - ижтимоий-педагогик феномен бўлиб, ижодий имкониятни акс эттириш, кундалик фаолиятдан четга чиқишдир.

Ўқитиш вазифаси - таълимий, тарбиявий ва ривожланиш вазифалари.

Ўқитиш турлари - суқротча суҳбат методи, қолоқ таълим, изоҳлаш-намойиш этиш асосида ўқитиш, билимларни мустақил эгаллаш, дастурлаштирилган таълим, ўқув жараёнини алгоритмлаш, табақалаштирилган ҳамда яккама-якка таълим ва бошқалар.

Ўқиш - ўқувчининг ўз қобилияти, билими, малака ва кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган ҳаракати.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш - ўқувчи ва ёшларга келажакда ўз касбларини аниқлаб олиш учун ёрдам кўрсатишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, психологик, педагогик, тиббий-биологик ва ишлаб чиқариш - техник тадбирларнинг асосланган тизими.

Ўқув-билиш фаолияти - инсоният томонидан тўпланган маданий бойликни эгаллаш билан боғлиқ фаолият.

Ўқув фаолияти - шахснинг янги билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш жараёни.

Қизиқиш - шахс ҳаракатига сабаб бўладиган фаолият йўналяшининг онгли шакли.

Ҳалоллик - шахсий ва ижтимоий мажбуриятларни, ахлоқий меъёрларни ростгўйлик билан сақлаш.

Яхлитлик - педагогик жараённинг синтезлашган сифати бўлиб, унинг олий даражадаги тараққиётини, унда фаолият кўрсатаётган субъектлар, объектлар фаолиятини таъминловчи жараёндир.

Яхлит педагогик жараён - тарбия жараёнида таълим ҳамда таълим жараёнида тарбия беришнинг ўзаро сингиб кетган, яхлит ҳолга келган жараёни.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 1992.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон келажакда буюк давлат. Т.: 1992.
3. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: 1992.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. Ўзбекистон, 1993.
5. И.А.Каримов. Ўзбекистон - бозор, муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т.: Ўзбекистон, 1993.
6. И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин Т.: Ўзбекистон, 1994.
7. И.А.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: Ўзбекистон, 1995.
9. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995.
10. И.А.Каримов. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётнинг пойдевори. - Т.: «Шарқ», 1997.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни (Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори китобида. —Т.: «Шарқ», 1997, 20-29 - бетлар).

12. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури (Баркамол авлод -Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори китобида. - Т.: «Шарқ», 1997, 32-62-бетлар).
13. Abduqodirov A.A. va boshq. Axborot texnologiyalari: Akad. lesey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik.- Т.: О'qituvchi, 2005, - 152 б.
14. А.А.Абдуқодиров ва бошқ. Информатика (маърузалар матни) АЛ лар учун. - Асака, 2000. -74 б.
15. А.А.Абдуқодиров ва бошқ. Ахборот технологияларига оид атамаларнинг изоҳли луғати. -Т.: ТДПУ, 2002. -26 б.
16. А.А.Абдуқодиров ва бошқ. Ахборот технологиялари фанидан ўқув штакатлар тўплами. -Т.: ТДПУ, 2002. -34 б.
17. А.А.Абдуқодиров ва бошқ. Axborot tetexnologiyalari (AL ya KHK uchun dastur) -Т.: “Arnaprint” MCHJ, 2004. -15 б.
18. Н.Н.Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат.-Т.: ТДПУ. 2003.
19. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўтказиладиган ритуаллар тизими (1-китоб). - Бобобеков Х.Н., Давлетшин М.Г., Ишмухдмедов Р.Ж. ва бошқ. - Т.: «Фан», 1999.
20. Академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўтказиладиган удумлар ва асосий тадбирлар тизими (2-китоб). - Бобобеков Х.Н., Давлетшин М.Г., Ишмухамедов Р.Ж. ва бошқ.- Т.: «Фан», 2005.
21. Академик лицейларнинг ижтимоий-гуманитар фанлар ва хорижий филология йўналишидаги тармоқ таълим стандарти ва чуқурлаштирилган фанлар ўқув дастурлари. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази. Т.: 2005, 464-бет.
22. Аппарович Н. Полторац Д.И. Кабинет истории и обществоведения в школе. М.: 1982.
23. Асқаров А. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида тарих фанининг вазифалари.- “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” 1992. № 7-8.
24. Ахмедов Б.Тарихдан сабоқлар. Т.,1992
25. Ахмедов Д. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари.Т.,1991
26. Бабанский Ю.К. Как активизировать процесс обучения. М., 1979
27. Бабанский Ю.К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари.Т., 1990
28. Гаффаров Я, Гаффарова М. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш усуллари.Т., 1996.
29. Годер Г.И. Методическое пособие по истории древнего мира.М., 1977
30. Гора П.В.Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М.,1971
31. Гора П.В. Об опросе на уроках преподавания истории в школе. М.,1960
32. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в школе. М., 1988
33. Горюнова Т.А., Королева И.Ш. Путь к профессии учителя.-«Педагогика и психология».М., 1981, N8.
34. Донской Г.М. Задания для самостоятельной работы по истории средних веков.М., 1992
35. Драчук В. Езувлар ўтмиш сирлари шоҳиди.Т., 1980
36. Древис У., Фурман Э. Организация урока. М., 1984
37. Дчири Н.Г. Проверка знаний и познавательная деятельность учащихся класса. М.,1960

38. Жаҳон тарихи фанидан академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун ўқув дастури.-Т.:2004.
39. Завадьё А.С. Как устроить кабинет истории. - "Преподавание истории в школе".М., 1978 N1
40. Загвязанский В.И. Учитель как исследователь.-«Педагогика и психология», М., 1980. N4
41. Зверьев И.Д., Максимова В.А. Межпредметные связи в современной школе. М.,1991
42. Ишмухамедов Р.Ж. Болаларни тарбиялаш ва соғломлаштириш ишларида педагогик технология (ўзбек ва рус тилларида). - Т.: УДАП, 2004.
43. Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. - Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.
44. Йўлдошев Ж.Г. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари. (ёқуд ўқитувчи бўлиш оснми) Т., 1998
45. Йўлдошев Ж.Г. Ж.Г.Йўлдошев. Таълим янгиланиш йўлида.-Т.: Ўқитувчи. 2000.
46. Йўлдошев Ж.Г., С.А.Усмонов. Педагогик технология асослари.-Т.: Ўқитувчи. 2004.
47. Йўлдошев Ж.Г. Янги педагогик технология: йўналишлари, муаммолари, ечимлари. «Халқ таълими», 1998. N4
48. Кабилов А, Коровкин Ф. Жаҳон тарихи.Т., 1995
49. Киришнер Л.А. Формирование познавательных возможностей учащихся..М.,1982
50. Кобилов А, Сағдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси.Т., 1990
51. Коджаспирова Г.М. Педагогика в схемах, таблицах и опорных конспектах,- М.: Айрис-пресс, 2006.
52. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий. Пособие для преподавателей. - СПб: КАРО, 2005.
53. Кристева О., Ахрянов А. Тошдаги битиклар.Т.,1987
54. Кулагина Г.А. 100 игр по истории. М.,1983
55. Кутлумуратова Г. «Педагогикалик практика» (оқўв методикалик қўлланма) Н., 2005.
56. Лафасов М., У.Жўраев. Жаҳон тарихи дарслиги.-Тошкент. 2005.
57. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1991
58. Лернер И.Я. Ўқитиш методларининг дидактик асослари.М.,1991
59. Махмутов М. Мактабда муаммоли таълимни ташкил қилиш.Т.,1991
60. Методика преподавания истории в средней школе.М.,1986
61. Мустақил Ўзбекистон-тарих силсилларида.Т.,1992
62. Мухаммеджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. (V асрдан XXI асрнинг бошигача) Т., 1992
63. Набиев А. Тарихий ўлкашунослик.Т.,1996
64. Никифоров Д.И. Наглядность в преподавании истории. М.,1964
65. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб. пособие для студ.пед.вузов и системы повыш.квалиф.пед.кадров /Под ред. Е.С.Полат.-М.: Издательский центр «Академия», 2005.
66. Озерский Н.З. Руководство внеклассным чтением по истории.М.,1979
67. Памятка студента-практиканта.Н.,1995.
68. Поспелов Н., Поспелов И. Формирование мыслительной операции у старшеклассников. М., 1999

69. Преподавание истории в средней школе. М.,1996
70. Профессиональная деятельность молодого учителя. М., 1982.
71. Рахимов Ж. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш.Т., 1995
72. Раҳматуллаев Т. Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда археология материалларидан фойдаланиш Т.Ўқитувчи. 1994.
73. Резин А.Ф. Соколовский Ю.Е. Экскурсионная работа по истории.М.,1972
74. Садыкова Н.О. Маданий едгорликлар хазинаси К.1981
75. Садыкова Н.С. Ўзбекистонда музей иши.Т.,1977
76. Сафаева Э. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишда маҳаллий материаллардан фойдаланиш.Т.,1993
77. Саъдуллаев А. Ўзбекистон халқлари тарихини урганишда археология материалларидан фойдаланиш. Т., 1994.
78. Саъдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк езма манбаларда.Т., 1996
79. Саъдиев А. Мактабда тарих билимларининг ҳозирги аҳволи ва ўни ўқитишни миллий асосга қуриш.Т., 1993.
80. Саъдиев А. Ўзбекистон халқлар тарихини ўқитиш.Т., 1993.
81. Студент-практикантларга педагогикалик ҳам методикалик эскертпелар.Н., 1991
82. Тарих ўқитиш методикаси фанидан маърузалар матни.-Т.: ТДПУ.
83. “Тафаккур” журнали, 1998, №2
84. Ташпулатов Т. Гаффоров Я., Тарих ўқитиш методикаси Т., 2002.
85. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. - Т.: 2006.
86. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури.-Т.: 1999.
87. Шахмаев Н.М. Дидактические проблемы применения технических средств обучения в средней школе. М.,1973
88. Эркин ва фаровон хаётни юксак маънавиятсиз қуриб бўлмайти, Т., 2006.
89. Қ.Усмонов, М.Содиқов. Ўзбекистон тарихи.- Т.: Шарқ. 2002.
90. Қ.Усмонов. Ўзбекистон тарихи. Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик.-Т.: “Ўқитувчи”. 2005.
91. Ўзбекистон тарихи ва маданияти.Т., 1992
92. Ўзбекистон тарихи. (1917-1993) Т., 1995
93. Ўзбекистон тарихи (I қисм) Т., 1997
94. Ўзбекистон тарихи фанидан академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун ўқув дастури.-Т.:2004.
95. Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси.-Т.: 1996.
96. Ўзбекистон тарихи умумтаълим ва янги турдаги мактабларнинг V-XI синфлари учун дастур Т. 1997.
97. Ўзбекистон тарихи фани дастури. Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларининг тарих факультетлари учун. Т. 1996
98. Ҳуқуқ асослари.Т., 1995
99. 5-синф «Жаҳон тарихидан ҳикоялар» И.Жўраев, М.Лафасов, К. Норматов. Т. 2000.
100. 6-синф Ўзбекистон тарихи, А.С.Саъдуллаев, Е.А.Костецкий, Н.К.Норқулов. Шарқ. 1999.
101. А.Муҳаммаджонов. 7-синф Ўзбекистон тарихи. Тошкент. Ўқитувчи 2000
102. Т.Салимов, С.Маҳкамов 7-синф Жаҳон тарихи. «Шарқ»-Т.-1999й.

103. М.Лафасов. 9-синф Жахон тарихи ўқув қўлланмаси.-Т.: А.Қодирий номидаги мероси.-Т.: 1999.
104. У.Жўраев. 7-синф Жахон тарихидан ўқитувчилар учун методик қўлланма.-Т.: 2000.
105. Н.Норқулов, У.Жўраев . 8-синф Ўзбекистон тарихи. Шарқ. Т. 2000.
106. Ж.Рахимов. 9-синф Ўзбекистон тарихи. Тошкент. 2000.
107. Д.Алимова, Р.Каримов, К.Оқилов ва бошқалар. 10-синф Ўзбекистон тарихи. Шарқ. Т. 2000..